

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1

2024

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Редакторська колегія:

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

*Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка*

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВІКТОР ГУДЗЬ

*Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького*

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

*Горлівський інститут іноземних мов
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний
університет»*

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

*Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана
Дем'янчука»*

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

*Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського*

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЦЬКИЙ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ЮЛІЯ ПОДРЄЗ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

*Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова*

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

*Гуманістично-природничий
університет імені Яна Длугоша в
Ченстохові*

ІРИНА ТИХОНЕНКО

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВЯЧЕСЛАВ ЦІВАТИЙ

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історія становлення та розвитку запобіжного заходу у виді тримання під вартою на українських землях (XIII – початок XX ст.)	7
ЩЕРБАК СВІТЛАНА, ЛУКАШЕНКО СТАНІСЛАВ	
Фактори впливу на становлення Б. Грінченка як політичного діяча	16
Резнік Максим	
Чому книжки пересікають океани? До історії книги Алексія Пелипенко «Україна плаче», 1937–2015	25
МАЛЬШИНА КАТЕРИНА, ВОЛОБУЄВ ВЛАДИСЛАВ	
Діяльність Бориса Гмирі під час Другої світової війни	46
БЕРЕЖНА СВІТЛАНА, ДЬЯКОВА ОЛЕНА	
Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х рр.	60
ОЛІЦЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ	
Галузева специфіка монопрофільних міст Донбасу в 1940–1980-ті рр.: політико-стратегічний аспект формування	75
БОГУНЕНКО ВАЛЕРІЙ	
Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.)	92
ЛИТВИНОВСЬКА ЮЛІЯ	

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ідеологічна основа використання преси як складової комуністичної пропаганди в СРСР	105
МОЗГОВИЙ ОЛЕКСІЙ	
Політика радянської влади у питанні боротьби з дитячою безпритульністю в 1920 – середині 1930-х рр.: організаційно-правові засади	115
СОКИРСЬКА ВЛАДИЛЕНА, КРУПЕНЯ ІРИНА	
Вплив наслідків воєнних злочинів на європейську інтеграцію країн колишньої Югославії	127
ШИМКЕВИЧ КАТЕРИНА	

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Історико-краєзнавча діяльність Степана Гавриловича Барана-Бутовича
(1877-1944) 137
ТРИКАШНИЙ ЯРОСЛАВ

Особливості увічнення пам'яті жертв нацистського терору на
Харківщині у військовий і повоєнний час 146
ЯКОВЛІВ ВІТАЛІЙ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Іноземні військовополонені на Київщині у 1943-1954 роках за
документами українських архівів 164
ЧЕКИШ НАЗАР

Газета «Кіровоградська правда» як рупор радянської атеїстичної
пропаганди в 1954-1965 рр. 176
ТАТАРЧЕНКО ОЛЕКСАНДР

UKRAINIAN HISTORY

The History of the Establishment and Development of Preventive Measures in the Form of Custody on Ukrainian Lands (XIII – beginning of XX century)	7
SHCHERBAK SVITLANA, LUKASHENKO STANISLAV	
Factors of Influence on the Formation of B. Grinchenko as a Political Actor	16
REZNIK MAKSYM	
Why are Books Crossing Oceans? To the History of the Book “Ukraine Cries” by Alexie Pelypenko, 1937–2015	25
MALSHINA KATERINA, VOLOBUIEV VLADYSLAV	
Activities of Boris Hmyrya During the Second World War	46
BEREZHNA SVITLANA, DIAKOVA OLENA	
Taxation of the Orthodox Clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s	60
OLITSKYI VIACHESLAV	
Sectoral Specificity of Mono-Profile Cities in Donbas in 1940–1980s: Political and Strategic Aspect of Formation	75
BOHUNENKO VALERII	
Stages of Memory Policy Implementation in Ukraine (1991–2023)	92
LYTVYNOVSKA YULIIA	

WORLD’S HISTORY

The Ideological Basis of Using the Press as a Component of Communist Propaganda in the USSR	105
MOZGHOVYI OLEKSI	
Policy of the Soviet Government in the Question of Fighting Children’s Homelessness in the 1920’s – mid-1930’s: Organizational and Legal Basis	115
SOKYRSKA VLADYLENA, KRUPENYA IRYNA	
The Influence of the Consequences of War Crimes on the European Integration of the Countries of the Former Yugoslavia	127
SHYMKEVYCH KATERYNA	

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

Historical and Local Lore Activity of Stepan Havrylovych Baran-Butovych
(1877–1944) 137
TRYKASHNYI YAROSLAV

Peculiarities of Commemoration of Victims of Nazi Terror in the Kharkiv
Region in Wartime and Post-War Periods 146
YAKOVLEV VITALII

SOURCE STUDIES

Foreign Prisoners of War in Kyiv Region in 1943–1954 According to the
Documents of Ukrainian Archives 164
CHEKYSH NAZAR

The Newspaper «Kirovohradska Pravda» as a Mouthpiece of Soviet Atheist
Propaganda in 1954–1965 176
TATARCHENKO OLEKSANDR

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/007-015

УДК (UDC) 343.1 (477) «12/19»

THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF PREVENTIVE MEASURES IN THE FORM OF CUSTODY ON UKRAINIAN LANDS (XIII – BEGINNING OF XX CENTURY)

Svitlana Shcherbak*

Stanislav Lukashenko**

Abstract

The article examines the genesis of preventive measures in the form of custody in criminal proceedings on the territory of modern Ukraine. Issues of the origin and development of detention in criminal justice were considered, which existed in Ukrainian lands during the long-term historical development of Ukrainian statehood with a time frame from the XIII century to Soviet times.

The results of the analysis of the origin and evolution of custody in the system of preventive measures in the criminal process on the territory of modern Ukraine during the periods of Kyivan Rus, Cossacks, Austro-Hungarian and Russian empires in the historical aspect are presented.

It has been proven that the emergence of a preventive measure in the form of custody took place in the kniaz period and found its consolidation in 'Russkaya Pravda', when a person could be arrested to be brought to court (of the kniaz). The preventive measure in the form of custody was developed in the tsarist period, when it was about being placed in prison, and custody reached its greatest development in the imperial period, in the Statute of Criminal Justice of 1864. Despite its progressiveness, detention in custody violated the rights of convicted persons, and was also characterized by particular severity and repressiveness, because this preventive measure caused suffering to people, humiliated human dignity and protected the political regime.

Keywords: preventive measures, custody, criminal justice, 'Russkaya Pravda', Statute of criminal justice. Cossacks, Austria-Hungary, Ukrainian lands

* Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: svetamargo31@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9969-3817>

** Student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: stanly1211@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5613-2751>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIII – ПОЧАТОК XX СТ.)**Світлана Щербак*****Станіслав Лукашенко******Анотація**

У статті розглянуто генезу запобіжного заходу у виді тримання під вартою в кримінальному процесі на території сучасної України. Розглянуті питання виникнення та розвитку тримання під вартою в кримінальній юстиції, яке існувало в українських землях упродовж багаторічного історичного розвитку Української державності з часовими рамками з XIII століття і до радянських часів.

Наведено результати аналізу в історичному аспекті зародження та еволюції тримання під вартою в системі запобіжних заходів в кримінальному процесі на теренах сучасної України в періоди Київської Русі, козащини, Австро-Угорської та Російської імперії.

Доведено, що виникнення запобіжного заходу у виді тримання під вартою відбулося у княжий період та знайшло своє закріплення у Руській Правді, коли приватну особу могли заарештувати для доставляння до суду (князя). Розвинений запобіжний захід у виді тримання під вартою був у царський період, де йшлося про поміщення в тюрму, та найбільшого розвитку взяття під варту досягло у імперський період, в Статуті кримінального судочинства 1864 року. Не зважаючи на прогресивність, утримання під вартою порушувало права засуджених осіб, а також відрізнялося особливою суворістю і репресивністю, адже цей запобіжний захід завдавав страждань людям, принижував людську гідність та охороняв політичний режим.

Ключові слова: запобіжні заходи, тримання під вартою, кримінальна юстиція, Руська Правда, Статут кримінального судочинства, козацтво, Австро-Угорщина, українські землі

Цитування: Щербак, С. & Лукашенко, С. (2024). Історія становлення та розвитку запобіжного заходу у виді тримання під вартою на українських землях (XIII – початок XX ст.). *Консенсус*, 1, 7–15.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/88>

Постановка проблеми. Забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів особи при застосуванні тримання під вартою є одним із найбільш проблемних питань кримінальної юстиції, що дозволяє переосмислити підходи до уявлення про тримання під вартою в системі запобіжних заходів та тенденції до його сприйняття саме як виняткового запобіжного заходу. Особливо актуальності це набуває у

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: svetamargo31@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9969-3817>

** студент Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: stanly1211@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5613-2751>

випадках порушення особистої недоторканності особи та обмеження прав і свобод людини в процесі кримінального судочинства. Саме тому вивчення історії та розвитку тримання під вартою як запобіжного заходу у кримінальному процесі дає можливість створити уявлення про його застосування у певний історичний період та удосконалити тримання під вартою як запобіжного заходу у правозастосуванні при проведенні досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Мета статті полягає у дослідженні історичного аспекту виникнення та розвитку тримання під вартою як запобіжного заходу та вивченні основних історичних факторів виникнення, зміни та розвитку тримання під вартою на території сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження становлення та розвитку інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі України, в тому числі й отримання під вартою, здійснювалися К. Білецькою¹, М. Бурдіним², М. Гузелою³, Н. Худобою⁴. На монографічному рівні питання застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою досліджене А. Далем і С. Абламським, Окремі аспекти історії тримання під вартою висвітлені в дисертації Ю.Д. Москалюк «Домашній арешт і тримання під вартою в системі заходів забезпечення кримінального провадження в Україні». Однак науковцями недостатньо розкриті особливості виникнення та еволюції тримання під вартою в системі запобіжних заходів з урахуванням особливостей перебування українських земель під владою інших держав, а тому вони потребують додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Історіографія розвитку запобіжного заходу у виді тримання під вартою в Україні є досить давньою та заплутаною, що слід перш за все пов'язувати із особливостями розвитку права на землях сучасної української держави. Тут існували державні утворення, засновані греками, римлянами, українцями, московітами, турками, італійцями, поляками, угорцями, литовцями, румунами, австрійцями, німцями тощо. Унаслідок цього на різних історичних етапах діяли й різноманітні правові системи, часто навіть із суттєвими відмінностями.

На теренах сучасної України праобраз запобіжних заходів починає своє формування з XIII століття, причому нормативне закріплення запобіжних заходів існувало не завжди.

Основні етапи розвитку державності на українських землях були окреслені

¹ Білецька К.К. Виникнення та розвиток запобіжних заходів у виді особистого зобов'язання та особистої поруки на території сучасної України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 131–135.

² Бурдін М.Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Серия «Юридические науки»*. 2011. Том 24 (63). № 2. С. 11–16.

³ Гузела М. Становлення та сутність запобіжних заходів як виду заходів процесуального примусу в кримінальному процесуальному законодавстві та у теорії кримінального процесу України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2020. № 2. С. 223–230.

⁴ Худоба Н.В. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 року та його застосування на території Галичини. *Форум права*. 2009. № 2. С. 417–422.

відомим радянським правником П.І. Люблінським, який виділяв 4 періоди: общинний (до X ст.), княжий (X-XV ст.), царський період (XIV ст. – перша половина XVII ст.); імператорський період (друга половина XVII ст. – перша половина XX ст.)⁵.

Зауважимо, що наведена періодизація може бути взята за основу при висвітленні історії тримання під вартою як запобіжного заходу, втім вона лише частково відображатиме його вітчизняний розвиток, оскільки не буде охоплювати ти українських земель, які не входили до складу Російської імперії.

Генезу формування та розвитку запобіжних заходів у кримінальному процесі слід розпочати із періоду общини, що є найменш відомим з огляду на відсутність письмових пам'яток з того часу. Відомо, що це період існування невеликих груп – общин, члени якої були кровно спорідненими і проживали на одній території. Злочини в них поділялися на ті, що скоєні всередині общини та такі, що скоєні поза неї, а відповідальність за злочини була більш майновою, ніж особистою. Община не боялася втечі осіб, які вчинили злочин всередині неї, адже вигнання було найбільшим покаранням для особи та фактично означало її смерть. У разі вчинення злочину поза меж общини, застосовувалося поручительство відповідальності, оскільки община відповідала за свого члена⁶.

Княжий період за судовими пам'ятками починається з часів Ярослава Мудрого і закінчується прийняттям Судебників 1487 та 1550 років. Він утворився при посиленні влади князів із переважним впливом общини. Князь виступає суддею у суперечках, що виникали між родами, та уособлює собою судочинство.

На землях Київської Русі злочин розглядався як образа і розглядався в суді шляхом приватного процесу. У Руській Правді виокремлюється досудове розслідування і саме тоді кримінальний процес стає публічним, а функцію розслідування злочинів перебирає на себе держава. У Руській Правді наведено норму, що приватну особу могли арештовувати лише для доставляння її до суду (до князя). Саме цей період можна з великою вірогідністю асоціювати з виникненням запобіжних заходів під час досудового слідства, зокрема, арештом, оскільки час явки на суд (до князя) був надзвичайно і дуже суворо визначений. А от взяття під варту як запобіжний захід застосовували лише в дуже особливих і небезпечних випадках, коли особу, обвинувачену у вчиненні кримінального правопорушення (злочину) закривали в тюрмі, що було швидше виявом тиранії князя, ніж законним запобіжним заходом². У цей період не існувало різниці між заходами попередження і припинення злочинів та кримінальним покаранням, що було і відплатою і залякуванням.

За козацької доби на Українських землях застосовувалося законодавство інших країн: руське (Руська правда), литовське (Литовські статuti 1588 р.), московське,

⁵ Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе. Меры обеспечения не уклоняться обвиняемому от правосудия. СПб.: Сенатская тип., 1906. 711 с.

⁶ Білецька К.К. Виникнення та розвиток запобіжних заходів у виді особистого зобов'язання та особистої поруки на території сучасної України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 131-135.

магдебурзьке тощо. Дослідник В. Кульчицький⁷ відмічає, що у третій редакції Литовського Статуту 1588 року знову було підтверджено особливе значення норм звичаєвого права. Суди брали під варту злочинця та накладали арешт на його майно.

Козацтву як незалежній частині українського суспільства також були притаманні свої специфічні запобіжні заходи та покарання, а також і суд. Загалом запобіжні заходи в період козацької держави були доволі жорстокими, але водночас справедливими, а тому майже ніколи не оскаржувались.

З ліквідацією Гетьманщини московітами ліквідовано полково-сотенний устрій українських земель та уподібнено до своєї судової системи та українське право. Відповідно у судочинстві тодішньої України застосовувалося московське законодавство. Спочатку царське, а потім – імперське, де активно застосовувалися арешт та тримання під вартою.

Царський період характеризується утворенням сильної абсолютистської влади монарха, яка поглинула общину, а суспільство поділилося на класи. Суд поступово переходить з рук князів до органів держави. Запобіжними заходами, які застосовувалися в цей період, були віддача за пристава, порука та поміщення в тюрму. Так, за «Судебниками 1497 та 1555 років» основним методом ведення кримінального процесу стає обшук, при цьому осіб, які викликали підозру при обшуку, позбавляли свободи до вирішення справи в суді. Оскільки тюрем як таких тоді ще не було, поміщення в тюрму здійснювалося шляхом сковування і саджання особи в колоду, після чого арештовані знаходилися на подвір'ї в пристава (у ямі, сараї чи хліву)⁸.

Епоха дії «Соборного покладання 1649 року» характеризувалося інквізиційним кримінальним процесом, де тримання під вартою було основним видом запобіжних заходів, що могло невинуватно тривати 2–3 роки⁹.

Більш прогресивними виглядали Монарші укази, зокрема у наказі імператриці Катерини II від 30 червня 1767 р.¹⁰, наводився орієнтовний перелік доказів, необхідних для ув'язнення особи в тюрму (що були запозичені з трактату Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» 1764 р.)¹¹, та навіть були закладені дві правові ідеї: 1) не застосовувати тримання під вартою без повідомлення особі сутності обвинувачення, а також не здійснивши її допит та, 2) ввести судовий порядок розгляду скарг на незаконне тримання під вартою, які, на жаль, так і не прижилися в дореформеному

⁷ Кульчицький В. Найвищачніші пам'ятки правової культури України. Основи держави і права України. За ред. доц. Настюка М.І. Вид. 2-е, доп. і випр. Львів, 1994.

⁸ Кистяковский А.Ф. О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда: исследование. СПб: Изд-е «Судебного вестника», 1868. С. 22.

⁹ Даль А.Л., Абламський С.Є. Тримання під вартою як запобіжний захід у кримінальному провадженні: монографія. Харків. нац. ун-т. внутр. справ. Харків, 2017. С. 11.

¹⁰ Волков К.Д. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: дис... канд. юрид. наук: К., 2015. С. 19.

¹¹ Панов Н.И. Чезаре Беккариа и его знаменитый трактат «О преступлениях и наказаниях». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 277–310.

процесі. Проте у цьому наказі вже розділялися запобіжні заходи та міри кримінального покарання, унаслідок чого тримання під вартою розглядалося як жорстка міра, строк якої, наскільки це можливо, мав бути найкоротшим». У той час були поширені й Сенатські укази, зокрема «Про якнайшвидше вирішення справ колодників та про штрафування Суддів, якщо такі справи в Колегіях залишаються, без особливої законної підстави невинуватими» від 5 березня 1731 р., з прийняттям якого держава почала поступово визнавати необґрунтованість тривалого тримання під вартою колодників (заарештованих осіб), та навіть суддів, винних у невиправданій затримці розгляду справи, підлягали штрафу.

Імперський період – це період, за якого відбувається повне перетворення державного устрою і централізації, посиленні державної влади. У кримінальному процесі значно збільшилися випадків ув'язнення, а особисте затримання стало головною мірою попередження і припинення злочинів.

З прийняттям Зводу законів Російської Імперії (1832), в 15-му томі Книги 2 якого містилися положення «Про судочинство за злочинами», де йшлося про запобіжні заходи, які називалися «запобіжними заходами обвинуваченому способів ухилитися від слідства і суду». Тримання під вартою застосовувалося до осіб, які обвинувачувалися в тяжких злочинах, а саме: убивстві, розбої, крадіжці, тобто злочинах, за які передбачалося позбавлення всіх прав стану або торгова страта. Тривалість строків тримання під вартою та жорстокість режиму тримання заарештованих сприймалися не лише як спосіб запобігання втечі обвинуваченого, але й як психологічний вплив на особу з метою отримання зізнання у вчиненні злочину.

У Статуті кримінального судочинства, що був прийнятий в результаті судової реформи 1864 року, сформовано систему запобіжних заходів: відібрання посвідки на проживання або підписки про явку до слідства та не відлучення з місця проживання (прототип радянського та пострадянського запобіжного заходу у вигляді підписки про невийзд); передача під особливий нагляд поліції; передача на поруки; застава; домашній арешт; взяття під варту (ст. 416 Статуту).

Слід зазначити, що на той час під цей нормативний акт підпадала доволі значна частина українських земель, а сама система запобіжних заходів дуже нагадує сучасні запобіжні заходи, які діють у кримінальній юстиції, що свідчить про доволі вдалу їх конструкцію за імперської доби.

Саме цей період можна вважати найбільш прогресивним в історії запобіжних заходів, адже був деталізований порядок застосування взяття під варту, закріплені підстави його обрання, та навіть передбачалася можливість оскарження його обрання в суді. Специфічною слід вважати й подвійну природу утримання під вартою того часу – це було і затримання, і попередній арешт.

Після введення Судових статутів взяття під варту стало застосовуватися на практиці нечасто. У 1898 р. під вартою утримувалося 16,2% обвинувачених.

Обрання утримання під вартою здійснювалося судовим слідчим, який виносив

про це постанову. При обранні запобіжного заходу судовий слідчий, крім характеру злочину, повинен був врахувати наявні докази, можливість приховування слідів злочину, стан здоров'я, стать, вік та соціальний статус обвинуваченого (ст. 421 СКС).

Підстави взяття під варту того часу також наглядно асоціюються із ризиками, передбаченими у ст. 177 сучасного КПК України, а саме тримання під вартою за Статутом 1864 року дозволялося в таких випадках: 1) з метою попередження ухилення обвинуваченим від слідства і суду; 2) задля запобігання змови між обвинуваченими; 3) з метою недопущення приховування слідів злочину (ст. 421); 4) попередження можливості вчинення нового злочину (ст. 422).

Слід погодитись із тим, що Судові статuti 1864 року утворили достатньо прогресивну для свого часу систему запобіжних заходів у кримінальному судочинстві¹², проте з плином часу не всі з них виявилися ефективними.

Не зважаючи на це, утримання під вартою порушувало права засуджених осіб, адже строк тримання під вартою не враховувався при призначенні особі покарання, а тому вчені відзначали, що запобіжні заходи в дореволюційній Росії відрізнялися особливою суворістю і репресивністю, адже вони завдавали страждання людям, принижували їхню людську гідність і з особливою жорстокістю охороняли політичний режим¹³.

Частина українських земель західного регіону, зокрема Галичина, Буковина та Закарпаття свого часу входили до складу Австро-Угорщини. На відміну від російської імперії, кримінально-процесуальний кодекс двоєдиної імперії Габсбургів 1873 року був значно «м'якшим» в сенсі застосування запобіжних заходів у контексті процесуального примусу в кримінальному провадженні. КПК Австро-Угорщини 1876 року чітко регламентував процедуру застосування запобіжних заходів до обвинуваченого. Зазвичай заарештовували осіб, що їх залучали до кримінального провадження в якості підозрюваних, обвинувачених або підсудних. Кодексом розрізнялися арешт, процесуальні строки якого під час проведення досудового розслідування становили до двох місяців з можливістю продовження до трьох та тимчасове затримання, що здійснювалося поліцією лише на стадії дізнання за підозрою у вчиненні злочину в якості підстави¹⁴. В ордері, на підставі якого відбувалося затримання особи, зазначалася мотивована підстава. Якщо ж суд відмовляв у винесенні такої постанови, особу мали негайно відпустити.

Незважаючи на чітку регламентованість і демократичність, австрійське кримінально-процесуальне законодавство, яке діяло на західноукраїнських територіях, було застарілим, недосконалим і, найголовніше, – сприяло утвердженню

¹² Бурдін М.Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Серия «Юридические науки»*. 2011. Т. 24 (63). № 2. С. 11–16.

¹³ Розин И.И. Уголовное судопроизводство. Томск: Типогр. Томского университета, 1913. С. 311.

¹⁴ Худоба Н.В. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 року та його застосування на території Галичини. *Форум права*. 2009. № 2. С. 417–422.

загарбницької політики Австрії, а згодом Австро-Угорщини щодо західноукраїнських земель¹⁵.

За часів незалежності України 13 квітня 2012 р. прийнятий КПК України, діючий і на сьогодні, у якому знайшли втілення гуманістичні підходи до процесуального інституту запобіжних заходів з урахуванням європейських стандартів кримінальної юстиції. У КПК України (ч.1 ст.183) наголошується на винятковості запобіжного заходу у виді тримання під вартою та його виключне застосування лише у разі не доведення прокурором, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 цього Кодексу, крім випадків, передбачених частинами шостою та восьмою ст. 176 цього Кодексу¹⁶.

Висновки. Історія запобіжного заходу у виді тримання під вартою свідчить про те, що на українських землях він завжди мав важливе значення, а розвиток тримання під вартою залежав від певного періоду, країни, під владою якої опинялися українські землі у певний час, а також від діючого в ній кримінального процесуального законодавства. Дослідження окреслено історичними рамками з моменту виникнення тримання під вартою як запобіжного заходу та до радянського періоду з огляду на те, що у радянську добу розвиток тримання під вартою як запобіжного заходу практично не відбувся. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що багаторічний розвиток тримання під вартою як запобіжного заходу на українських землях істотно вплинув на стан чинного кримінального процесуального законодавства в частині запобіжних заходів та безпосередньо тримання під вартою, які доволі наближені до європейських стандартів кримінальної юстиції.

REFERENCES

- Biletska, K.K. (2014). Vynyknennia ta rozvytok zapobizhnykh zakhodiv u vydi osobystoho zobov'iazannia ta osobystoi poruky na terytorii suchasnoi Ukrainy [The emergence and development of precautionary measures in the form of personal commitment and personal surety in the territory of modern Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 5, 131-135 [in Ukrainian].
- Burdin, M.Yu. (2011). Zapobizhni zakhody za Statutom kryminalnoho sudochynstva 1864 r. [Precautionary measures according to the Statute of Criminal Procedure of 1864]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho. Seryia «Iurydycheskye nauky»*, 24 (63), 2, 11-16 [in Ukrainian].
- Huzela, M. (2020). Stanovlennia ta sutnist zapobizhnykh zakhodiv yak vydu zakhodiv protsesualnoho prymusu v kryminalnomu protsesualnomu zakonodavstvi ta u teorii kryminalnoho protsesu Ukrainy [Formation and essence of preventive measures as a type of procedural coercion measures in the criminal procedural legislation and in the theory of the

¹⁵Гузела М. Становлення та сутність запобіжних заходів як виду заходів процесуального примусу в кримінальному процесуальному законодавстві та у теорії кримінального процесу України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2020. № 2. С.223–230.

¹⁶Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

- criminal process of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*, 2, 223–230 [in Ukrainian].
- Dal, A.L., Ablamskyi, S.Ie. (2017). Trymannia pid vartoiu yak zapobizhnyi zakhid u kryminalnomu provadzhenni: monohrafiia [Detention as a preventive measure in criminal proceedings]. Kharkiv, 238 [in Ukrainian].
- Kistyakovskii, A.F. (1868). O presechenii obvinyaemomu sposobov uklonyatsya ot sledstviya i suda: issledovanie [On preventing the accused from evading investigation and trial: research]. SPb., 22 [in Russian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 r. [Criminal Procedure Code of Ukraine dated 04.13.2012] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- Kulchytskyi, V. (1994). Naivyznachnishi pamiatky pravovoi kultury Ukrainy. Osnovy derzhavy i prava Ukrainy [The most significant monuments of the legal culture of Ukraine. Fundamentals of the state and law of Ukraine]. Lviv [in Ukrainian].
- Matvieieva, T.O. (2022). Zakonodavstvo Hetmanshchyny u 18 st. [Legislation of the Hetmanate in the 18th century]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 36–39 [in Ukrainian].
- Moskaliuk, Yu.D. (2015). Domashnii aresht i trymannia pid vartoiu v systemi zakhodiv zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia v Ukraini [House arrest and detention in the system of measures to ensure criminal proceedings in Ukraine]: dys...na zdobuttia nauk. stupenia k.i.u.n.: 12.00.09. – kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist. Irpin, 194 p. [in Ukrainian].
- Rozin, I.I. (1913). Ugolovnoe sudoproizvodstvo [Criminal proceedings]. Tomsk: Tipogr. Tomskogo universiteta, 311 p. [in Russian].
- Panov, N.Y. (2014). Chezare Bekkariya y eho znamenytyi traktat «O prestupleniyakh y nakazaniyakh» [Cesare Beccaria and his famous treatise “On Crimes and Punishments”]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 1 (2), 277–310 [in Ukrainian].
- Stolitnii, A.V. (2016). Mistse dosudovoho rozsliduvannia u systemi stadii kryminalnoho provadzhennia [Place of pre-trial investigation in the system of stages of criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 36, 151–54 [in Ukrainian].
- Khudoba, N.V. (2009). Avstriiskyi kryminalno–protsesualnyi kodeks 1873 roku ta yoho zastosuvannia na terytorii Halychyny [Austrian Criminal Procedure Code of 1873 and its application on the territory of Galicia]. *Forum prava*, 2, 417–422 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/016-024

УДК (UDC) 929

FACTORS OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF B. GRINCHENKO AS A POLITICAL ACTOR

Maksym Reznik*

Abstract

The aim of this article is to substantiate the factors influencing the formation of B. Grinchenko as a political figure and the formation of his political views and preferences. The research methodology is represented by a set of methods and approaches used in the process of working on the material: analysis, logical generalization, systematization, comparison, as well as historical and historical-biographical approaches.

The article summarizes and systematizes the influencing factors on the development of B. Grinchenko as a political figure, on the formation of his political views. The outlined factors are divided into internal and external. It is substantiated that the formation of the personality of Boris Grinchenko as a political figure was influenced by many factors, which in general can be divided into two separate groups: internal and external. Internal factors are factors that are formed largely under the influence of character traits and individual moral qualities of the actor. They were singled out in the process of working out the actor's biography. External factors are, on the contrary, factors that do not depend on Boris Grinchenko's character traits and were formed mostly by the influence of the social processes of that time. Such factors are substantiated through the prism of the actor's political achievements, which is seen as a completely rational approach.

The object of the study is the process of formation of B. Grinchenko as a political figure. The subject is the political activity of B. Grinchenko in the context of the formation of his views and worldview.

The scientific novelty of the article consists in substantiating the factors influencing the formation of B. Grinchenko's political views and the process of his formation as a politician. As a direction of further research, it is appropriate to highlight the relevance of determining the influence of individual representatives of the Ukrainian elite of that time on the formation of the actor's worldview.

Keywords: political views, B. Grinchenko, Ukrainian nationalism, enlightenment, nationalist movement

* Graduate Student of the Department of History of Ukraine, Kyiv Metropolitan University named after Borys Grinchenko, Kyiv, Ukraine. E-mail: m2.xim.r@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3440-9384>

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА СТАНОВЛЕННЯ Б. ГРІНЧЕНКА ЯК ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА**Максим Резнік*****Анотація**

Метою даної статті є обґрунтування факторів впливу на становлення Б. Грінченка як політичного діяча та на формування його політичних поглядів й уподобань. Методологія дослідження представлена сукупністю використаних в процесі роботи над матеріалом методів та підходів: аналізу, логічного узагальнення, систематизації, порівняння, а також історичного й історико-біографічного підходів.

У статті узагальнено й систематизовано фактори впливу на становлення Б. Грінченка як політичного діяча, на формування його політичних поглядів. Окреслені фактори розмежовано на внутрішні та зовнішні. Обґрунтовано, що на формування особи Бориса Грінченка як політичного діяча вплинуло безліч факторів, які в більш загальному можна поділити на окремі дві групи: внутрішні та зовнішні. Внутрішні фактори це фактори, які сформовані в більшому під впливом рис характеру та індивідуальних моральних якостей діяча. Їх виокремлено в процесі опрацювання біографії діяча. Зовнішні – це напроти фактори, які не залежать від рис характеру Бориса Грінченка та сформовані здебільшого від впливом саме суспільних процесів того часу. Такі фактори обґрунтовано крізь призму політичних досягнень діяча, що вбачається цілком раціональним підходом.

Об'єктом дослідження виступає процес становлення Б. Грінченка як політичного діяча. Предметом є політична діяльність Б. Грінченка в контексті формування його поглядів та світогляду.

Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні факторів впливу на формування політичних поглядів Б. Грінченка та на процес його становлення як політика.

В якості напрямку подальших досліджень доречно виділити доречність визначення впливу окремих представників української еліти того часу на формування світогляду діяча.

Ключові слова: політичні погляди, Б. Грінченко, український націоналізм, просвітництво, націоналістичний рух

Цитування: Резнік, М. (2024). Фактори впливу на становлення Б. Грінченка як політичного діяча. *Консенсус*, 1, 16–24.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/89>

Постановка проблеми. Важливе значення в умовах сьогодення має питання популяризації української нації та становлення української державності. За таких обставин актуальним постає вивчення засад формування українських національних рухів. Вагоме значення в еволюції націоналістичних рухів українців мала постать великого діяча – Б. Грінченка, якого називають одним з найсильніших і найпотужніших носіїв української національної ідеї на перетині XIX і XX століть. Проте остаточно не дослідженим залишається питання визначення факторів впливу

* аспірант кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна. E-mail: m2.xim.r@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3440-9384>

на становлення Б. Грінченка як політичного діяча та на формування його політичних поглядів й уподобань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури, присвяченої питанням формування політичних поглядів Б. Грінченка показав, що окреслене питання опосередковано розкривається в окремих дослідженнях А. Хомутенко¹, С. Євтушенка², М. Єфремова³, К. Захарової⁴, В. Огнев'юка та С. Андреевої⁵, О. Неживого⁶ й інших. Поряд із цим важливі дані в контексті окресленої проблематики містяться в архівних джерелах: листах, спогадах сучасників. У той же час не можна вважати окреслене питання остаточно вирішеним, що й зумовило мету даного дослідження.

Формулювання мети, цілей статті. Метою даної статті є обґрунтування факторів впливу на становлення Б. Грінченка як політичного діяча та на формування його політичних поглядів й уподобань.

Завданнями даного дослідження є:

- узагальнення базових засад біографії Б. Грінченка з позиції впливу окремих життєвих етапів на формування політичних поглядів;
- дослідження суспільних процесів того часу в контексті формування особистості Б. Грінченка;
- обґрунтування факторів впливу на формування політичних поглядів Б. Грінченка та на процес його становлення як політика.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, фактори впливу на формування політичних поглядів діяча доречно поділити на дві групи: внутрішні та зовнішні.

Перш ніж перейти до виокремлення внутрішніх факторів формування політичних поглядів діяча, доцільно здійснити аналіз біографії Б. Грінченка. Це зумовлено тим, що саме в біографії, на нашу думку, містяться ті вирішальні внутрішні фактори, які й вплинули на формування Б. Грінченка як легендарної особистості.

У родині, в якій народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр на Харківщині Б. Грінченко, було п'ятеро дітей. Борис був наймолодшим в

¹ Хомутенко А.С. Вплив творчості Тараса Шевченка на формування світогляду Бориса Грінченка. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 104. С. 60–61.

² Євтушенко С.О. Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2013. 19 с.

³ Єфремов М.Д. Борис Грінченко – перекладач німецької поезії. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2011. № 58. С. 32–36.

⁴ Захарова К.О. Борис Грінченко – український громадський діяч. URL: <https://openarchive.nure.ua/bitstreams/43d1389a-7b4b-4f0b-a3c9-bb68dc7f8430/download>

⁵ Огнев'юк В., Андреева С. Історичні погляди Бориса Грінченка: українська національна революція середини XVII століття у висвітленні інтелектуала. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 21 (грудень). 2021. С. 68–77.

⁶ Неживий О.І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях XX століття. Веб-сторінка інтернет сайту всеукраїнського загальноосвітнього освітнянського тижневика «Персонал–плюс». URL: <http://www.personal-plus.net/304/4298.html>

родині. Батько Грінченка, Дмитро Якович, був штабс-ротмістром. Мати Поліксенія Миколаївна – за походженням росіянка, донька полковника Літарєва, поміщика села Великі Проходи Харківського повіту. Вона зовсім не володіла українською мовою, пізніше твори сина спонукали її вивчити мову, щоб читати написане ним⁷.

Маленький Борис почав зачитуватись літературою з п'ятирічного віку. У сім років він був захоплений твором «Тарас Бульба» М. Гоголя, а особливо такими персонажами як Тарас та Остап та їх героїчним захистом рідної землі.

Борис рано навчився читати і був небайдужим до книжок: «Читати Борис вивчився легко і швидко, помітивши добре букви, він один годину зрозумів, як складати слова, і почав поступово краще та краще читати, і в шість років швидко читав. Він не міг байдуже бачити книги, де б не було, завжди накладався і поринав у читання. Цікавився газетами, роблячи на них свої зауваження, іноді дуже курйозні, а іноді дуже влучні»⁸.

Саме любов до читання згодом переросла у мрію маленького Бориса Грінченка стати письменником. Проте він не просто мріяв, а почав діяти: складати вірші та оповідання, а згодом видавати рукописний журнал. Хлопчик змушував дорослих читати власний журнал, писав цікаві статті у ньому.

Вирішальним в подальшій долі Б. Грінченка стало те, що у віці 13 років йому потрапив до рук «Кобзар» Т. Шевченка, яка його неймовірно вразила та змінила ракурс подальшої творчості. Після ознайомлення з творчістю Тараса Григоровича Шевченка Борис почав писати і вірші, й оповідання, і свій журнал тільки українською. За його словами, Шевченко здавався йому пророком, який «торкається головою неба»⁹.

1875 року Борис вступив до Харківського реального училища, яке так і не закінчив: на п'ятому році навчання Бориса відрахували звідти без права продовжувати навчання. Це було пов'язано із захопленням разом зі своїм колишнім репетитором студентом-народником К. Філіп'євим читати «заборонену літературу». За це п'ятнадцятирічного Бориса Грінченка навіть закрили у в'язниці¹⁰.

Борис Грінченко поведився достатньо хоробро та стійко, не зламався ані під час тортур, ані під час допитів, не підкорили його навіть нелюдські умови відбивання покарання. Проте всі ж таки півторамісячне ув'язнення не пройшло безслідно: юнака виключили з училища, позбавили права на здобуття середньої й вищої освіти. Згодом Б. Грінченко захворів на туберкульоз, який, зрештою, і вкоротив йому віку.

У 1883 році він познайомився із духовно близькою йому людиною, зі своєю майбутньою дружиною, вчителькою Марією Гладиліною, письменницею, яка

⁷ Біографія Бориса Грінченка. Київський університет імені Бориса Грінченка. URL: <http://grinchenko.kubg.edu.ua/index.php>

⁸ Спогади батька Б. Грінченка. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І, 32293.

⁹ Хомутенко А.С. Вплив творчості Тараса Шевченка на формування світогляду Бориса Грінченка. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 104. С. 60–61.

¹⁰ Біографія Бориса Грінченка. Київський університет імені Бориса Грінченка. URL: <http://grinchenko.kubg.edu.ua/index.php>

виступатиме в літературі під псевдонімом М. Загірня. Все життя їх об'єднувало не тільки взаєморозуміння і велике кохання, а й важка праця. Шлюб з талановитою та творчою жінкою істотно вплинув на подальший шлях Б. Грінченка, зміцнивши його віру в себе та в обраний шлях.

Найдовше (1887–1893 рр.) Б. Грінченко працював у приватній школі відомої просвітительки Христини Алчевської – в селі Олексіївка на Луганщині (тоді Катеринославщина). Але в даній школі Х. Алчевської Б. Грінченко бачив ті ж проблеми що й скрізь. Це навчання чужою мовою (адже українською мовою навіть говорити під час уроку заборонялося).

Така несправедливість й неповага до рідної мови спонукала Б. Грінченка написати для дітей підручники «Рідне слово» (1889) та «Українська граматка» (1907). Як наслідок у Б. Грінченка склалися складні відносини з Х. Алчевською¹¹. З 1894 року родина Грінченків оселилася в Чернігові. Тут він отримав у земстві посаду завідувача оціночним відділом, пізніше – відділом народної просвіти, далі – секретаря земської управи.

У Чернігові письменник організував єдине в Східній Україні видавництво, що випускало дешеву популярну літературу для народу. Чимало сил і здоров'я Б. Грінченко віддав музейній справі. У Чернігові Б. Грінченко багато праці доклав як фольклорист і етнограф. На початку літа 1902 р. Грінченки переїхали до Києва, на запросини редакції «Київської старовини».

У серпні 1909 року в Києві Б. Грінченко складає свій духовний заповіт, а в вересні із дружиною приїздить на лікування в невелике італійське містечко Оспедалетті. 6 травня 1910 року в будинку № 2 на вулиці Віа Вітторіо Еммануеле (зараз район Колді Роді, провінція Сан-Ремо) письменник помер, що спричинило великий жаль серед його сучасників¹².

Отже, народжений в російськомовній родині Грінченко став автором одного з найбільш повних зібрань української лексики та справжнім патріотом. Крім того, зустрічаючи на власному життєвому шляху різних людей (М. Липу, А. Кримського та інших), Б. Грінченко захоплював їх українознавством, пошаною до рідної мови та української ідентичності. Б. Грінченко, безперечно, володів таланом захоплювати та вести за собою.

Таким чином, можна констатувати, що на формування політичних поглядів діяча вплинули вирішальні події його біографії:

- захоплення читанням та творами Т.Г. Шевченка, зокрема, спілкування з однодумцями й представниками еліти того часу;
- зв'язок з освітніми, науковими, громадськими, політичними інституціями,

¹¹ Спр. 40613. Грінченко Б.Д. – Алчевській Христині Данилівні. Лист грудень 1892 р., 5 арк.+ Додаток [Опис про бездушне ставлення до робітників на економії Алчевських – рукою Б. Грінченка], 10 арк.; Спр. 40643 Грінченко Б.Д. – Алчевській Христині Олексіївні. Лист, 13.IV.1909 р., 2 арк.

¹² На могилу Бориса Грінченка: три промови, виголошені В. Сімовичем, З. Кузудею, М. Кордубою на жалібній академії дня 22-го Мая 1910 року в Чернівцях. Чернівці: Т-во «Руска Рада», 1910. 36 с.

друкованими органами (школи, Херсонський статистичний комітет і Херсонський гурток О. Русова, «Братерство Тарасівців», Чернігівська Громада, «Київська старовина», Українська радикальна партія, «Рада», «Громадська думка», «Нова громада», Київська «Просвіта» тощо);

- зв'язки Б.Грінченка із європейськими науковцями, видавництвами і закордонними інституціями¹³ («Ruthenische Revue» та «Ukrainische Rundschau» (Відень, німецькомовні), Часописи «Свобода» (США), «Канадський фермер» (Канада), Ф. Вовк (Сорбонна)¹⁴, Ф. Главачек, Ф. Ржегорж та ін. національні діячі Східної Європи, переклади творів чеською, публікації в Європі політичних памфлетів за актуальною українською проблематикою, активне співробітництво із західноукраїнськими діячами і виданнями тощо).

Окрім перелічених внутрішніх факторів впливу, доречно дослідити зовнішні фактори, які на нашу думку пов'язані, перш за все, з суспільними процесами того часу.

Також доцільно зауважити, що початок ХХ століття був складним періодом в історії української нації, адже Україна як держава в сьогодинньому розумінні була розчленована сусідніми імперськими державами.

Крім того, в той час практично ніхто не вірив у відродження України як самостійної цілісної держави – українська державність знаходилась в занепаді: українську мову називали «холопською» мовою, вважали діалектом російської мови, діловодство велося виключно російською, польською, угорською, румунською мовами. Про Україну як цілісну та незалежну державу нагадував лише український фольклор та колишня слава козаків, яких оспівували в той час мандрівні співаки-кобзарі. Проте такі настрої не були затяжними: в другій половині 19 ст. нестримна хвиля суспільно-політичного руху сколихнула всю українську громадськість.

Того ж часу Б.Грінченко став співзасновником і керівником київського відділення організації «Просвіта». Створення ним київської «Просвіти» – вершина його громадської діяльності, що була спрямована на формування української нації і становлення Української держави.

Основна заслуга Б.Грінченка, на думку К.О.Захарової, в організації плідної діяльності київської «Просвіти», на нашу думку, полягає в тому, що йому вдалося згуртувати навколо товариства найдобрішу національну письменницьку, наукову, педагогічну, мистецьку еліту не лише Києва, а й багатьох інших міст, містечок і сіл Наддніпрянської України, а також Москви, Петербурга та інших міст за межами України¹⁵. Крім того, Б.Грінченко «за суспільно політичними поглядами належав до

¹³ Євтушенко С.О. Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2013. 19 с.; Єфремов М.Д. Борис Грінченко – перекладач німецької поезії. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2011. № 58. С. 32–36.

¹⁴ Листування: Б.Грінченко – Ф.Вовк / вступ. та коментарі В.Наулка, Н.Карповець і Н.Зінкевіч. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. 52 с.

¹⁵ Захарова К.О. Борис Грінченко – український громадський діяч. URL: <https://openarchive.nure.ua/bitstreams/43d1389a-7b4b-4f9b-a3c9-bb68dc7f8430/download>

ліберального народництва. Він не схвалював приєднання України до Російської держави»¹⁶.

Педагогічні погляди Б.Грінченка вироблялися під впливом ідей передових педагогів. В автобіографії 1898 р. Грінченко зазначав як він «зачитувався Писаревим (почасти Белінським та Добролюбовим)», читав «педагогічні статті Ушинського й інших педагогів»¹⁷. Окреслене спричинило вирішальний вплив на формування педагогічних ідей діяча.

У процесі власних наукових та просвітницьких пошуків, Б. Грінченко систематично пересвідчувався у руйнівному впливі русифікаторської політики царського уряду на українську державність.

Борис Грінченко можна віднести до осіб, внесок яких у розвиток та збереження української ідентичності без сумніву найбільший. Чітка проукраїнська позиція діяча стала причиною негативного до нього ставлення з боку імперської влади, яка бачила у відродженні українського національного духу небезпеку для імперіалізму та російської диктатури того часу.

Отже, можна узагальнити зовнішні фактори впливу на формування політичних поглядів діяча крізь призму його політичних досягнень. По-перше, одним із вагомих досягнень в політичній кар'єрі Б. Грінченка є співзасновництво ним «Братства Тарасівців» – однієї з перших на українській території націоналістичної організації. Окрім Б. Грінченка, до цього об'єднання інтелігентів входили Іван Липа, Микола Міхновський, відомий як автор брошури «Самостійна Україна». Члени об'єднання розробляли та вживали заходів для досягнення поставленої мети. Вирішальний вплив на формування особистості Б.Грінченка як засновника «Братства Тарасівців» спричинив такий суспільний фактор як диктатура російського імперіалізму, що панувала в суспільстві в той час. Такі особистісні фактори Б. Грінченка, як патріотизм, прагнення до відродження української свідомості виступили підґрунтям реалізації даного фактору.

Риса світогляду діяча – усвідомлення категоричної неможливості існування України як однієї з частин Російської імперії вплинула на те, що Б. Грінченко зробив значний внесок у розбудову самостійної України. Так, представники покоління Б. Грінченка, дорослішання якого припало на 80-ті роки 19-го століття, вступили у протиборство з українськими інтелігентами доби 1870-х років. Старше покоління було переконане, що для розвитку української культури цілком достатньо просвітництва. Літератор з однодумцями вважали просвітництво напівзаходом, вони наполягали на необхідності набуття нацією своїх прав, зокрема політичних.

Згодом Б.Грінченко, як політик, став лідером Української демократичної партії. На такий важливий крок політичної кар'єри вплинули суспільні та

¹⁶ Огнев'юк В., Андреева С. Историчні погляди Бориса Грінченка: українська національна революція середини XVII століття у висвітленні інтелектуала. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 21 (грудень). 2021. С. 68–77.

¹⁷ Неживий О.І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях XX століття...

особистісні фактори. До суспільних слід віднести усвідомлення більшістю соціуму необхідності винурення з під диктатури російської імперії та посилення «червоного терору». Наслідком цього стала зворотна реакція Б.Грінченка, а саме те, що Б.Грінченко виступав із різкою критикою громадських і політичних діячів. Поет висміював у своїх віршах негативні риси відомих українців свого часу. Це викликало пошану в суспільстві та вплинуло на ставлення діяча як лідера.

Б.Грінченко, безперечно, був одним із найсильніших і найпотужніших носіїв української національної ідеї на перетині 19-го та 20-го століть.

Важливим політичним досягненням Б.Грінченка стало те, що в рамках просвітницької діяльності він виступив співзасновником та очолив київське відділення організації «Просвіта». При цьому передумовою такого досягнення стало те, що в суспільстві розуміли необхідність виведення українського народу з темряви невігластва для пробудження в народних масах усвідомлення національної гідності.

На шляху просвітництва Б.Грінченко видав словник української мови. Поштовхом до цього виступила заборона в суспільстві української мови російською диктатурою. Окреслене знайшло відгук у таких особистісних рисах діяча як патріотизм, прагнення до популяризації української мови. Грінченко став автором одного з найповніших збірників української лексики. Літературні твори письменника показують, що з лексичною різноманітністю української мови, якою говорили селяни та інтелігенти, письменник був знайомий дуже добре. Багаторічна титанічна праця письменника на благо української культури є фактом. Б.Грінченко дуже активно займався популяризацією української мови. Саме українську мову Грінченко називав досить сильним чинником, що об'єднує, якому під силу згуртувати націю. Письменник акцентував увагу на тому, що в процесі розвитку українська мова не повинна розділитись на 2 шляхи – варіант Галичини та решти України.

Не можливо обійти увагою й етап ставлення Б.Грінченка як педагога. Письменника можна назвати батьком апострофа української мови та розробником багатьох фундаментальних правил правопису. Такий суспільний фактор, як усвідомлення широкими верстами населення необхідності отримання освіти, поєднався із особистісним фактором розвитку політичної постаті Б.Грінченка: чіткою позицією щодо необхідності доступності освіти всім верствам населення.

Наслідком всіх окреслених політичних досягнень діяча стало збагачення української культурної спадщини. На це вплинуло дія такого суспільного фактору як постійне зростання частки свідомої української еліти, яка прагнула пізнати власні українські коріння. Поряд із цим, вплив мали такі особистісні фактори, як прагнення детальніше вивчити побут народу, чітко вказати на його відмінні риси. Він стверджував, що у національно-культурних питаннях можливий компроміс лише у тих випадках, коли немає жодної загрози для нації вплинули на подальше ставлення Б.Грінченка як політичної постаті.

Висновки. Таким чином, можна констатувати що на формування особистості Бориса Грінченка, як політичного діяча, вплинуло безліч факторів, які в більш

загальному можна поділити на дві окремі групи: внутрішні та зовнішні. Внутрішніми назвемо фактори, які сформовані здебільшого під впливом рис характеру та індивідуальних моральних якостей діяча. Їх виокремлено у процесі опрацювання біографії діяча.

До зовнішніх факторів віднесемо ті, які не залежать від рис характеру Бориса Грінченка та сформовані здебільшого від впливом саме суспільних процесів того часу. Такі фактори обґрунтовано крізь призму політичних досягнень діяча, що вбачається цілком раціональним підходом. Виходячи з вищезначеного, наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні факторів впливу на формування політичних поглядів Б. Грінченка та на процес його становлення як політика.

В якості напрямку подальших досліджень доречно виділити необхідність визначення впливу окремих представників української еліти того часу на формування світогляду діяча.

REFERENCES

- Biohrafiya Borysa Hrinchenka [Borys Hrinchenko biography]. Retrieved from <http://grinchenko.kubg.edu.ua/index.php> [in Ukrainian].
- Khomutenko, O.S. (2011). Vplyv tvorchosti Tarasa Shevchenka na formuvannya svitohlyadu Borysa Hrinchenka [The influence of Taras Shevchenko's work on the formation of Borys Grinchenko's worldview]. *Visnyk Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka*, 104, 60–61 [in Ukrainian].
- Nezhyvyy, O.I. Borys Hrinchenko u naukovykh doslidzhennyakh XX stolittya [Borys Grinchenko in scientific research of the 20th century]. Retrieved from <http://www.personal-plus.net/304/4298.html> [in Ukrainian].
- Ohnev'yuk, V. & Andreyeva, S. (2021). Istorychni pohlyady Borysa Hrinchenka: ukrayinska natsionalna revolyutsiya seredyny XVII stolittya u vysvitleni intelektual [Historical views of Borys Grinchenko: the Ukrainian national revolution of the middle of the 17th century in the coverage of the intellectual]. *Skhidnoyevropeyskyy istorychnyy visnyk*, 21, 68–77 [in Ukrainian].
- Yevtushenko, S.O. (2013). Tvorchist Borysa Hrinchenka u konteksti yevropeyskoyi literatury kintsya XIX – pochatku XIX st. [Creativity of Borys Grinchenko in the context of European literature of the late 19th and early 20th centuries]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01, Kyiv [in Ukrainian].
- Yefremov, M.D. (2011). Borys Hrinchenko – perekladach nimetskoyi poeziyi [Borys Grinchenko is a translator of German poetry]. *Visnyk Zhytomyr. derzh. un-tu im. Ivana Franka*, 58, 32–36 [in Ukrainian].
- Zakharova, K.O. Borys Hrinchenko – ukrayinskyy hromadskyy diyach [Borys Grinchenko is a Ukrainian public figure]. Retrieved from <https://openarchive.nure.ua/bitstreams/43d1389a-7b4b-4f9b-a3c9-bb68dc7f8430/download> [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/025-045

УДК (UDC) 94 (477)-054.72 (049.3)] (045) "1920/1930"

WHY ARE BOOKS CROSSING OCEANS?

TO THE HISTORY OF THE BOOK "UKRAINE CRIES" BY ALEXIE PELYPENKO, 1937-2015

Katerina Malshina*

Vladyslav Volobuiev**

Abstract

The aim of the research. The article deals with the paths of A. Pelypenko's book 'Ukraine Cries' (1937) to readers, examines the issues of Bolshevism in the Slovenian cultural and political press at the end of the 1930s, finds out the awareness of Slovenians about the events in Ukraine and the Bolshevik terror against the Ukrainian population in the 1920s-30s, the impact of the content of this book on Slovenian society through clarifying the details of the biography of Father A. Pelypenko, expanding knowledge about the fate of Ukrainian immigrants (using the example of a Ukrainian clergyman's biography) and the interaction of the Ukrainian and Slovenian diasporas in Argentina.

Scientific novelty of the research. Neither Pelypenko's writing activities nor his biography have yet become the subject of research in Ukraine.

Conclusions. At the end of the 1930s, the Bolshevik terror was the first topic of the cultural and political press in Slovenia. The book 'Ukraine cries' by the Ukrainian clergyman Alexius Pelypenko (1893-1983), published first in Germany in 1937, then in Slovenia in 1939-1940, gained the greatest resonance. The book enriched Slovenes' awareness of events in Ukraine with new information and details. The content of the book was so significant that it crossed the Atlantic three times on its way to the people: it went from Germany to Slovenia, then to the USA, and again to Slovenia, and from there to Argentina, and again to Slovenia. This is an eyewitness account of real events in the village of Volovodivka during the famine artificially created by the Bolsheviks in Ukraine in 1921-1923, and it describes part of the author's biography in a slightly modified form.

Fate took Father Pelypenko first to the fronts of the First World War, then to his native Podillia, and from there – to the West of Ukraine, Poland, Germany, and Argentina. The familiarity of Slovenes with this book may have helped Pelipenko in Argentina, where he received the support of the Slovene priest in emigration, Jozef Kastelic (1888-1940). The reciprocity of Slovenian and Ukrainian diasporas in Argentina can be traced through their neighboring settlements in Buenos Aires. There was much in common in the spiritual life of immigrants to Argentina as well. Pelypenko is the author of 26 books and numerous articles, all of which affect Ukrainian people and the Ukrainian Orthodox Church under the yoke of communism to some extent.

Interest in the events and Bolshevik terror in Ukraine in the world did not weaken during the Cold War and later, especially after the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, which in February 2022 resulted in a full-scale war. Pelypenko's book shows that Russia's policy towards Ukraine has not changed in the 21st century.

Keywords: Bolshevik terror, Alexiy Pelypenko, 'Ukraine cries', Slovenia, Ukrainian emigration, Ukrainian diaspora in Argentina

* Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, researcher of the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: kata_mascot@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3004-3944>

** Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science and Law, National University «Zaporizka Polytechnica», Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: mcmarvel44@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2515-7878>

ЧОМУ КНИЖКИ ПЕРЕСІКАЮТЬ ОКЕАНИ?
ДО ІСТОРІЇ КНИГИ АЛЕКСІЯ ПЕЛИПЕНКО «УКРАЇНА ПЛАЧЕ», 1937–2015

Катерина Мальшина*

Владислав Волобуєв**

Анотація

Мета статті. У статті досліджені шляхи книги А. Пелипенка «Україна плаче» (1937) до читача, вивчені питання більшовизму в словенському культурно-політичному друці наприкінці 1930-х років, з'ясовано рівень обізнаності словенців про події в Україні та більшовицький терор проти українського населення у 1920–1930-х рр., впливу змісту цієї книги на словенське суспільство через уточнення деталей біографії отця А. Пелипенка, розширено знання про долю української еміграції (на прикладі біографії українського духовника) та взаємодію української та словенської діаспори в Аргентині.

Наукова новизна. Публіцистична діяльність А. Пелипенка, як і його біографія ще не ставали предметом спеціального дослідження в Україні.

Висновки. Наприкінці 1930-х років більшовицький терор був першою темою культурно-політичного друку у Словенії. Найбільшого резонансу набула книга українського священнослужителя з Вінниччини Алексія Пелипенка (1893–1983) «Україна плаче», видана в Словенії у 1939–1940 рр. Книга збагатила обізнаність словенців про події в Україні новими відомостями та подробицями. Зміст книги «Україна плаче» був настільки значний, що вона на своєму шляху до людей тричі пересікла Атлантику: потрапила з Німеччини до Словенії, потім до США, і знов у Словенію, а звідти до Аргентини, і знов до Словенії. Це розповідь очевидця про реальні події в селі Воловодівка під час голоду, штучно створеного більшовиками в Україні в 1921–1923 роках, і в дещо зміненому вигляді описує частину біографії автора.

Доля занесла отця Пелипенка спочатку на fronti Першої світової війни, потім на рідне Поділля, а звідти до Західної України, Польщі, Німеччини, Аргентини. Знайомство словенців з цією книгою, можливо, допомогло А. Пелипенку в Аргентині, де він отримав підтримку словенського священника в еміграції Йозефа Кастельця (1888–1940). Взаємність словенської та української діаспори в Аргентині простежується через їхні поселення в Буенос-Айресі, що сусідували. Багато спільного було і в духовному житті емігрантів до Аргентини. Пелипенко є автором 26 книг і численних статей, всі вони якоюсь мірою торкаються України, української православної церкви під ярмом комунізму.

Інтерес до подій і більшовицького терору в Україні не слабшав у світі в період холодної війни і пізніше, особливої після початку російської агресії проти України у 2014 р., яка у лютому 2022 року вилилася у повномасштабну війну. Книга Пелипенка показує, що політика Росії щодо України в XXI столітті не змінилася.

* доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, Україна. E-mail: kata_mascot@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3004-3944>

** кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та права, Національний університет «Запорізька політехніка», Запоріжжя, Україна. E-mail: mcmavel44@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2515-7878>

Ключові слова: більшовистський терор, Алексій Пелипенко, «Україна плаче», Словенія, українська еміграція, українська діаспора в Аргентині

Цитування: Мальшина, К. & Волобуєв, В. (2024). Чому книжки пересікають океани? До історії книги Алексія Пелипенка «Україна плаче», 1937–2015. *Консенсус*, 1, 25–45.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/90>

«Україна ніколи не визнаватиме вашого арбітражу, панове міністри!»¹
Ігор Пелипенко, листопад 1938 р.

Постановка проблеми. У другій половині 1930-х років словенська преса приділяла багато уваги питанням комунізму (більшовизму), який в СРСР набирив усе більш звірячих рис. У той же час отримували всі новини не про Україну, а про українців у СРСР чи Польщі, Чехословаччині та Угорщині, між якими вони були розшматовані. При цьому СРСР розумілася як Росія. Ця тенденція у Словенії тривала до 2014 р., і ще пізніше багато словенців вважали, що Київ – це Росія. Про події в Україні як такі у передвоєнний період, зокрема у 1938–1940 рр., вийшло лише кілька публікацій, зумовлених економічними новинами чи культурними та політичними рухами на українських землях, які ставали прикладом для словенців у боротьбі за національне існування. Серед книг про більшовиків, написаних на основі власного досвіду, була видана й книжка «Україна плаче» за авторства книги українського протоієрея Алексія Пелипенка (ми використовуємо оригінальне тогочасне написання його імені, як його також знають у Європі, Північній та Латинській Америці).

Уперше вона була видана німецькою у Берліні у 1937 р.² У квітні–червні 1939 р. вона вийшла вже словенською в Люблянці, відривками у католицькому часописі «Словенець»³. У той час події на Західній Україні, що у вересні 1939 р. підпала під більшовицьку владу, викликали ще більше запитань і вимог будь-яких відомостей і новин, яких було обмаль. Отець Пелипенко описує жахливу ситуацію в Україні після перемоги більшовиків, терор, катування, опір українського населення чекістам. Книжка набула неабиякої популярності серед словенців, її почали видавати за океаном наприкінці 1939 р. у «Американському Словенці»⁴, а у 1940 р. знов видали у

¹ За **Першим Віденським арбітражем** між міністрами закордонних справ Німеччини – Йоахімом фон Ріббентропом та Італії – Галеаццо Чіано 2 листопада 1938 р. у Відні було переглянуто Тріанонську угоду 1920 р., підписану за результатами Першої світової війни, для задоволення територіальних претензій Угорщини, як плату за союзництво з Третім Рейхом. До Угорщині передали райони південної Словаччини й обокроїли молоду автономію — Карпатську Україну, що входила до Чеської Республіки, забравши від неї Ужгород, Мукачеву та Берегове (південна частина Підкарпатської Русі). Делегація Карпатської України оскаржила рішення арбітрів. Але безрезультатно.

² Pelypenko A. Die Ukraine weint. Erlebnisse des Pfarrers Nikander. 1-2. Auflage. München: Verlagsanstalt vorm. G.J. Manz, 1937. 288 s.

³ Pelipenko A. Ukrajina joka... *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1939. Apr. 15 – Jun. 14. (Št.87a – 133a). S. 3, 19.

⁴ Pelipenko A. Ukrajina joče. *Amerikanski Slovenec: Prvi slovenski list v Ameriki*. Chicago, Ill., 1939. Nov., 23 – Dec., 30 (Št. 225–249). S. 4.; 1940. Jan., 3–25 (Št. 1–17). Ss. 4, 6.

Словенії, вже окремою брошурою⁵. Видання 1940 р. налічувало лише 500 примірників. Брошура була настільки популярна, що після 1945 р. люди копіювали її на друкарських машинках⁶.

На останнє книга знову вийшла у 2015 р. у Словенії⁷. Це сталося не випадково, видавці хотіли провести паралелі між подіями в Україні, що рознесені у часі на сто років. Знову Росія напала на Україну, і знову чинить неймовірні звірства та грабує її багатства.

Узагалі книга витримала 6 видань у 3-х мовах на 3-х континентах у 1937–2015 рр., але, на жаль, ніколи не була видана в Україні. Шляхи цієї книги до своїх читачів по обидві сторони Атлантики пов'язані з біографією отця А. Пелипенка. Ця книга і ще декілька фактів його біографії говорять про дійсну жагу отця Алексія до волі та самостійності України. У Аргентині, куди його занесла доля наприкінці 1930-х років, він видав низку книг антикомуністичного спрямування у 1947–1972 рр., що зовсім викреслило його ім'я із будь-якої інформації у СРСР. Усього Пелипенко написав 26 книг, серед яких багато присвячено Україні, але жодна з цих книг ніколи не була видана ані українською, ані в Україні. Серед численних його статей більшість вийшло в американській і латиноамериканській пресі, і лише дві – в українській емігрантській.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснення авторами наукового пошукаємо дозволяє констатувати, що ані публіцистична діяльність отця Пелипенка, ані його біографія ще не були предметом дослідницького інтересу в Україні.

Постановка завдання. Дослідження шляхів книги А. Пелипенка «Україна плаче» вимагає вивчення питання більшовизму в словенському культурно-політичному друці наприкінці 1930-х років, з'ясування обізнаності словенців про події в Україні та більшовицький терор проти українського населення у 1920–30-ті роки, впливу змісту цієї книги на словенське суспільство через уточнення деталей біографії отця Пелипенка, розширення знання про долю української еміграції (на прикладі біографії українського духовника) та взаємодію української та словенської діаспори в Аргентині.

Джерелами служать матеріали словенського політичного друку – часописи «Словенський господар» (Slovenski gospodar), «Словенський дім» (Slovenski dom), «Американський Словенець» (Amerikanski Slovenec), тижневик «Патріот» (Domoljub) та брошуровані додатки до нього (серія «За правду» (Za resnico), 1939–1940), а також твори отця Пелипенка.

Питання більшовизму в словенській пресі наприкінці 1930-х років

У другій половині 1930-х років словенська преса приділяла багато уваги

⁵ Pelipenko A. Ukrajina joka: Za resnico. № 6. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1940. 80 s.

⁶ Smolik M. Ukrajina joka – Opis. *Bližji knjigi*. 2015. URL: <http://www.blijiknjigi.si/Knjige/Ogled/2113-ukrajina-joka--->

⁷ Pelipenko A. Ukrajina joka. Celje: Društvo Mohorjeva Družba, 2015. 166 s.

питанням комунізму (більшовизму), який в СРСР набирив усе більш звирячих рис. Крім того, прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів загострив єврейське питання в Європі. Обговорювалася тема юдобільшовизму. Соціально-політична напруга в Європі зростала. Словенські читачі вимагали матеріалу для роздумів, а словенський друк пропонував найактуальніші книжкові новинки.

Ще у 1933–1934 рр. провідний клерикальний журнал «Словенец» опублікував у кількох продовженнях замітки на животрепетну тему. Так, було опубліковано щоденник і біографічний роман біженки з Радянської Росії Галини Дюрягіної фон Хойер⁸, значні уривки з книги німецького суспільствознавця Германа Фехста про зв'язок юдаїзму з більшовизмом⁹. Письменник досліджував вплив єврейства на більшовицьку революцію в Росії і доводив, що більшовицька революція в Росії є єврейською, оскільки все більшовицьке законодавство й адміністрація ведеться євреями, а тому смішно говорити про слов'янський більшовизм і слов'янську революцію. За його словами, сто п'ятдесят мільйонів жителів – піддано євреям, які становлять лише 5,5 відсотка національного складу Росії¹⁰.

У 1936 р. в Календарі Товариства св. Мохора вийшла фундаментальна стаття Івана Ахчина¹¹ «Більшовизм», в якій відомий словенський католицький соціолог описав події в Росії з початку ХХ ст. в поєднанні з розглядом основ діалектичного матеріалізму. Його огляд охоплює Лютневу революцію 1917 р., громадянську війну (з аналізом усіх п'яти фронтів, включно з Українським), основи більшовицької держави, більшовицьку національну, релігійну та економічну політику. В 1939 р. за цими матеріалами він видав книгу¹².

Двадцять років після світової війни в Європі знову запахло війною. Низка західноєвропейських письменників почали критикувати воєнні свідчення, з'ясували справжню психологію воїна і дійшли висновку, що воїна майже завжди долає страх, і

⁸ Rahmanova A. Dijaštvo, ljubezen, Čeka in smrt: Dnevnik ruske dijakinje. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1933. Oct. 8 (Št. 230 a). S. 16.; 1934. 27. jan. (Št. 22 a). S. 8; Rahmanova A. Zakoni v rdečem viharju. *Dnevnik ruske žene. Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Avg 12 – Nov. 22 (Št. 182 a–266 a). S. 13. S. 8; Rahmanova A. Tovarna novega človeka. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1936. Jun. 12 – Nov. 22. (Št. 157a – 159a, 161a–270a). S. 8.

Дюрягіна-фон Хойер Галина Александра (1898–1991) – російська німецькомовна письменниця. Під псевдонімом Аля Рахманова ховався творчий симбіоз російськомовної письменниці та її чоловіка, австрійського перекладача Арнульфа фон Хойера. У 1926 році родина була виселена з СРСР. Її книги ніколи не видавалися російською.

⁹ Žid~marksist, vladar Rusije. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Nov. 6–7. (Št. 252a–253a). S. 2; Lenin-orodje Židov. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Nov. 8. (Št. 254a). S. 2; Kako je žid-mark®ht zadavil slovansko Rusijo. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Nov. 9. (Št. 255a). S. 2; Stalinove «reformne». *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Nov. 10. (Št. 256a). S. 2.

¹⁰ Jenšterle M. Sokolji in orlovski pogledi na zibelko boljševizma // Pogledi na Sovjetsko zvezo: zbornik / ur. Marko Jenšterle. Ljubljana: Univerzitetna konferenca, 1986. S. 20–21.

¹¹ **Ахчин Іван** (1897–1960) – словенський теолог, католицький соціолог, публіцист, редактор і політик, емігрував до Аргентини.

¹² Ahčin I. Boljševizem. *Koledar Družbe Sv. Mohroja*. Celje, 1936. S. 56–71; Ahčin I. Komunizem: največja nevarnost naše dobe. V Ljubljani: Zveza fantovskih odsekov, 1939. 151 s.

він прагне лише миру¹³. У 1934–1939 рр., коли відчувалося наближення війни в Європі, у Словенії виходили книги іноземних авторів про «закон насильства і боротьби» (наприклад, спогади словенського військовополоненого в Росії Макса Симончича¹⁴, роман Ролана Доржеле¹⁵).

Виходили також книги про більшовизм в СРСР, написані після відвідування СРСР на основі власного досвіду (книги Андре Жіда, Роланда Доржеле, українського протоієрея Олексія Пелипенка).

Часопис «Словенець» опублікував записки Андре Жіда¹⁶ «Повернення з радянської Росії» у 1937 р.; мав бути ще додаток із деякими нецензурованими промовами письменника, які він виголошував з різних приводів у Росії, але через «форс-мажор» (так написали наприкінці публікації записок) вони не були опубліковані. Окрім книжки Андрія Жіда, слід згадати ще кілька складніших викладів ситуації в Радянському Союзі. У 1938 р. «Словенець» опублікував свідчення під назвою «Що я пережив у Росії»¹⁷. Автор Ролан Доржелес описує тут свої враження від подорожі Радянським Союзом. Він також був одним із тих, хто хотів побачити і пізнати Радянський Союз зблизька. Він поїхав туди з наміром по поверненню вихвалити більшовицький режим, але зробив навпаки.

У квітні-червні 1939 р. вийшла велика книжка «Україна плаче...», написана українським протоієреєм Олексієм Пелипенком. Часопис «Словенець» зазначив: «Нині Україна знову в авангарді європейських подій, тому ця повість, безумовно, буде надзвичайно привабливою. Однак – не те, щоби зміст роману мав національний характер, але це, по суті, одне з найбільших звинувачень комунізму, які мало хто писав. «Україна плаче» – це історія страждань українського народу під радянською Росією»¹⁸.

У фокусі зацікавленості було ставлення радянської влади до церкви. І ліберальний «Ранок», і клерикальний «Словенець» велику увагу приділяли

¹³ Vilfan J. Iz knjig – Andre Gide in S.S.S.R. *Sodobnost*. Ljubljana, 1933. (Št. 1/2). S. 69.

¹⁴ **Симончич Макс** (1887–1966) – словенський співак і письменник. У 1914–1918 перебував на Східному фронті та у шпиталях, згодом у російському полоні, після повернення до Любляни – співак оперного театру. Воєнний досвід він описав у мемуарах «Галичина».

Simončič M. Galicija: Spomini. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1934. Jun. 21 – Avg. 11. (Št. 139 a – 181 a). S. 8; Simončič M. Galicija: Spomini padlega vojaka. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1935. 210 s.

¹⁵ **Доржеле Ролан** (1885–1973) – французький журналіст і письменник, учасник Першої світової війни (у Руані, Аргонському лісі та на півночі Реймсу, Другої битви при Іпрі), військовий кореспондент. У 1919 р. опублікував воєнний роман «Дерев'яні хрести», за який отримав премію «Феміна».

Dorgeles R. Leseni križi. v Ljubljani: Jugoslovanska knjigarna, 1935. 274 s.

¹⁶ **Жид Андре Поль Гійом** (1869–1951) – французький письменник, прозаїк, драматург і есеїст.

Gide A. Vrnitev iz Sovjetske Rusije. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1937. Feb. 2–18. (Št. 26a – 40). S. 3–4.

¹⁷ Dorgeles R. Kaj sem doživel v Rusiji. *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1938. Jan. 19 – Nov. 22. (Št. 14a–43a). S. 3.

¹⁸ Ukrajina joka... *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1939. Apr. 16. (Št. 86a). S. 2.

переслідуванню релігії та утиску священиків. Релігія та аграрна політика, в тому числі і в Україні, займали більше місця в репортажах про Радянський Союз¹⁹.

Ця тема відповідала призначенню збірки «За правду»²⁰, що її у 1939–1940 роках видавали у вигляді недорогих томів католицькі тижневики — «Словенський господар», «Словенський дом» і, особливо, «Домолуб», «колись дуже популярний навіть серед простих читачів» у Словенії. У вступі до першої брошури було заявлено про зміст «кількох брошур»: вони пояснювали циркуляр Св. Отця про безбожний комунізм... Читайте уважно, обговорюйте з друзями та знайомими, особливо на зборах ваших організацій — і дайте в руки тим, хто потребує такого читання. Для легшого розуміння зазначимо, що текст енцикліки Папи²¹ написаний у брошурі курсивом і облямований товстою лінією, а після цього тексту йде відповідне пояснення»²².

На останній сторінці зошитів червоним було надруковано речення: «Прочитайте, подумайте, дайте прочитати іншим!»²³

Перші три брошури «За правду» пояснюють дві важливі енцикліки Пія XI. На початку березня 1937 р. вийшла енцикліка «Mit brennender Sorge» проти гітлерівського нацизму. Енцикліка «Divini Redemptoris» про безбожний комунізм була опублікована на день св. Йожефа, 19 березня 1937 р. Відомий католицький діяч Алеш Ушеничник опублікував їхній словенський переклад у квітні 1937 р. в Люблянській єпархіальній газеті²⁴.

У той час події на Західній Україні, що у вересні 1939 р. підпала під більшовицьку владу, викликали ще більше запитань і вимог будь-яких відомостей і новин, яких було обмаль. Тому книга Олексія Пелипенка «Україна плаче» про боротьбу українського народу з більшовицьким терором у перші революційні роки побачила світ дуже вчасно. У 1940 році оповідання вийшло в Любляні у вигляді книги, як буклет-додаток до католицької газети. Брошура була дуже популярна в Словенії протягом тривалого часу, тому що радянська армія проходила через її східну частину

¹⁹ Jenšterle M. Sokolji in orlovski pogledi na zibelko boljševisma. *Pogledi na Sovjetsko zvezo: zbornik*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca, 1986. S. 14, 15–16, 20–21.

²⁰ У Любляні на той час працювало видавництво «Консорціум За правду» (Konzorcij "Za resnico"), яке займалося виданням книжок про комунізм, як наприклад: Baker White J. Rdeče mreže. Ljubljana: Konzorcij "Za resnico", 1940. 203 s.

²¹ Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris o brezbožnem komunizmu. Aleš Ušeničnik: Prevod, pripombe in pojasnila. Domžale–Grobļje: Misijonska tiskarna, 1937. 60 s.

²² Vrtovec M. (ur.) Ali križ ali srp. *Za resnico*. (Št. 1). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1939. S. 1.

²³ Vrtovec M. (ur.) Ne srp temveč križ: V besedah svoboda, v dejanju najhujši terorizem. *Za resnico*. (Št. 2). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1939. S. 16; Vrtovec M. (ur.) Več krščanstva – manj komunizma. *Za resnico*. (Št. 3). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1939. S. 16; Vrtovec M. (ur.) Španski zgled: Glavna naloga komunizma: Boj proti Bogu. *Za resnico*. (Št. 4). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1939. S. 16; Vrtovec M. (ur.) Komunistični paradiz. velika zmota: Ugovori in odgovori. *Za resnico*. (Št. 5). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1940. S. 16; Vrtovec M. (ur.) Komunizem in kmet. *Za resnico*. (Št. 7). v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1940. S. 32.

²⁴ Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris o brezbožnem komunizmu. *Ljubljanski škofijski list*. Ljubljana, 1937. 24.04. (Št. 4–6). S. 1–59; Okrožnica papeža Pija XI. «Mit brennender Sorge» o položaju katoliške Cerkve na Nemškem. *Ljubljanski škofijski list*. Ljubljana, 1937. 24.04. (Št. 4–6). S. 59–73.

(Прекмур'є) на шляху до Австрії в квітні 1945 року²⁵. «Видання 1940 року налічувало лише 500 примірників... Після 1945 року люди копіювали її на друкарських машинках»²⁶.

«Україна плаче» – це шоста книга збірки. Алексій Пелипенко (1893–1983)

Автор книги – український священник, письменник, єпископ Аргентинської Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Відомо, що він народився 12 лютого 1893 року в селі Ковалівка²⁷, біля міста Брацлава на Подолі (Західна Україна) в побожній українській селянській родині. Його особистість формувалася під впливом політичних і релігійних заворушень, які отруювали життя краю, розташованого на стику щойно перекроєних кордонів Росії, Польщі та Австро-Угорщини. У 1906 році закінчив Тиврівське духовне училище і перевівся до Одеської духовної семінарії, яку закінчив у 1912 р. Того ж року він почав вивчати право в Київському комерційному інституті, який закінчив у 1916 р. 18 листопада 1914 р. Алексій був висвячений на пароха²⁸, 18 січня 1915 р. вінчався з Софією Стефанівною Бученською. (від неї мав сина Ігоря та дочку Галину). Іерейську хіротонію²⁹ йому провів 1 лютого 1915 р. єпископ Гавриїл Острозький, після чого о. Алексій був призначений військовим капеланом 71-ї дивізії Російської Імператорської Армії,

У січні 1918 р. о. Алексій вийшов із військового духовенства в Києві та був призначений парохом у с. Пузирки, повіт Бердичев. Тут народився його син Ігор³⁰. Грудня 1919 р. сім'я переїхала до рідної Подільської єпархії, де парох кілька років займався парафіяльною працею в с. Рахна Лісова, де на власні очі бачив багато більшовицьких звірств.

У жовтні 1922 р. отець був заарештований чекістами за опір передачі церковного коштовного майна безбожній більшовицькій владі, катований 8 днів і засуджений до розстрілу, але перед виконанням вироку втік і перетнув польський кордон, на Західну Україну³¹, де на момент закінчення війни перебувала його родина³².

²⁵ Пилипенко Г.П., Ясинская М.В. Воспоминания о Второй мировой войне (по материалам полевых исследований 2016–2019 гг. в Белоруссии, Польше, Словении, Италии, Аргентине и Уругвае. *Славянский альманах*. 2020. (Вып. 3–4). С. 542, 546–549.

²⁶ Smolik M. Ukrajina joka. *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze*. Celje, 2009. (Št. 74). S. 50–52.

²⁷ **Село Ковалівка Немировського району Вінницької області** – село за 15 км на південь від Воловодівки, де сталася історія отця Никандра. На околиці села розташовані Ковалівські Дубчаки, зараз ботанічна пам'ятка природи місцевого значення, очевидно, прототип лісу Ворона-Дубина. Під охороною знаходяться могутні дуби, зазвичай віком понад 200 років, висотою близько 25 м, діаметром 72–76 см.

²⁸ Пелипенко А. Мій короткий життєпис. *Православний Українець* (Детройт). 1974. Січень–Лютий (Ч. 131). С. 20.

²⁹ **Хіротонія** – висвячення на священничий сан.

³⁰ За даними Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA), Ігор Пелипенко вказав це місце свого народження, коли в'їжджав до Аргентини в 1940 і 1946 роках. (кораблі – Conte Grande 18.01.1940; Mormackstar 31.12.1946).

³¹ З весни 1919 р. були зайняті Військом Польським: губернії Гродненська й Віленська, а також західні частини Волинської губернії з Луцьком, Рівним і Кременцем. Також Польща отримала Східну Галичину, яка до 1914 року входила до складу Габсбурзької імперії.

У грудні 1922 р. Волинський архієпископ Діонісій призначив о. Олексія в Мерво-Кутровську парафію, у Берестецькій волості. 22 липня 1923 р. Діонісій, вже митрополит, возвів його у сан протоієрея³³. 3 січня 1925 р. отець перейшов на парафію в с. Цегів, уїзд Горохів. 21 грудня 1925 р. отець Олексій вийшов з православ'я та перейшов до унії (це було перше його перехрещення)³⁴, а потім оселився у Варшаві³⁵.

26 липня 1926 р. архієпископ Могилевський-Петербурзький відправив о. Олексія до Італії, але Пелипенко повернувся на Україну, на Волинь, і сховався у Луцькій єпархії, де залишався директором уніатсько-католицької семінарії до 27 червня 1928 р.³⁶

Пізніше Ватикан призначив о. Олексія викладачем східної літератури, церковного уставу і співу в Колегії св. Андрея Східної Уніатської місії в Мюнхені³⁷. До липня 1936 р. він був ректором Колегія. Там він написав свою першу книгу проти комунізму. Це була книжка «Україна плаче». Вона вперше побачила світ у 1937 році у Мюнхені, і тут же її відразу було перевидано через непомірний запит з боку покупців-читачів.

3 Мюнхена католицька церква відправила його до Чехословаччини – до Пряшова, що в Празі. За наказом Ватикану звідти він відправився до Південної Америки. На той час греко-католики Буенос-Айреса ще не мали священика, і митрополит Шептицький отримав дозвіл послати отця Олексія Пелипенка до Аргентини³⁸. 23 липня 1937 р. Пелипенко отримав візу в Парагвай (що не має вихода до моря), в який можна було потрапити тільки через Аргентину. Мабуть, це був єдиний спосіб потрапити до Аргентини. 13 квітня 1938 року консульство Аргентини у Варшаві видало йому візу, і він відправився з Іспанії до Буенос-Айреса на кораблі компанії *Compañía Argentina de Navegación Mihanovich Ltd.*³⁹

Відомо, що у Аргентині Пелипенко зустрівся зі словенським парохом, який

За Ризьким миром від 18 березня 1921 р. (підписано між представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, і Польщі – з іншого) Польщі повернуто землі, якими володіла Річ Посполита до її поділів, і які в 1795–1916 роках входили до складу Російської імперії. Польсько-радянський кордон проходив по лінії другого поділу Польщі 1793 року (з виправленням на користь Польщі у вигляді частин Волині та Полісся та міста Пінськ).

³² Montrezza A. Monseñor Alejo Pelipenko. Retrieved from URL: <http://obispoalejopelipenko.blogspot.com/>

³³ Відмовлення від імперіалізму, партикуляція та автокефалія! Або консолідація? *Paska*. Houston, TX, 2013 (Vol. I, No. I). Pp. 1–16. Retrieved from URL: http://uaoc-ou.org/oo_paska_2013_ukr.htm

³⁴ Нові Єпископи УАПЦ. *Рідна Церква*. Мюнхен, 1952. Листопад-грудень. (Ч. 2). С. 3.

³⁵ Стефан Дж. Русские фашисты: Трагедия и фарс в эмиграции 1925–1945. Москва: Слово, 1992. С. 320–358, 434.

³⁶ Montrezza A. Monseñor Alejo Pelipenko. Retrieved from URL: <http://obispoalejopelipenko.blogspot.com/>

³⁷ Нові Єпископи УАПЦ. *Рідна Церква*. Мюнхен, 1952. Листопад-грудень. (Ч. 2). С. 3.

³⁸ Cipko S. Ukrainians in Argentina, 1897–1950. The Making of a Community. Edmonton: CIUS P, 2011. P. 128; Treffer P. Rusini i Ukraińcy w Argentynie w latach 1897–1938. *Nowa Ukraina. zeszty historyczno-politologiczne*. Warszawa, 2013. (No 13). S. 59.

³⁹ *Compañía Argentina de Navegación Mihanovich Ltd* була заснована в 1890-х роках хорватом – далматинцем Ніколою Міхановичем (1846–1929), який став аргентинським бізнесменом, тісно пов'язаним з розвитком аргентинського торгового та пасажирського флоту.

йому дуже помагав. У передньому слові до видання 1940 р. пишуть, що в Аргентині він «став духовним лідером українців-католиків за посередництвом словенського священика-емігранта Йозефа Кастельця»⁴⁰. 6 липня 1938 р. єпископат Росаріо-де-Санта-Фе в Аргентині видав йому канонічний документ, який підтверджував його статус римо-католицького священика східного обряду. І другим виданням книжки «Україна плаче», у квітні-червні 1939 р. були продовження у провідному словенському часописі «Словенець» словенською мовою⁴¹.

21 листопада 1939 р. архієпископ Буенос-Айреса видав йому відповідну Плакету – довідку для здійснення його священства по всій країні⁴². І, можливо, не випадково, що через 2 дні після тієї церемонії почалося видання книжки «Україна плаче» у чиказькій газеті «Американській Словенець». Вона виходила в сорока двох номерах газети⁴³ у листопаді 1939 року. – січні 1940 р. Уже в 1940 р. цей словенський переклад вийшов книжкою у Люблянці, в серії «За правду» тижневика «Домолюб».

Алексій Пелипенко та Йосиф Кастелиць: взаємність діаспор

З передмови люблянського видання книги 1940 р. ми знаємо, що в Аргентині Пелипенку дуже допоміг словенський католицький священик Йосиф Кастелиць. Ніщо не вказує на те, що о. Алексій мав зв'язки зі словенцями ще на теренах Європи. Це лише припущення. Але точно відомо, що він мав такі зв'язки в Аргентині. Тому дуже цікаво прослідкувати контакти о. Алексія зі словенською діаспорою в Буенос-Айресі. Зв'язок Пелипенка зі словенською діаспорою беззаперечний, бо другою мовою видання його книги була словенська, й то й у Словенії, і на американській землі.

На жаль, усі спроби встановити прямий зв'язок між цими двома знаковими для своїх діаспор особами ще не увінчалися успіхом. Ми можемо лише опосередковано дізнатися, де вони могли б стикнутися. Це місця проживання та церкви обох діаспор у Буенос-Айресі. Подивимось, в яких районах Буенос-Айреса оселилися словенці та українці.

У списках словенських священиків, які працюють за кордоном, вказано, що Йосиф Кастелиць, священик-емігрант в Аргентині, у 1935 р. жив «на Авалосі поблизу Святої Нежі»⁴⁴, за адресою Буенос-Айрес, Авалос 250⁴⁵.

⁴⁰ Pelipenko A. *Ukrajina joka*. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1940. S. 5.

⁴¹ Pelipenko A. *Ukrajina joka... Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1939. Apr. 16 – Jun. 14. (Št. 87a – 133a). S. 3, 19.

⁴² Montrezza A. Monseñor Alejo Pelipenko. Retrieved from URL: <http://obispoalejopelipenko.blogspot.com/>

⁴³ *Amerikanski Slovenec: Prvi slovenski list v Ameriki, Chicago, Ill., 1891-1998* – перший і найстаріший словенський тижневик Американського словенського католицького союзу в США. Його почали друкувати у заснованій для цього першій словенській друкарні в США – з вересня 1891 р. у Чикаго, а з 1946 р. у Клівленді. Спочатку газета була ліберальною, але після першої зміни власників її основною метою було збереження християнської віри серед словенських іммігрантів.

⁴⁴ Hladnik J. Na Sveto Goro. *Svobodna Slovenija*. Buenos Aires, 2017. 27. nov. S. 4.

⁴⁵ Jožef Kastelic, izseljenški duhovnik. *Šematizmi ljubljanske škofije*. Ljubljana, 1935. (Št. 1). S. 165.

Великі групи переселенців з Примор'я в Буенос-Айрес щільно заселили тоді західну околицю міста, вздовж залізничної станції Ла-Патернал. До 1930 р. весь Ла Патернал став повністю «словенським», тут проживало бл. 5000 словенців. Словенці жили і в сусідніх кварталах – Вілла-дель-Парке і Чакаріта. Приморці, які втікали від італійського фашизму, та прекмурці, що втікали від мадярської окупації, зрозуміли, що приїхали в Аргентину надовго, тому почали скуповувати землю та будувати власні житлові будинки в районі Вілла Девото, затиснутому між двома північними залізницями.

Менша частина будувалася вздовж цих гілок Північної залізниці в напрямку тодішніх передмість Сааведра, Сан-Мартін, Вілья-Лутано та Флорида. Значне ядро компактного словенського поселення було на північ від проспекту Сан-Мартін. Невелике товариство словенців з Прекмур'я, маючи скромний заробіток, купило землю в районах Ланус, Саранді, Бернал. Словенці також оселилися за межами міста в районах Док-Суд (Південний Порт) і Авельянеда, відділених від столиці річкою Ріачуело⁴⁶.

У той же час, станом на 1938 рік, у Буенос-Айресі було вже 15 тис. українців. Ще 35 тис. проживали в околицях. Громада українських емігрантів у Буенос-Айресі спочатку поселилася в передмістях Ла-Плати, Док-Суд і Беріссо. В околицях міста це була дешева земля. Однак, на відміну від словенців, до 1945 року українці її не купували, сподіваючись заробити грошей і повернутися додому.

Українці працювали у всіх сферах життя столиці. Згадуються, наприклад, співробітники закордонного відділення банку «National City Bank of New York» на вул. Сан-Мартін, 857⁴⁷. На католицькій семінарії Вілла Девото квартирував український уніатський митрополит Андрій Шептицький під час своєї подорожі по Південній Америці. Багато українських поховань є на кладовищі Ланус.

У Док-Суді в 1932 р. українці побудували будинок для свого товариства «Просвіта», а в містечку Саранді в 1942 р. відкрито відділення «Просвіти» по вул. Мансілья 3675. Там же побудували українську греко-католицьку церкву по вул. Суписиче 1244⁴⁸.

Навіть у таборах для безробітних біля Нового порту, Пуерто-Нуево, за свідченнями сучасників, жили словенці та хорвати⁴⁹ та багато українців.

Багато спільного було і в духовному житті емігрантів до Аргентини. Під час війн у католицькому світі йшлося вже не про перевагу місіонера над тубільцями, про милосердя «згори», як це було до XX століття, а про підкреслення «братерської»

⁴⁶ Genorio R. Socialnogeografske značilnosti razvoja poselitve slovencev v Buenos Airesu. *Geographica Slovenica*. Ljubljana, 1992 (Št. 23). S. 423–438.

⁴⁷ Шкірка Р., Чадюк М. Українське коріння Буенос-Айреса: Про підтримку України та пошуки українських слідів у Аргентині. *День*. 2022. 29 квіт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinske-korinnya-buenos-ayresa>

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Kastelic J. Slovenski izseljenci in Argentina Slovenec: *političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1936. Jan, 5. (Št. 4a). S. 15.

любові. З усього цього випливає посилення діяльності в сенсі пропаганди рідного християнського мистецтва, вивчення язичницької мудрості, християнізації національних звичаїв, підготовки вітчизняних священиків і т.ін.⁵⁰ Наприклад, у 1939 р. 93 словенські місіонери працювали по всьому світу⁵¹. Однак в Аргентині багато діаспор європейських християнських народів не мали свого духовенства та церков. На латинські меси та сповіді вони ходили до «найближчих» церков, іноді за сотні кілометрів, кілька разів на рік, а то й рідше. Це стосувалося і православних, і уніатів.

В Аргентині в 1930-х роках, коли обидва священики приїхали до Аргентини, стан душпастирської праці серед словенців і українців був зовсім незадовільний. Про це зі словенської сторони пише Й. Кастеліц: «Священницька опіка наших емігрантів – я говорю тут саме про Південну Америку – неймовірно занедбана.

До цього часу на всю цю величезну територію, достатню для двох Європ, був лише один словенський священик-емігрант, який, до того ж, перш за все мав служити аргентинцям за своє життя, як знав і вмів, і тільки то у свій «вільний час» міг бути доступним для наших людей. Протягом перших десяти років, безсумнівно, найважливіших, відколи наш народ масово емігрував до Аргентини та Південної Америки, серед них взагалі не було словенського священика-емігранта.

Відомо, що в Південній Америці неймовірно не вистачає духовенства, донедавна в місті Буенос-Айресі були парафії, які нараховували по 200 тисяч католиків. У країні через сильну розруху відповідна церковна організація взагалі неможлива. Мені наші пишуть, що до найближчої церкви і до найближчого священика мають 150 км². Словенський вчений пан Бенігар згадує щось подібне в Календарі Св. Мохора на 1936 рік⁵².

Подібна ситуація була і з українськими віруючими. Проблемою як греко-католицької (з Галичини), так і православної (з Буковини) громад була відсутність церкви та священика. Ніхто з них наполегливо не хотів йти під юрисдикцію римського ксендза. Важкою була справа з духовною опікою українців у Буенос-Айресі. До Другої світової війни українці ходили на служби в будинок грецької громади на вул. Юліан Альварес 1040⁵⁴. Також частково користувалися російською церквою св. Трійці по вул. Бразіл 315, де з 1928 р. служив перший український православний священик у Буенос-Айресі – Микола Чернявський.

Духовну опіку греко-католикам Буенос Айреса у 1930-х рр. намагався забезпечити о. Степан Вапрович⁵⁵, працюючий в провінції Місьонес. Незважаючи на

⁵⁰ Žigon Z. Ljudje odprtih src: slovenski misijonarji o sebi. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005. S. 22–23.

⁵¹ Kolar B. Na misijonskih brazdah Cerkve. Celje: Mohorjeva družba, 1998. S. 10.

⁵² Kastelic J. Slovenski izseljenci in Argentina *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1936. Jan. 5. (Št. 4a). S. 15–16.

⁵³ Krašovec F. Argentina in slovinci. *Koledar Sv. Mohorjeve Družbe*. Celje, 1936. S. 91.

⁵⁴ Парнікоза І. Буенос-Айрес для українця. Українська громада в Буенос-Айресі після закінчення Другої світової війни. *Прадідівська слава. Українські пам'ятки*. 2021. URL: https://www.pslava.info/BuenosAires_after-second-world-war_307423.html

⁵⁵ Вапрович Степан (1899–1964) — український церковний діяч, педагог, у 1927–1935 рр. – місіонер серед українців греко-католиків в Аргентині.

відстань близько 1000 км і понад 35 годин поїздки, він тричі відвідав Буенос-Айрес (між 1930 і 1934 роками), де справляв богослужіння в будинку української організації «Просвіти» в Док-Суді та в латинських церквах. Латинський Костел Святійшого Причастя⁵⁶ в кварталі Ретіро став місцем перших греко-католицьких богослужінь у місті. Є в ньому і православна ікона⁵⁷. У своїй праці він так описує релігійну ситуацію українських поселенців у Буенос-Айресі: «Тоді я їздив у різні кінці міста та околиць, щоб дізнатися про українські колонії. І я дізнався, що в Буенос-Айресі, в місті та на околицях живе близько 40 тисяч українців, з яких 70 відсотків, тобто 25 тисяч греко-католиків. І нема там жодної нашої церкви, ані священика!... Отже, вони дуже спустошені духовно»⁵⁸.

Співжиття в одних районах і відсутність священиків могло б стати хорошою основою для взаємодії словенської та української діаспори. Однак ця проблема залишається відкритою і потребує подальшого вивчення.

«Україна плаче...»

У своїй книзі Пелипенко описує жахливу ситуацію в Україні після перемоги більшовиків. Як пише «Словенець», «Україна плаче... — це не роман у справжньому розумінні цього слова, це радше щоденник і запис Хресної Дороги українського священика, який навіть за більшовиків не хоче зрікатися своєї місії і свого Бога... Але історія написана так напружено і так страшно, що перехоплює подих під час читання, і я б насилу повірив у всі жахи, якби не вірив українському священикові Пелипенку, який написав цей роман і свідомо взяв на себе всю відповідальність за факти в ньому»⁵⁹.

У передмові до словенського видання у «Словенці» Пелипенко пише: «Читачі мого оповідання «Україна плаче» можуть подумати, що всі ці сцени, які ви тут можете знайти, лише плід моєї уяви. Дійсно, важко зрозуміти, що людина може чинити такі безчинства. Тому запевняю шановних читачів, що всі ці події дійсно мали місце. Після розпаду царської армії мені дали парафію на Поділлі, де я прожив кілька років за комуністичної влади і на власні очі бачив їхні звірства. Я був свідком майже всіх пригод пастора Никандра; але щоб дати читачеві єдину картину, я лише змінив осіб, описуючи реальні факти.

Український герой Комар — особа історична, хоча й відома під іншим іменем.

⁵⁶ Базилика Святішого Причастя (вул. Сан Мартін 1039, квартал Ретіро) була освячена в 1916 р. Марія де лас Мерседес Кастелланос з Анхорена, член найвидатнішої аристократичної родини, власниця палацу Сан-Мартін (нинішня резиденція МЗС Аргентини) наказала побудувати цю церкву на своїй землі поруч із своїм палацом і подарувала його Конгрегації Св. Причастя. Церкву спроектували французькі архітектори Кулон і Шове, а Папа Бенедикт XV оголосив її малою базилікою. Тут знаходиться найбільший орган Аргентини.

⁵⁷ Шкірка Р., Чадюк М. Українське коріння Буенос-Айреса...

⁵⁸ Вапрович С.О. Аргентина: українська еміграція в ній. Львів: Просвіта, 1935. 33 с.

⁵⁹ Ukrajina joka... *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1939. Apr. 16. (Št. 87a). S. 3.

Я його особисто знав і кілька разів приймав у своїй настоятельській ствітлиці та поховав після його героїчної смерті. Усі його подвиги є історичними і все Поділля живо пам'ятає їх і сьогодні»⁶⁰.

З біографії отця Олексія стає зрозуміло, що в книзі він описав частину власної біографії в період душпастирювання на Поділлі за більшовиків.

Коли Й. Сталін і А. Гітлер поділили Польщу в 1939 році, частина колись польської України також пережила те ж саме, що описано у повісті про українське православне село Воловодівка та його пастора Никандра. Повість поділена на три основні розділи «Україна в сонці», «Апокаліптичні вершники» та «Зірка свого народу».

Починається з опису таємничого Воронячого лісу на Брацлавській землі (сучасна Вінниччина), в якому колись маси польських повстанців зустріли страшну смерть від рук росіян, а ворони клували їхні ще висілі трупи⁶¹.

Селян революціонери позбавили землі, але, тим не менш, вимагали від них хлібного податку. За несплату багатьох посадили, нарешті, і пастора. Тюрмами ставали підвали великих будівель, де, навіть не було вільного місця, щоб люди лягли на землю і спали; сидіти можна було тільки пліч-о-пліч. Також ув'язнювали матерів з немовлятами, їм загрожували голодною смертю. Для величезної кількості нових в'язнів офіцери почали рити ями в землі у стінах тих підвалів.

Голод в Україні був створений навмисно. Це був інструмент підпорядкування. З міста Одеси голодні громадяни ходили в села просити хліба, голодували і в Москві, а там, де ще щось було, начальство посилало солдатів відбирати зерно.

Новою хвилею насилля стали атеїстичні процесії, які висміювали релігійні таїнства та знищували святині⁶². Справжньою метою була конфіскація церковної землі та цінностей. Парох сховав золотий і срібний церковний посуд, тому його посадили, поліція допитувала, а оскільки він відмовився відкрити схованку, не стали мучити його самого, а змусили спостерігати за страшними кривавими тортурами трьох ув'язнених білих офіцерів. Йому таємно допомагали віруючі, носили йому попоїсти.

Пастора віддали під суд і засудили до розстрілу. В якості останнього бажання він просив дозволити йому відвідати рідне село, де під час літургії він «свизнав би свої гріхи». Чекісти, чекаючи зізнання, де ж та схованка, привезли його на прощання у Воловодівку. На проповідь прийшли віруючі з інших сіл. Тоді він почав «каятися в

⁶⁰ Pelipenko A. *Ukrajina joče. Amerikanski Slovenec: Prvi slovenski list v Ameriki*. Chicago, Ill., 1939. Nov, 23 (Št. 225). S. 6.

⁶¹ Smolik M. *Ukrajina joka. Časnik: spletni magazin konzervativne, katoliške in klasično liberalne usmeritve*. 2015. URL: <https://www.casnik.si/ukrajina-joka/>

⁶² Альфред Барт у своїй «Енциклопедії Катехизіса» використав пример такої процесії з книги Пелипенка для ілюстрації атеїстичних рухів: «Ображають і богохульствують. По всій землі йде процесія безбожників. Нам доведеться залишатися з нашими священиками, тримаючись віри, прагнучи краще пізнати і шанувати Бога». – Barth A. A procissão dos sem-Deus de Wolowodiwka. *Enciclopedia catequetica*. Vol. 1.: Deus e a nossa Redenção. Sao Paulo: Paulinas, 1964. P. 102.

своїх гріхах». Своїм головним гріхом він вважав те, що ніколи не говорив своїм селянам про заповідь любові до батьків і до своєї Батьківщини – України, яка нині гнобиться чужинцями (росіянами). І що українці мають захищати Україну від чужинців і безбійників.

Він сказав їм, що це його остання проповідь, тому що він засуджений до страти. Він благословив віруючих. Один із присутніх, молодий Штефан Комар, під час церемонії організував своїх земляків викрасти у чекістів автомати. Пастора повернули до ЧК. Комар підняв повстання і розгромив чекістів, але пароха та інших засуджених уже розстріляли. Комар з товаришами сховався в Вороні-Дубині.

Єдиним, хто знав схованку зі святими посудами, був селянин Василь, він пішов до єпископа, щоби зняти з себе присягу і відкрити схованку ватажкові повстанців Комару. Той таємно викопав цей скарб і перевіз його до українського уніатського монастиря на заході України, що був тоді під Польщею, і привіз єпископу підтвердження.

У продовженні повісті письменник яскраво описав лють ошуканих чекістів, і вони нарешті знайшли та оточили Комара, коли той тихенько курив сигарету на великому дубі в лісі. Назбирав Комар під дубом гранати і розніс дуба, себе і всіх росіян. За отця Никандра помстили, але на цьому страждання всієї України не закінчилися.

У 1972 р. книгу «Україна плаче» він видав у Буенос-Айресі іспанською мовою. Як бачимо, зміст цієї книжки був настільки значний, що вона на своєму шляху до людей двічі пересікла океан: потрапила з Німеччини до Аргентини, звідти до Словенії, потім до словенців в США, і знов у Словенію. На жаль, поки не вдалося встановити її перекладача.

У Словенії книга знову вийшла друком у 2015 році, цього разу у місті Цельє, у видавництві Товариства св. Мохора. Видання було невинновипадковим, видавці хотіли провести паралелі між подіями в Україні, що рознесені у часі на сто років. Знову Росія напала на Україну, і знову чинить неймовірні звірства та грабує її багатства. У передмові словенський науковець Мар'ян Смолік розповідає історію цієї книги та причини її перевидання.

«Україна, яка тепер незалежна держава, колись була житницею царської Росії, і в буклеті описується те, що відбувалося там у революційні часи. Старіші читачі пам'ятають, що перед війною вони читали книжку “Україна плаче”. У 1940 р. Україна ще жила у пам'яті словенських солдатів австро-угорської армії, які воювали там за імператора, а деякі також потрапили у російський полон та пережили революційні події. Описаний буклет був далеко не єдиною читанкою про початок революції, яку мали у своєму розпорядженні словенці, але зараз маємо признати, що в наших публічних бібліотеках після 1945 р. стежили, щоб література на подібний кшталт була доступною зовсім не всюди. Цей буклет зберігся у «Збірці релігійної преси» в бібліотеці Люблянської Семінарії [куди з часів атеїстичної Югославії пересічні люди

доступу не мають⁶³]. Буклет колись вплинув, і, як ми бачимо, навіть зараз впливає на пізнання і глибше розуміння початків комуністичної революції»⁶⁴.

Під забороною після 1945 р. книга опинилася і в Західній Європі. Було опубліковано список з 32 826 книг, які були заборонені або знищені в окупованій Німеччині після Другої світової війни «(Іншими словами, те, що союзники не хочуть, щоб ви читали)»⁶⁵. Україні під владою більшовиків присвячені 39 з них, у тому числі «Україна плаче».

Зріст зацікавлення світу політичними, культурними і господарськими питаннями Східної Європи, а зокрема Україною, другою що до величини східно-європейською державою, незважаючи на всі заборони, спонукав збирати літературу про Україну, що пережила всі страхоття тільки но завершеної Другої світової війни. Пеленський, підчас війни, в еміграційних умовах, «в малому містечку розбитої і від років відтятої від світу Німеччини», склав бібліографічний покажчик частково врятованої підчас утечі з України бібліотеки. У розділі «Культура / Література» під номером 2 208 вказано й німецьке видання книги Пелипенка⁶⁶. Очевидно, навіть і не треба згадувати, що її ніколи не було опубліковано ані української, ані в Україні.

Цікаво, що книга Пелипенка виявилася знайомою для наступних поколінь словенських емігрантів в Аргентині. У березні 2022 р., коли почалася російська навала на Україну, о. Томаж Маврич, генеральний настоятель конгрегації Кенійської місії Вікентіанців, за походженням словенець і родом з Аргентини,⁶⁷ принагідно нагадав про книгу о. Пелипенка:

«Український православний священник Олексій Пелипенко, який згодом

⁶³ Після 1945 р. книжку можна було дістати лише у 7 бібліотеках Словенії. – Jerina M. Utrinek: *Ukrajina joka in Senca Jalte. Časnik: spletni magazin konzervativne, katoliške in klasično liberalne usmeritve*. 2015. Feb, 23. URL: <https://www.casnik.si/utrinek-ukrajina-joka-in-senca-jalte/>

⁶⁴ Smolik M. *Ukrajina joka. Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze*. Celje, 2009. (Št. 74). S. 50–52.

⁶⁵ 21320. Pelypenko, Alexius: *Die Ukraine weint*. – München: Manz 1937. – *The Full List of Books that were Forbidden or Destroyed in Occupied Germany after WW2*. (Vol./Bd.1). P. 432. Retrieved from URL: <https://ia804508.us.archive.org/2/items/the-full-list-of-books-that-were-banned-in-occupied-germany/The%20Full%20List%20of%20Books%20that%20were%20Banned%20in%20Occupied%20Germany.pdf>

⁶⁶ 2208. Pelypenko, Alexius: *Die Ukraine weint*. *Erlebnisse des Pfarrers Nikander.*, München, Manz 1937, 8°, 288 s. – Пеленський Є.Ю. *Україніа в західноєвропейських мовах: Вибрана бібліографія. Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Мюнхен, 1948. (Т. CLVIII: Праці Філологічної Секції). С. 96.

⁶⁷ Отець Томаж Маврич (1959–), 25-й генеральний настоятель конгрегації Кенійської місії Вікентіанців, народився в Буенос-Айресі, Аргентина. Його батьки народилися в Словенії. Вони покинули Югославію у травні 1945 р., коли комуністичний режим прийшов до влади, втекли до табору для біженців в Австрії, а у 1948 р. виїхали зі своїми родинами на кораблі до Аргентини. Отець Томаж відвідував початкову та середню школу в Ремедіос де Ескалада, провінція Буенос-Айрес, якою керували словенські отці Вікентіанці. Він вчився у Белградській (Сербія) та Люблянській семінарії (Словенія), був висвячений на священника 29 червня 1983 року в Любляні.

Протягом свого священницького життя отець Томаж служив у багатьох різних служіннях ордену Вінцентіанців: у Канаді, Словенії, Словаччині, Росії, Ірландії та Україні. Він вільно володіє російською, іспанською, англійською та словенською. – *Twenty-fifth Superior General of the Congregation of the Vincentian Kenian Mission and the Company of the Daughters of Charity*. 2016 July. URL: <https://ympl.com/zNyloC>

прийняв католицизм, перед Другою світовою війною написав книгу «Україна плаче», в якій описав сталінські розправи над народом на території сучасної України в період голоду початку 1920-х років. За цією жахливою людською трагедією послідував Голодомор, також за режиму Сталіна, штучно викликаний голод між Першою та Другою світовими війнами, коли на тій самій території загинуло кілька мільйонів людей. Сьогодні «Україна плаче знов»⁶⁸

Висновки

Наприкінці 1930-х років більшовицький терор та його зв'язок з національними проблемами був першою темою будь-яких публікацій у Словенії того часу. Тому найбільшого резонансу набула книга українського священнослужителя з Вінниччини Алексія Пелипенка (1893–1983) «Україна плаче», видана в Словенії у 1939–1940 роках. Книга збагатила обізнаність словенців про події в Україні новими відомостями та подробицями. Зміст книжки «Україна плаче» був настільки значний, що вона на своєму шляху до людей тричі пересікла Атлантику: потрапила з Німеччини до Словенії, потім до США, і знов у Словенію, а звідти до Аргентини, і знов до Словенії. Вона розповідає про реальні події в селі Воловодівка під час голоду, штучно створеного більшовиками в Україні в 1921–1923 роках, і в дещо зміненому вигляді описує частину біографії автора.

Доля занесла отця Пелипенка спочатку на fronti Першої світової війни, потім на рідне Поділля, а звідти до Західної України, Польщі, Німеччини, Аргентини. Знайомство словенців з цією книгою, можливо, допомогло Пелипенку в Аргентині, де він отримав підтримку відомого словенського священника в еміграції Йозефа Кастельця (1888–1940).

Взаємність словенської та української діаспори в Аргентині простежується через їхні поселення в Буенос-Айресі. І словенці, і українці жили в міському районі Вілла Девото, потім у передмістях Сан-Мартін, Флорида, Ланус, Саранді, за річкою Ріачуело в районі Південного порту – Док-Суд і навіть у таборах для безробітних. поблизу Нового порту, Пуерто Нуево.

Багато спільного було і в духовному житті емігрантів до Аргентини. В Аргентині в 1930-х роках, коли обидва священники приїхали до Аргентини, стан душпастирства та культурно-освітньої роботи серед словенців і українців був зовсім незадовільний. Всі вони не мали своїх священників і церков. Віруючі ходили на

⁶⁸ 7 березня 2022 р., Генеральний настоятель о. Томаж Маврич, С. М., написав листа до всіх членів Конгрегації Місії, в якому поінформував їх про ситуацію, в якій опинилася Україна внаслідок «проклятого, жорстокого, абсурдного та безглузлого вторгнення», агресії та війни, розв'язаної проти українського народу.

О. Томаж дуже добре знається на ситуації, оскільки до обрання Генеральним настоятелем він був віце-візитатором віце-провінції Свв. Кирила і Мефодія, яка охоплює Україну та Росію. Він перебував в Україні більше п'ятнадцяти років. – Letter of Fr. Tomaž Mavrič, Superior General of the Congregation of the Mission, on the situation in Ukraine. 2022. Mar, 9. URL: <https://famvin.org/en/2022/03/09/letter-of-fr-tomaz-mavric-superior-general-of-the-congregation-of-the-mission-on-the-situation-in-ukraine/>

латинські меси та сповіді до сусідніх костелів, іноді за сто кілометрів, кілька разів на рік, а то й рідше. Можливо, саме це вплинуло на взаємодію обох слов'янських діаспор до приїзду Й. Кастельця та А. Пелипенка. Обидва священники були першими у своїй діаспорі Буенос-Айреса, що почали відправляти меси своїми мовами та постійно перебували на душпастирському служінні. Проте, як саме взаємодіяли словенська та українська діаспори в Буенос-Айресі, і як книга Пелипенка потрапила до словенців і хто її переклав, залишається предметом подальшого дослідження.

Пелипенко є автором 26 книг і численних статей, всі вони якоюсь мірою торкаються України, української православної церкви під ярмом комунізму. Враження від більшовицького терору, пережитого в Україні, від наруги над церквами, від побачених звірств з боку ЧК він переніс на папір. Через яскраво висловлений антикомунізм його книги ніколи не були видані в Україні за радянських часів, та й пізніше. Переважна більшість з них вже втратила актуальність. Єдина книга, яка дійсно живе через століття – це «Україна плаче».

Інтерес до подій і більшовицького терору в Україні не слабшав у світі в період холодної війни і пізніше. Ця проблема набула особливої актуальності після початку російської агресії в Україні у 2014 році, яка у лютому 2022 року вилилася у повномасштабну війну. Книга Пелипенка показує, що політика Росії щодо України в XXI столітті не змінилася. У Словенії на це відповіли новим її виданням. Україна плаче знов через страшну війну, розвязану Росією проти неї.

REFERENCES

- Ahčin, I. (1936). Boljševizem [Bolshevism]. *Koledar Družbe Sv.Mohorja*, 56–71 [in Slovenian].
- Ahčin, I. (1939). *Komunizem: največja nevarnost naše dobe* [Communism: The greatest danger of our time]. V Ljubljani: Zveza fantovskih odsekov [in Slovenian].
- Baker White, J. (1940). *Rdeče mreže* [Red nets]. Ljubljana: Konzorcij 'Za resnico' [in Slovenian].
- Barth, A. (1964). *Enciclopedia catequética* [Catechetical encyclopedia]. Vol. 1.: Deus e a nossa Redenção. Sao Paulo: Paulinas [in Portuguese].
- Cipko, S. (2011). Ukrainians in Argentina, 1897–1950. The Making of a Community. Edmonton: CIUS P [in English].
- Dorgeles, R. (1935). *Leseni križi* [Wooden crosses]. v Ljubljani: Jugoslovanska knjigarna [in Slovenian].
- Dorgeles, R. (1938). Kaj sem doživel v Rusiji [What I lived through in Russia]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 14a – 43a, 3 [in Slovenian].
- Full List of Books that were Forbidden or Destroyed in Occupied Germany after WW2. (1946). Vol./Bd.1. 668 S. Retrieved from <https://ia804508.us.archive.org/2/items/the-full-list-of-books-that-were-banned-in-occupied-germany/The%20Full%20List%20of%20Books%20that%20were%20Banned%20in%20Occupied%20Germany.pdf>
- Gide, A. (1937). Vrnitev iz Sovjetske Rusije [Return from Soviet Russia]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 26a – 40, 3–4 [in Slovenian].
- Genorio, R. (1992). Socialnogeografske značilnosti razvoja poselitve slovencev v Buenos Airesu [Social-geographic characteristics of the development of the settlement of Slovenians in Buenos Aires]. *Geographica Slovenica*, 23, 423–438. [in Slovenian].

- Hladnik, J. (2017). Na Sveto Goro [On the Holy Mountain]. *Svobodna Slovenija* (27. nov), 4 [in Slovenian].
- Jenšterle, M. (1986) Sokolji in orlovski pogledi na zibelko boljševizma [“Falcon” and “Eagle” members’ views on the cradle of Bolshevism]. *Pogledi na Sovjetsko zvezo: zbornik*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS; Republiška konferenca ZSMS, 29–23 [in Slovenian].
- Jožef Kastelic, izseljenški duhovnik [Jozhef Kastelic, an emigrant priest]. (1935). *Šematizmi ljubljanske škofije*, 1, 165 [in Slovenian].
- Kako je zid-marksist zadavil slovansko Rusijo [How the Jew-Marxist strangled Slavic Russia]. (1934) *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 255a, 2 [in Slovenian].
- Kastelic, J. (1936) Slovenski izseljenci in Argentina [Slovenian emigrants and Argentina]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 4a, 15 [in Slovenian].
- Kolar, B. (1998). Na misijonskih brazdah Cerkve [On the missionary furrows of the Church]. Celje: Mohorjeva družba. [in Slovenian].
- Krašovec, F. (1936). Argentina in slovinci [Argentina and Slovenians]. *Koledar Sv. Mohorjeve Družbe*. 89–96. [in Slovenian].
- Lenin-orodje Židov [Lenin – a tool of the Jews]. (1934) *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 254a, 2 [in Slovenian].
- Letter of Fr. Tomaž Mavrič, Superior General of the Congregation of the Mission, on the situation in Ukraine. (2022). Retrieved from <https://famvin.org/en/2022/03/09/letter-of-fr-tomaz-mavric-superior-general-of-the-congregation-of-the-mission-on-the-situation-in-ukraine/>
- Montrezza, A. (2008). Monseñor Alejo Pelipenko [Monsignor Alexius Pelipenko]. *Obispo Alejo Pelipenko*. Retrieved from <http://obispoalejopelipenko.blogspot.com/> [in Spanish].
- Novi Yepyskopy UAPT. (1952). [New Bishops of the UAPC]. *Ridna Tserkva*. Miunkhen, 2, 3 [in Ukrainian].
- Parnikoza, I. (2021). Buenos-Aires dlia ukraintsia. Ukrainska hromada v Buenos-Airesi pislia zakinchennia Druhoi svitovoi viiny [Buenos Aires for a Ukrainian. The Ukrainian community in Buenos Aires after the end of World War II]. *Pradidivska slava. Ukrainski pamiatky*. Retrieved from https://www.pslava.info/BuenosAires_after-second-world-war,307423.html [in Ukrainian]
- Pelenskyi, Ye.Yu. (1948). Ucrainica v zakhidnoevropeiskyykh movakh: Vybrana bibliohrafiia. [Ukrainica in western european languages: selected bibliography]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*. T. CLVIII: Pratsi Filolohichnoi Sektzii [in Ukrainian]
- Pelypenko, A. (1937). *Die Ukraine weint. Erlebnisse des Pfarrers Nikander* [Ukraine cries. Experiences of Pastor Nikander]. München: Verlagsanstalt vorm. G.J. Manz.; 2. Auflage. München: Manz [in German]
- Pelipenko, A. (1939). Ukrajina joka... [Ukraine cries] *Slovenec: političen list za slovenski narod*. (Apr. 15 – Jun. 14), Št.87a – 133a. 3, 19 [in Slovenian].
- Pelipenko, A. (1939–1940) Ukrajina joče [Ukraine cries]. *Amerikanski Slovenec: Prvi slovenski list v Ameriki (Chicago, Ill.)*, 225–226; 1–17, 6 [in Slovenian].
- Pelipenko, A. (1940). *Ukrajina joka* [Ukraine cries]. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna [in Slovenian].
- Pelypenko, A. (1972). *El Padre Nicandro Frente A La Cheka* [Father Nicandro Facing the Cheka]. Buenos Aires: Instituto Salesiano de Artes Gráficas (I.S.A.G) [in Spanish].
- Pelypenko, A. (1974). Mii korotkii zhyttiepys [My short biography]. *Pravoslavnyi Ukrainets*, 131, 20 [in Ukrainian].
- Pelipenko, A. (2015). *Ukrajina joka* [Ukraine cries]. Celje: Društvo Mohorjeva Družba [in Slovenian].

- Pylypenko, G.P., Yasinskaya, M.V. (2020) Vospominaniya o Vtoroy myrovoy vojne (po materyalam polevykh issledovaniy 2016–2019 v Belorussii, Poljshe, Slovenii, Italii, Arghentine i Urughvae) [Memoirs of the Second World War (based on field research in 2016–2019 in Belarus, Poland, Slovenia, Italy, Argentina and Uruguay)]. *Slavjanskyj aljmanakh – Slavic Almanac*, 3–4, 542–549 [in Russian].
- Rahmanova, A. (1933–1934). Dijaštvo, ljubezen, Čeka in smrt: Dnevnik ruske dijakinje [Studentship, love, Cheka and death: The diary of a Russian schoolgirl]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 230 a–242a; 1a–22 a, 8 [in Slovenian].
- Rahmanova, A. (1934). Zakoni v rdečem viharju. Dnevnik ruske žene [Marriages in the red storm. Diary of a Russian Woman]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 182 a–266a, 8, 13 [in Slovenian].
- Rahmanova, A. (1936). Tovarna novega človeka [Factory of the new human]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 157a–159a, 161a–270a, 8 [in Slovenian].
- Shkirka, R. & Chadiuk, M. (2022). *Ukrainske korinnia Buenos-Airesa: Pro pidtrymku Ukrainy ta poshuky ukrainskykh slidiv u Arhentyni* [Ukrainian roots of Buenos Aires: About supporting Ukraine and searching for Ukrainian traces in Argentina] Den. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinske-korinnya-buenos-ayresa> [in Ukrainian]
- Simončič, M. (1934). Galicija: Spomini [Galicia: Memories]. *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 139 a–181 a, 8 [in Slovenian].
- Simončič, M. (1935). *Galicija: Spomini padlega vojaka* [Galicia: Memories of a fallen soldier]. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna. [in Slovenian].
- Smolik, M. (2009). Ukrajina joka [Ukraine cries]. *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze*, 74, 50–52 [in Slovenian].
- Smolik, M. (2015). Ukrajina joka [Ukraine cries]. *Časnik: spletni magazin konzervativne, katoliške in klasično liberalne usmeritve*. Retrieved from URL: <https://www.casnik.si/ukrajina-joka/> [in Slovenian].
- Stalinove «reformne» [Stalin's "reforms"]. (1934) *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 256a, 2 [in Slovenian].
- Stephan, J. (1978) *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945*. H. Hamilton [in English].
- Trefler, P. (2013). Rusini i Ukraínicy w Argentynie w latach 1897–1938 [Ruthenians and Ukrainians in Argentina in 1897–1938]. *Nova Ukraina. zeszyty historyczno-politologiczne*, 13, 63–76 [in Polish].
- Twenty-fifth Superior General of the Congregation of the Vincentian Kenian Mission and the Company of the Daughters of Charity (2016). Retrieved from <https://ymlp.com/zNyloC>
- Vaprovych, S.O. (1935). *Arhentyina: ukrainska emihratsiia v nii* [Argentina: Ukrainian emigration in it]. Lviv: Prosvita [in Ukrainian].
- Vidmovlennia vid imperializmu, partykuliatsiia ta avtokefaliia! Abo konsolidatsiia? (2013). [Refusal of imperialism, particularization and autocephaly! Or consolidation?] *Paska*, 1, 1, 1–16. Retrieved from http://uaoc-ou.org/oo_paska_2013_ukr.htm [in Ukrainian].
- Vilfan, J. (1933) Iz knjig – Andre Gide in S.S.S.R. [From the books – Andre Gide and the U.S.S.R.] *Sodobnost*. 1/2, 69 [in Slovenian].
- Vrtovec, M. (ur.) (1939). Španski zgled: Glavna naloga komunizma: Boj proti Bogu [The Spanish example: The main task of communism: The fight against God] *Ža resnico. Št. 4*. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna [in Slovenian].
- Vrtovec, M. (ur.) (1939a). Več krščanstva – manj komunizma [More Christianity - less communism]. *Ža resnico. Št. 3*. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna [in Slovenian].

- Vrtovec, M. (ur.) (1940). Komunistični paradiž. Velika zmota: Ugovori in odgovori. [A communist paradise. The big fallacy: Objections and responses.] *Ža resnico*. Št. 5. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna [in Slovenian].
- Vrtovec, M. (ur.) (1940a). Komunizem in kmet [Communism and a peasant]. *Ža resnico*. Št. 7. V Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna [in Slovenian].
- Ušeničnik, A. (ur.). (1937). *Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris o brezbožnem komunizmu* [Circular of Pius XI. Divini Redemptoris on Godless Communism]. Domžale-Groblje: Misijonska tiskarna [in Slovenian].
- Ušeničnik, A. (ur.). (1937a). Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris o brezbožnem komunizmu [Circular of Pius XI. Divini Redemptoris on Godless Communism]. *Ljubljanski škofijski list* (24.04.), 4–6, 1–59 [in Slovenian].
- Ušeničnik, A. (ur.). (1937b). Okrožnica papeža Pija XI. «Mit brennender Sorge» o položaju katoliške Cerkve na Nemškem [Circular of Pope Pius XI. «Mit brennender Sorge» about the position of the Catholic Church in Germany]. *Ljubljanski škofijski list*, 4–6, 59–73 [in Slovenian].
- Žid–marksist, vladar Rusije [Jewish–Marxist, ruler of Russia]. (1934) *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 252a – 253a, 2 [in Slovenian].
- Žigon, Z. (2005). *Ljudje odprtih src: slovenski misijonarji o sebi* [People of open hearts: Slovenian missionaries about themselves]. Ljubljana: Založba ZRC SAZU [in Slovenian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/046-059

УДК (UDC) 929 : 782.1.071.2 [Гмиря] : 94 «1939/1945»

ACTIVITIES OF BORIS HMYRYA DURING THE SECOND WORLD WAR

Svitlana Berezhna*

Olena Diakova**

Abstract

The **work's aim** is to highlight Boris Romanovych Hmyria's life during the Second World War.

The **methodological basis** of the work are the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is based on philosophical and special scientific methods of the socio-humanitarian sphere of scientific knowledge.

The **scientific novelty** consists in the study of the activities of B. Hmyria during the Second World War. The singer's biography of 1939–1945 is recreated, and important events that happened in his life at that time and in the post-war period are determined.

Conclusions. The life of Boris Romanovych Hmyria during the Second World War can be divided into three stages: before the Nazi occupation (1.09.1939–22.10.1941), during the Nazi occupation (24.10.1941–25.03.1944) and after the Nazi occupation (25.03.1944–2.09.1945). All three stages and post-war life unite performances on stage, improvement of creative potential, and love of the public. But there are peculiarities. At the beginning of the war, B. Hmyria's career was beginning and was successful, as evidenced by the award of Honored Artist of the Ukrainian SSR in 1941. The second stage is marked by the fact that the singer was a civilian prisoner (as told to him by the head of the Poltava Opera Z. Wolfer) and was forced to perform where he was ordered. This period negatively affected the future life of the man. After the liberation of Ukraine from the German occupiers, the attitude of some of the colleagues towards Boris Romanovych was negative. Despite the support of the Soviet government and the boundless love of the public, persecution in the theatre led to the premature death of the artist.

It should be noted that the biography of B. Hmyria was typical for actors who survived the Nazi occupation, and differed only in that he did not survive the arrest and prison term, like many others. He had the opportunity to emigrate to the West, but his boundless love for Ukraine forced him to stay in his native land.

Keywords: Borys Romanovych Hmyria, World War II, opera house, Kharkiv, Kyiv, Poltava, Kamianets-Podilskyi, Hitler's occupation

* Doctor of Science (Philosophy), Professor of the Department of Theory and Methods of Teaching Socio-Legal Disciplines, Vice-Rector for Scientific Innovative and International Activities, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7629-2175>

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: djakova.elenahnpu@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>

Діяльність Бориса Гмирі під час Другої світової війни

Світлана Бережна*

Олена Дьякова**

Анотація

Метою роботи є висвітлення життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на філософських і спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання.

Наукова новизна полягає у дослідженні діяльності Б. Гмирі під час Другої світової війни. Відтворено біографію співака 1939–1945 рр., визначено важливі події, що сталися в його житті у цей час і у повоєнний період.

Висновки. Життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни можна поділити на три етапи: до гітлерівської окупації (1.09.1939–22.10.1941), під час гітлерівської окупації (24.10.1941–25.03.1944) і після гітлерівської окупації (25.03.1944–2.09.1945). Усі три етапи і післявоєнне життя об'єднують виступи на сцені, удосконалення творчого потенціалу, любов публіки. Однак є особливості. На початку війни кар'єра Б. Гмирі тільки розпочиналася і була вдалою, про що говорить присудження 1941 р. звання Заслуженого артиста УРСР. Другий етап відзначається тим, що співак перебував на правах цивільного полоненого (про що йому говорив шеф Полтавської опери З. Вольфер) і змушений був виступати у тих театрах, де наказували. Цей період негативно вплинув на подальше життя чоловіка. Оскільки після визволення України від німецьких окупантів ставлення деякого з колег до Бориса Романовича було негативним. Не дивлячись на підтримку радянського уряду і безмежну любов публіки, гоніння в театрі призвели до передчасної смерті артиста.

Слід відзначити, що біографія Б. Гмирі була типовою для акторів, що пережили гітлерівську окупацію, і відрізнялась лише тим, що він не пережив арешту і тюремного терміну, як багато інших. Він мав можливість емігрувати на Захід, але безмежна любов до України змусила залишитись на рідній землі.

Ключові слова: Борис Романович Гмиря, Друга світова війна, оперний театр, Харків, Київ, Полтава, Кам'янець-Подільський, гітлерівська окупація

Цитування: Бережна, С. & Дьякова, О. (2024). Діяльність Бориса Гмирі під час Другої світової війни. *Консенсус*, 1, 46–59.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/91>

* доктор філософських наук, професор кафедри теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7629-2175>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>

Актуальність дослідження. Сьогодні вітчизняна історична наука переживає переосмислення подій і фактів ХХ ст., змінює ставлення до них громадськості. Значні зміни відбуваються у поглядах на Другу світову війну, перебування людей в екстремальних обставинах, зокрема окупації. Значимість порушеної теми полягає у подальшому вивченні перебування людей на окупованій території України у 1941–1944 рр.

Потрапивши у незвичні умови, що несподівано змінилися, людина змушена перш за все шукати можливість для виживання, пристосування до незвичних умов життя, нагоду використати наявний досвід до нових реалій буття. У роки Другої світової війни багато відомих людей із середовища інтелігенції опинилися перед дилемою співробітничати чи не співробітничати із окупантами. Дехто йшов колаборувати переконливо, проявляючи свою ненависть до попередньої влади. А були й змушені працювати, але вірили в перемогу над загарбниками.

Серед тих, що вимушено залишились на окупованій німцями території, був видатний оперний співак Борис Романович Гмиря.

5 серпня 2023 р. в Україні відзначали 120-річчя з дня його народження. У свій час його голос зачаровував мільйони людей. Але з часом про нього стали згадувати все рідше і рідше. Утім доля Бориса Романовича насичена емоційними потрясіннями, закулісними чварами і всенародною любов'ю.

Історіографічний огляд. У радянські часи говорити про перебування Б. Гмирі на окупованій території не дозволялося. У тогочасних публікаціях цей період у житті співака замовчувався¹. Лише після проголошення незалежності України широкому загалу став відомий цей факт. Спочатку була оприлюднена легенда про те, що нібито Борис Романович співав для А. Гітлера, а потім її спростовували². Про перебування співака в окупації згадували В. Гайдабура, А. Принц та інші³, про те їх публікації носять загальний характер.

Певну допомогу в дослідженні заявленої теми надають спогади і щоденники Б. Гмирі⁴. Однак вони мають фрагментарний характер. Взагалі записи більше схожі на короткий звіт того, що було зроблено за день. Дуже рідко співак додавав коментарі до подій, що відбувались в його особистому житті або в історії країни. Важливими для розуміння післяокупаційного життя актора є спогади першого

¹ Архімович Л. Борис Гмиря (в оперному репертуарі). Київ, 1981. 120 с.; Голубев П. Борис Романович Гмиря. Москва, 1959. 60 с.; Шольц А. Борис Гмиря. *Советская музыка*. 1963. № 7. С. 89–92.

² Гайдабура В.М. Чи співав Б. Гмиря перед Гітлером? *Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі*. Київ: Мистецтво, 1998. С. 170–175.

³ Гайдабура В. Між Гітлером і Сталінім. Київ, 2004. 317 с.; Москолец О. Доля, довша за життя. *Музика*. 2003. № 5–6. С. 24–26; Принц Г., Копиця М., Цимбаліста Н. Гмиря і Шостакович. Київ, 2006. 295 с.

⁴ Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. Київ: Муз. Україна, 1975. 432 с.; Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники, 1936–1969 / сост. и авт. сопроводительных текстов А.В. Принц. Харьков: Фолио, 2010. 880 с.

секретар ЦК КП(б)У М. Хрущова⁵. Деякі емігранти згадують співака у своїх мемуарах, зокрема М. Білоус-Гарасевич, Н. Носенко⁶.

В останні роки чимало публікацій присвячено розвитку культури, зокрема театру у роки німецько-радянської війни⁷.

Метою даної статті є висвітлення життя Бориса Романовича Гмиря у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Борис Романович Гмиря народився 5 серпня (23 липня) 1903 р. у містечку Лебедин Харківської губернії (зараз місто Сумської області) у робітничій сім'ї. Родина жила бідно. Однак Борис Романович не вважав дитинство і юність безрадісним, бо «ніжна любов матері осявала світлом наше сіре життя»⁸. Крім того у родині всі співали, що також робило життя більш оптимістичним.

Закінчивши 1914 року церковно-приходську школу, Борис мріяв продовжити навчання, але брак коштів змусив його йти трудитись. Лише у 1930 р. чоловік вступив до Харківського інженерно-будівельного інституту. Під час навчання Борис Романович продовжував займатися в самодіяльному колективі інституту. Він згадував, що студентам дуже подобалося слухати пісні в його виконанні і на перервах між лекціями, і в гуртожитку, а коли хлопці втомлялися від вивчення наук, брали гітару і просили Б. Гмиря щось заспівати.

Усі були у захваті від його виконання. Тому юнак вирішив звернутися до професора консерваторії Павла Васильовича Голубева. Професору не сподобався його голос, але в інтонаціях при розмові було стільки щирості та переконливості, що Павло Васильович вирішив, що «цей юнак може співати і співатиме»⁹ і тому вирішив йому допомогти. 1935 року Борис Гмиря став студентом консерваторії¹⁰, яку закінчив

⁵ Хрущев Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. 2838 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VLV_1999/VLV_1999.pdf

⁶ Білоус-Гарасевич М. Ми не розлучались з тобою, Україно. Caniff, Detroit, Michigan – U.S.A., 1998. 807 с.; Носенко Н. Полтавська опера 1941–1943 років. Лисенко І. *Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах*. Київ: Видавництво «Рада», 2008. С. 131–133.

⁷ Андреева В. Полтавський театр у період німецької окупації 1941–1945 рр. (джерелознавчий аспект). *Київське музикознавство*. 2017. Вип. 56. С. 248–260; Бортник Л.А. Український театр у період окупації: форми організації, репертуар (1941–1944 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2014. № 1119, Вип. 18. С. 63–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2014_1119_18_11; Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами Державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2013. № 1088, Вип. 17. С. 82–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2013_1088_17_13; Реверук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава, 2010. 292 с.; Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. 442 с.

⁸ Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. Київ: Муз. Україна, 1975. С. 11.

⁹ Голубев П. Борис Романович Гмиря. Москва, 1959. С. 9.

¹⁰ Принц Г., Копиця М., Цимбаліста Н. Гмиря і Шостакович... С. 38. Слід зауважити, що у спогадах, надрукованих у 1975 р. Б. Гмиря пише, що навчався у музичному технікумі. Див: Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. С. 22.

за два роки. З 1936 року, будучи ще студентом, він розпочав кар'єру у Харківському оперному театрі.

Слід відзначити, що мистецтво завжди було важливою зброєю в ідеології будь-якої влади. Це примушувало творчу інтелігенцію пристосовуватися до вимог часу, а керівництво театрів – підбирати відповідний репертуар, що сучасні дослідники називають «пристосуванством до політичної кон'юнктури»¹¹. Натомість, це були не обов'язково кон'юнктурні вистави. У репертуарах закладів культури неодмінно були класичні твори, зокрема українських авторів. Можна сказати, що наприкінці 1930-х рр. театральне життя в Радянському Союзі дещо стабілізувалося: відбулося одержавлення театрів; припинились пошуки і експерименти, притаманні 1920-м рокам; в республіканських храмах Мельпомени віддавалася перевага етнографічному варіанту національної культури; не дивлячись на русифікацію, в Україні більшість становили українські театри. Натомість ставилися п'єси російської і всесвітньої класики.

У грудні 1938-го – січні 1939 рр. Б. Гмиря взяв участь у Всесоюзному конкурсі вокалістів. Конкурс проходив у два етапи: перший – відбірковий відбувався у Києві і другий – фінальний – у Москві. По результатах Борис Романович отримав другу премію (першу не надали нікому), а також запрошення на службу до Великого у Москві, Ленінградського і Мінського оперних театрів. Однак співак відмовився від заманливих пропозицій, бо не уявляв себе поза межами України.

У 1939 р. Борис Романович закінчував консерваторію. Напередодні державних іспитів він прийняв запрошення працювати солістом у Київському оперному театрі. Хоча його прийняли на службу 1 червня, до роботи він приступив лише 20 серпня¹².

Служачи в Київському оперному театрі, Борис Романович виконував арії в операх С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», П. Козицького «Вітчизна», В. Йориша «Шевченко», Дж. Верді «Отелло», «Аїда», Р. Планкета «Корневільські дзвони» й інших¹³. Багато виступав з концертами на радіо, підприємствах, урядових заходах.

Трохи більше чим через тиждень від початку роботи Б. Гмирі у Київському оперному театрі розпочалась Друга світова війна. Німеччина напала на Польщу і окупувала її західну частину, а 17 вересня у східну частину Польщі увійшли радянські війська. Польща перестала існувати, а її землі було поділено по річках Вісли та Сян. До складу Української Радянської Соціалістичної Республіки увійшли Східна Галичина і Західна Волинь. Митцям можновладці пропонували виступати перед військовослужбовцями і мешканцями окупованих територій. Перед першими – для того, щоб надихати на бойові подвиги, а перед другими – щоб продемонструвати єдність західних і східних українців.

¹¹ Історія українського театру: У 3 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; редкол.: Г.А. Скрипник (голова) та ін. К., 2009. Т. 2: 1900–1945. / Редкол. тому: І. Юдкін (відп. ред.) та ін. 2009. С. 604.

¹² Ibid. С. 206.

¹³ Ibid. С. 206–233.

4 вересня Б. Гмиря співав у київському театрі для військовослужбовців, а 2 листопада 1939 р. записав на радіо концерт для західноукраїнських слухачів¹⁴. Перші гастролю до Львова співак здійснив у червні 1940 р. До міста він приїхав з дружиною Ганною Грецькою. Це турне тривало 3 тижні (з 27 травня по 16 червня¹⁵), хоча на сцену Б. Гмиря виходив лише три рази: 2 і 5 липня співав в опері П. Чайковського «Пікова дама» і 7 липня – виступав у Львівській консерваторії у симфонічному концерті¹⁶. На превеликий жаль, у щоденниках не відмічено враження від перебування у місті Лева, зустрічі із місцевою публікою.

У зв'язку із загостренням міжнародної ситуації, особлива увага у СРСР приділялась обліку військовослужбовців та їх військової підготовки або перепідготовки, проведенню військових навчань. Одним із заходів цієї роботи було відвідування закладів культури. У січні–лютому 1940 р. Б. Гмиря декілька разів виступав перед допризовниками¹⁷. 31 січня 1941 р. сам пройшов перереєстрацію у військкоматі – його зарахували до військової категорії «адміністративно-господарський склад»¹⁸.

Взагалі, після початку Другої світової війни і до нападу Німеччини на СРСР Б. Гмиря виступив у 92 спектаклях і взяв участь у 89 концертах¹⁹. 9 квітня 1941 р. Борис Романович Гмирі було присуджено звання «Заслужений артист УРСР»²⁰.

21 червня 1941 р. актор пішов у відпустку. Цього дня у щоденнику він записав: «Лечу в Крим – Золотий пляж. Відпустка»²¹. Це був перший політ на аероплані. Враження від нього залишились неоднозначні. Спершу все було добре, а коли почались «повітряні гойдалки», чоловіку стало зле. Після цього у подальшому Б. Гмиря погано переносив перельоти. Увечері Борис Романович разом із співаком Віктором Борищенком добрався до санаторію «Золотий пляж» і відразу ліг спати.

«Прокинувся від сильного блиску сонця у вікно. <...> Все раділо, все насолоджувалося прекрасним поєднанням природи, все мирно ніжилося...»²², – записав у щоденнику Борис Романович.

Виходячи після сніданку із їдальні, Гмиря почув із гучномовця, що опівдні очікується виступ В. Молотова і зрозумів – стався напад Німеччини на Радянський Союз. «Так і є. Знову війна. Війна страшна, кровопролитна, не на життя, а на смерть. Як громом приголомшило це повідомлення. Все звалилося, все покотилося до біса в прірву... Знову лихо, знову холод, голод, знову смерть і смерть...»²³, – записав співак у щоденнику.

¹⁴ Ibid. С. 206, 208.

¹⁵ Ibid. С. 216.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibid. С. 211.

¹⁸ Ibid. С. 227.

¹⁹ Підраховано нами: Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 206–233.

²⁰ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 229.

²¹ Ibid. С. 233.

²² Ibid. С. 234–235.

²³ Ibid. С. 235.

Тим не менш, чоловіки залишилися в санаторії і лише 4 липня стали збиратися до Києва. Їм довелося добиратися на перекладних. Квитки були тільки до Дніпропетровська (зараз – Дніпро). 6 липня із Дніпропетровська вони попливли до Києва на пароплаві по Дніпру. Наступного дня у Черкасах співачка Олександра Станіславова зателефонувала своєму чоловіку, що працював у Центральному комітеті Компартії України, а той не рекомендував їхати до Києва²⁴. Тому Б. Гмиря вирішив їхати до Харкова. Знову з пересадками співак добрався до Харкова 10 липня²⁵ і зупинився у свого учителя П. Голубєва. 14 липня Бориса Романовича «прикріпили» до Харківського оперного театру, а через 10 днів він почав концертну діяльність²⁶. З 24 по 31 липня він взяв участь у дев'яти концертах перед бійцями, що від'їжджали на фронт. 1 серпня Борис Романович поїхав до Києва, щоб забрати дружину. На відміну від мирного часу дорога виїшла довгою – чотири дні добирався до Києва і п'ять днів їхав назад, до Харкова. Відпочивши 10–12 серпня знову став виступати: «До кінця місяця пою концерти для [військових] частин майже щоденно», а також виступав перед пораненими у госпіталях, на театральних підмостках, записував концерти на радіо²⁷.

З серпня німці стали бомбити Харків. З кожним днем кількість бомбардувань збільшувалась. Іноді через це виступи артистів скасовувалися. Так, з вересня Б. Гмиря не доспівав концерт по радіо, бо оголосили повітряну тривогу²⁸.

Після оточення радянських військ під Києвом лінія фронту швидко просунулась до Харківської області. У вересні ситуація у Харкові стала ще більш напруженою – розпочалась масова евакуація населення. Натомість Б. Гмиря продовжував концертувати. У жовтні, коли стало зрозумілим, що німці окупуєть Харків, місцева адміністрація запропонувала Б. Гмирі евакуюватись до Тифлісу (Тбілісі). Однак через завантаженість він весь час відкладав від'їзд. 10 жовтня сім'я Б. Гмирі все ж таки приїхала на вокзал, але запізнилася на поїзд²⁹. 13 жовтня сталося несподіване – під час зв'язування речей співак порвав зв'язки хребта, йому діагностували «розрив зв'язок крижово-хребетного зчленування» і госпіталізували до Рентгенінституту. По суті, родину Гмирі змусили залишитися в окупації, адже існує інформація, що відповідальні за евакуацію люди, замість родини співака, вивезли свої меблі³⁰. Знаходився співак в інституті до 27 жовтня і повернувся додому, бо хворих не годували через відсутність води³¹.

24 вересня гітлерівці зайняли Харків. Люди по-різному відреагували на цю подію. Були такі, що раділи приходу німців, а були й такі, що обурювалися і чекали

²⁴ Ibid. С. 242.

²⁵ Ibid. С. 235.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibid. С. 238.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibid. С. 157.

³¹ Ibid. С. 243.

повернення радянської влади. Однак, у будь-якому разі, всі вони повинні були думати про виживання своє і своїх родин, а значить – йти працювати.

Варто зауважити, що, готуючись до нападу на СРСР, німецькі ідеологи розробили низку заходів з метою підвищення бойового духу солдатів та офіцерів Вермахту. Серед них важливе місце займали засоби мистецтва, зокрема, театального. Для цього були задіяні театри не тільки німецькі, а й окупованих міст. Утім, театральні колективи повинні були задовольняти духовні потреби не лише окупантів, а й населення захоплених територій. У цьому гітлерівці вбачали один із напрямків налагодження співробітництва із проукраїнські налаштованою інтелігенцією, що мала спливати на свідомість місцевого населення і допомагати встановлювати «новий порядок».

Театри відкривали ініціативні групи або місцева адміністрація (у Харкові це був відділ освіти міської управи, якому підпорядковувались установи культури, зокрема театри³²). Організаторами відновлення роботи театрів були проукраїнські налаштовані люди, які ставили за мету пробудити національну свідомість українців, зберегти національні традиції. Щодо жанрів, то на окупованих землях діяли театри драматичні, опери та балету, оперети. У закладах культури від німецької адміністрації вводилась посада шефа. Саме він визначав репертуар, до якого входили твори українських, західноєвропейських, російських композиторів і драматургів. Паралельно діяльність і репертуар театрів контролювали офіцери відділу пропаганди німецької військової адміністрації, які віддавали переваги розважальним жанрам, слідували за їх політико-ідеологічним спрямуванням³³.

Театри на окупованих землях, особливо в обласних центрах, відновляли свою роботу буквально через кілька днів після встановлення нової влади. Принаймні, Б. Гмиря відзначав, що працювати він почав 8 листопада, тобто через два тижні після захоплення Харкова німцями³⁴.

Оперний театр у Харкові відкрився одним із перших. Його директором призначено співака Віктора Ходського³⁵, а шефами харківських театрів були спочатку Герберт Бек, а згодом – Пауль Беккерс³⁶.

Необхідно зауважити, що на початку діяльності гра акторів багатьох театрів піднімецької України була досить примітивною. Відвідувачі, критики вважали якість

³² Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами Державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2013. № 1088. Вип. 17. С. 83.

³³ Титаренко Д. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. С. 138–144.

³⁴ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 240.

³⁵ Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації. С. 84.

³⁶ Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. Київ: Мистецтво, 1998. С. 55.

вистав провінційною, занепадаючою. Це було пов'язане з тим, що багато акторів покинули рідні домівки: когось мобілізували до Червоної армії, когось евакуювали у радянський тил, а хтось переїхав у сільську місцевість, рятуючись від голоду. Тому брак досвідчених акторів, перевага початківців або навіть аматорів, слабка згуртованість труп негативно відбивалося на якості спектаклів. Але це було на початку. З часом єдність театральних колективів міцніла, кваліфікація акторів вдосконалювалась, що, відповідно, підвищувало фаховий потенціал цих закладів культури.

У Харківській національній опері (такою була назва театру в окупованому німцями місті) була така сама ситуація. Спочатку театр працював на потребу німців. Тому демонструвались вистави «Кармен», «Паяци», «Травіата», «Циганський барон», «Корсар», «Лебедине озеро». Згодом дозволили відвідувати театр і цивільному населенню. При чому в партері сиділи німці, а місця на гальорці, другому і третьому ярусах могли займати місцеві жителі.

Є відомості, що у 1941 р. Б. Гмиря виступав із концертами перед німецькою аудиторією у Харкові та Богодухові³⁷. Також існує інформація, що співак був членом організації «Просвіта»³⁸, однак про якусь його діяльність у цьому товаристві нічого невідомо.

У Харкові взимку 1941–1942 років тисячі людей померли від голоду. Б. Гмирі вдалося вижити. У 1944 р. він розповідав членам Комісії з розслідування злочинів німців у Кам'янці-Подільському, що «особисто мало не падав на сцені від слабкості, а за виступ у концерті я отримував 100 гр. хліба, як гонорар»³⁹, хоча за розпорядженням А. Гітлера актори мали отримувати військовий пайок⁴⁰, тобто набагато більше.

29 березня 1942 р. Б. Гмиря занотував у щоденнику: «Темний кошмар «неволі в своїй хаті» може бути описаний тоді, коли дещо згладиться часом гострота моральних образ та переживань»⁴¹. Після цього протягом майже двох років записів було мало і вони мали фрагментарний характер.

У квітні 1942 р. на вимогу штабу фронту Б. Гмирю відправили на гастролі до Полтави і як цивільного полоненого залишили працювати у місцевій опері імені Миколи Гоголя⁴². До речі, комендантом міста був Давид Фуртвенглер, брат композитора і диригента Вільгельма Фуртвенглера. Тому не дивно, що у місті мистецтву приділялась значна увага. Тут ставили опери, оперети, музичні драми.

³⁷ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 238–239.

³⁸ Державний архів Харківської області. Ф. Р-2982. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 23.

³⁹ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 246.

⁴⁰ Титаренко Д. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. С. 150. Тут слід брати до уваги *жаму* Б. Гмиря розповідав про своє життя в окупації. Хоча Д. Титаренко у своїй монографії доводить, що українські актори мали мізерне утримання і лише після виступу перед німецькими вояками могли отримати великий набір продуктів.

⁴¹ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 240.

⁴² Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243, 246.

Актори неодмінно брали участь в концертах, присвячених історичним подіям, вшануванню визначних діячів України та Німеччини, національним святкам обох держав. Водночас із Борисом Романовичем у цьому театрі працював його друг співак Ігор Зайферт. Разом вони часто виступали в оперних спектаклях, дуєтом виконували пісні.

Директором Полтавської опери був Юрій Сидорук, а шефом – унтер-офіцер Зігфрід Вольфер (Вельфер)⁴³. За розповідями дослідників і мемуаристів останній нібито був піаністом із Гамбурга і дуже полюбляв твори Дж. Пуччіні, що деякою мірою вплинуло на репертуар театру. За спогадами акторки Наталі Носенко поруч із спектаклями українських композиторів ставились опери Дж. Пуччіні «Чіо-чіо-сан», «Богема» (в ній Борис Романович виконував роль Філософа Колена), «Тоска». Б. Гмиря також брав участь в опері Ш. Гуно «Фауст» (у ролі Мефістофеля), вперше поставленої в Україні опері Л. Бетховена «Фіделіо» (тюремний наглядач Рокко) та інших⁴⁴. З незмінним успіхом проходили й концерти, де виступав актор. На концертах співак виконував твори вітчизняних та іноземних композиторів, українські народні пісні.

Однак не тільки для німців співак Б. Гмиря. Одного разу його запросили до дитячого притулку. Шеф театру З. Вольфер заборонив Борису Романовичу їхати до малечі, нагадавши, що актор відмовляється виступати перед пораненими німецькими солдатами, а тут хоче співати якимсь дітлахам. Тим не менш Б. Гмиря поїхав і декілька разів концертував для вихованців цього дитбудинку⁴⁵.

У лютому 1943 р. радянські війська активно наступали, відтісняючи гітлерівців на захід. Німецька адміністрація наказала Б. Гмирі евакуюватися з фольксдойчами. Однак чоловік відтягував від'їзд і його на помсту примусом виселили з квартири. Співаку прийшлося добу провести на 15-градусному морозі, що, звичайно, призвело до застуди. Хворобу, що тяглася три тижні, З. Вольфер розцінив як саботаж. Нового житла Б. Гмирі не надали і він змушений був найняти квартиру. Як відомо, цей наступ гітлерівці зупинили.

Навесні 1943 р. із Берліну приїхала спеціальна група чиновників для запису на плівку пісні «Эй, ухнем» у виконанні Б. Гмирі та запропонували йому вилетіти до Берліну. Та, мотивуючи хворобою дружини, чоловік відмовився⁴⁶.

У вересні 1943 р. радянські війська знову пішли у наступ і стало зрозуміло, що німцям прийдеться залишити Полтаву. Театр припинив роботу. Б. Гмиря не хотів

⁴³ Ревегук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивосвіт, 2010. С. 76. Про З. Вольфера В. Ревегук залишив негативну характеристику на відміну від акторки Н. Носенко, яка працювала під керівництвом цього шефа (див.: Носенко Н. Полтавська опера 1941–1943 років. *Музична культура у спогадах, матеріалах, листах*. Київ: Видавництво «Рада», С. 131, 133).

⁴⁴ Андреева В. Полтавський театр у період німецької окупації 1941–1945 рр. (джерелознавчий аспект). *Київське музикознавство*. 2017. Вип. 56. С. 253; Носенко Н. Полтавська опера 1941–1943 років. *Музична культура у спогадах, матеріалах, листах*. С. 132; Гайдабур В.М. Театральні автографи часу. Київ: Факт, 2007. С. 184

⁴⁵ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 246, 250.

⁴⁶ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243.

відїжджати, але йому на цей раз не вдалося сховатися. Пам'ятаючи лютневу спробу співака залишитися, шеф театру пильно за ним стежив.

19 вересня (за чотири дні до повернення радянської влади) трупу евакуювали до Кам'янець-Подільської області. Спочатку трупа зупинилася в містечку Оринин, а 6 грудня 1943 р. переїхала до Кам'янця-Подільського, де влилась до складу місцевого театру. Спільними зусиллями актори поставили опери М. Лисенка «Наталка Полтавка», С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», оперету Й. Штрауса «Циганський барон». Через близькість фронту вистави неодноразово відміняли. Проте актори часто їздили по області із концертами⁴⁷. До програми входили твори західноєвропейських та українських композиторів, народні пісні.

3 грудня 1943 р. розпочалась епопея щодо намагання вивезти Б. Гмирю до Німеччини та його спротив цьому. 3-го числа німецька адміністрація Кам'янця-Подільського заявила Б. Гмирі, що згідно вказівки Е. Коха йому треба негайно виїхати до Берліна. Прикриваючись хворобою дружини, Борис Романович попросив відкласти відїзд. 22 січня 1944 р. йому видали посвідчення на відрядження (марш-бефель) з вимогою протягом місяця переїхати до німецької столиці. Співак пішов на хитрощі і купив довідку про хворобу горла. 25 лютого він дійсно захворів. До нього приїхав ад'ютант військового коменданта і заявив: «Ви не турбуйтеся, ми навіть труп ваш вивеземо»⁴⁸. Борису Романовичу пропонували будь-який транспорт, навіть літак, аби він негайно виїхав до Німеччини. В останній день перебування німців у Кам'янці-Подільському комендант вислав за Б. Гмирею машину, на яку полонені завантажили валізи і разом із родиною співака відвезли до комендатури. Тут Борису Романовичу запропонували пересісти на підводу, щоб їхати далі. Чоловік пішов на ризик, заявивши, що нібито йому підводу пообіцяв начальник біржі праці та попросив дозволу виїхати із дому по окремому відрядженню. Отримавши такий документ, Б. Гмиря повернувся додому і сховався у притулку.

О 3 годині ранку 26 березня 1944 р. до Кам'янця-Подільського увійшли частини Червоної армії. «Я буквально розчинився у цій радості. <...> Після довгих тяжких днів неволі, після моторошних моральних пригноблень я ожив, я сповнений енергії і сили, я маю і можу, я готовий і віддам усі свої сили, знання і дар на боротьбу з цими нелюдьми, з цими звірями в образі людини, душевними квазімодами, з покидьками історії, що носять ім'я «фашистська падаль»⁴⁹, – писав Б. Гмиря у листі до М. Хрущова 5 квітня 1944 р.

За підрахунками Г. Прінц у 1942–1943 роки Б. Гмиря взяв участь приблизно у 50 спектаклях і 46 концертах⁵⁰.

Через тиждень після визволення Кам'янця-Подільського (3 квітня) Борис

⁴⁷ Білоус-Гарасевич М. Ми не розлучались з тобою, Україно. Caniff, Detroit, Michigan – U.S.A., 1998. С. 527–528.

⁴⁸ Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243.

⁴⁹ Ibid. С. 243.

⁵⁰ Ibid. С. 255.

Романович співав перед червоноармійцями. З цього часу актор часто виступав у військових частинах, госпіталях, перед цивільною публікою. 7 квітня актори, що залишились на рідній землі, показали виставу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», де співак виконував партію Султана⁵¹.

У листі до своєї концертмейстерки Жанни Пудер від 13 квітня 1944 р. Б. Гмиря писав: «тепер, перенісши всі ці страхіття, я сподіваюся знову стати юним і енергійним, як і був, тим більше, що тепер є для кого і з ким працювати»⁵².

Розуміючи свою непросту ситуацію, 5 квітня 1944 р. Б. Гмиря написав листа першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, де розповів усе, що пережив під час окупації. Про те, що співак був в окупації Микита Сергійович знав. У своїх спогадах він відзначав, що не міг відразу визначитися щодо подальшої долі співака – «адже Гмиря – грандіозне ім'я!»⁵³ і в той же час така прикрість – перебування на піднімецькій території. Часто люди, виправдовуючись стосовно свого залишення на окупованій території, говорили, що це сталося через хворобу свою, чи рідних, а це не завжди було правдою і таку інформацію ретельно перевіряли⁵⁴. До того ж німці на весь світ сповістили, що для них співає Б. Гмиря. Для радянського уряду було шоком, що перед ворогом виступає Заслужений артист УРСР. У своїх мемуарах Микита Сергійович відзначав, що негайно викликав співака до себе у Київ, але сам Борис Романович пише, що виїхав до української столиці 27 травня на машині і добрався до міста 31-го числа⁵⁵. І нібито там сталася перша зустріч секретаря ЦК КП(б)У і актора.

Щодо часу зустрічі М. Хрущова і Б. Гмирі, вважаємо, що вона сталася раніше, на початку травня, коли М. Хрущов був на Закарпатті, а Борис Романович гастролював по Львівщині⁵⁶. Микита Сергійович згадував, що спочатку він пригостив гостя, а потім попросив заспівати. Після цього нібито розчулений Б. Гмиря сказав: «Після всього того, що я почув від вас, мені більше нема чого сказати, окрім подяки. Я дуже вам вдячний і ніколи не забуду вашого ставлення у важку для мене хвилину, яка виникла після того, як дізналися, що я залишився на території, зайнятій німцями»⁵⁷. Можливо, після цієї зустрічі Б. Гмиря і зміг повернутися додому та продовжити співати на сцені рідного театру. Після цього Борис Романович багато виступав у спектаклях, а ще більше – концертах. З березня 1944 по вересень 1945 року він виступив у 49 концертах і 109 спектаклях⁵⁸.

Післявоєнне життя Б. Гмирі здавалося вдалим. Його любила публіка. Без нього не обходився жодний урочистий чи святковий концерт республіканського та всесоюзного значення. 1951 року Борис Романовичу Гмирі було присуджено звання

⁵¹ Ibid. С. 256.

⁵² Ibid. С. 247.

⁵³ Хрущев Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва: «Московские Новости», 1999. С. 1293.

⁵⁴ Ibid. С. 1292.

⁵⁵ Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1292; Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 257.

⁵⁶ Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1294–1295; Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 256.

⁵⁷ Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1295.

⁵⁸ Підраховано нами: Гмиря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 256–283.

Народного артиста СРСР. Однак перебування в окупації не пройшло даром. Дехто із колег, яким пощастило евакуюватися, його зневажали, бойкотували, поширювали плітки. Звідкись з'явився міф, нібито Б. Гмиря співав перед Гітлером⁵⁹, що не відповідало дійсності. Така зловісна обстановка вкоротила життя співаку. Він помер 1 серпня 1969 р. від інфаркту.

Висновки. Отже, життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни можна поділити на три етапи: до гітлерівської окупації (1.09.1939–22.10.1941), під час гітлерівської окупації (24.10.1941–25.03.1944) і після гітлерівської окупації (25.03.1944–2.09.1945). Усі три етапи об'єднують виступи на сцені, удосконалення творчого потенціалу, любов публіки. Але ж звичайно, що у кожного періоду є особливості. На початку війни кар'єра Б. Гмирі тільки розпочиналась і була вдалою, про що говорить присудження 1941 року звання Заслуженого артиста УРСР. Другий етап відзначається тим, що співак перебував на правах цивільного полоненого (про що йому говорив шеф Полтавської опери З. Вольфер) і змушений був виступати у тих театрах, де наказували. Цей період негативно вплинув на подальше життя чоловіка. Оскільки після визволення України від німецьких окупантів ставлення декого з колег до Бориса Романовича було негативним. Не дивлячись на підтримку радянського уряду і безмежну любов публіки, гоніння в театрі призвели до передчасної смерті артиста.

Слід відзначити, що біографія Б. Гмирі була типовою для акторів, що пережили гітлерівську окупацію, і відрізнялась лише тим, що він не пережив арешту і тюремного терміну, як багато інших. Він мав можливість емігрувати на Захід, але безмежна любов до України змусила залишитись на рідній землі і пережити як добрі, так і погані моменти буття на землі.

REFERENCES

- Andrieieva, V. (2017). Poltavskyi teatr u period nimetskoï okupatsii 1941–1945 rr. (dzhereloznavchyi aspekt) [Poltava theater during the period of German occupation 1941–1945 (source history aspect)]. *Kyivske muzykoznavstvo*, 56, 248–260 [in Ukrainian].
- Arkhimovych, L. (1981). *Borys Gmyria (v opernomu repertuari) [Borys Hmyria (in the opera repertoire)]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bilous-Garasevych, M. (1998). *My ne rozluchalys z toboiu, Ukraino [We did not part with you, Ukraine]*. Caniff, Detroit, Michigan – U.S.A, 807 s. [in Ukrainian].
- Bortnyk, L.A. (2014). Ukrainyskyi teatr u period okupatsii: formy orhanizatsii, repertuar (1941–1944 rr.) [Ukrainian theater during the period of occupation: forms of organization, repertoire (1941–1944)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriia: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, 1119, 18, 63–70. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2014_1119_18_11 [in Ukrainian].
- Haidabura, V. (2004). *Mizh Hitlerom i Stalynym [Between Hitler and Stalin]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Haidabura, V.M. (1998). *Teatr, zachovanyi v arkhivakh: Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941–1944): Istoriia. Polityka. Dokumenty. Idei. Khudozhni realii*.

⁵⁹ Гайдабура В.М. Чи співав Б. Гмиря перед Гітлером? *Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі*. Київ: Мистецтво, 1998. С. 170.

- Liudski doli [Theater hidden in the archives: Stage art in Ukraine during the German-fascist occupation (1941-1944): History. Policy. Documents. Ideas. Artistic realities. Human destinies].* Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Haidabura, V.M. (2007). *Teatralni avtohrify chasu [Theatrical autographs of the time]*. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].
- Hmyria, B. (1975). *Statti. Lysty. Spohady [Articles. Letters. Memoirs]*. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukrainian].
- Holubev, P. (1959). *Boris Romanovych Hmyria [Boris Romanovich Gmyrya]*. Moskva [in Russian]
- Khrushchiov, N.S. (1999). *Vospomynanyia [Memories]*. Vol. 1. Moskva: «Moskovskye Novosti» [in Russian].
- Moskolets, O. (2003). *Dolia, dovsha za zhyttia [Fate, longer than life]*. *Muzyka*, 5–6, 24–26 [in Ukrainian].
- Nosenko, N. (2008). *Poltavska opera 1941–1943 rokiv [Poltava Opera 1941–1943]*. *Muzychna kultura Ukrainy u spohadakh, materialakh, lystakh – Musical culture of Ukraine in memories, materials, letters*. I. Lysenko (author). Kyiv: Vydavnytstvo «Rada», 131–133 [in Ukrainian].
- Poliakova, Yu.Yu. (2013). *Muzychno-teatralne zhyttia Kharkova pid chas nimetsko-fashystskoi okupatsii (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Kharkivskoi oblasti) [The musical and theatrical life of Kharkiv during the German-fascist occupation (based on the materials of the State Archive of the Kharkiv region)]*. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, 1088, 78–87. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2013_1088_17_13 [in Ukrainian].
- Prynts, A.V. (2010). *Hmyria B.R. Dnevnyky. Shchodennyky. 1936–1969 [Diaries. 1936–1969]*. Kharkov: Folyo [in Russian].
- Prynts, H., Kopytsia, M. & Tsymbalista, N. (2006). *Hmyria i Shostakovych*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
- Revehuk, V.Ya. (2010). *Poltavshchyna v roky radiansko-nimetskoï viiny (1941–1945) [Poltava region during the Soviet–German war (1941–1945)]*. Poltava [in Ukrainian].
- Shol'ts, A. (1963). *Borys Hmyria. Sovetskaia muzyka – Soviet music*, 7, 89–92 [in Russian].
- Skrypnyk, H.A. (Eds.). (2009). *Istoriia ukrainskoho teatru – History of Ukrainian theater*. V. 2. 1900–1945. I. Yudkin (ed.), O. Shevchuk; NAN Ukraine. In-t of Art Studies name M.T. Rylskoho. (Vols. 1–3; Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Tytarenko, D.M. (2014). *Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii) Cultural processes in Ukraine during the years of Nazi occupation (zone of military administration)]*. Lviv; Donetsk [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/060-074

УДК (UDC) 94 : 271.222-725] : 336.221 (477) «1940/1980»

TAXATION OF THE ORTHODOX CLERGY OF UKRAINE IN THE MID-1940S – 1980S

Viacheslav Olitskyi*

Abstract

The purpose of the research is to analyze the Soviet tax legislation and determine the practice of taxing the Orthodox clergy of Ukraine, establishing other payments paid by the clergy in the mid-1940s – 1980s. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc. **Scientific novelty.** The Soviet tax legislation in the field of taxation of the Orthodox clergy is analyzed. It was established that, in addition to the extremely high income tax, the clergy had to make a number of other payments. The peculiarities of taxation of the Orthodox clergy in Ukraine have been clarified. The attitude of clergymen to the tax system, attempts to challenge and transform it are analyzed.

Conclusions. Taxation of the Orthodox clergy in the mid-1940s – 1980s was one of the ways to put pressure on them to stop religious activities. In general, the tax policy in relation to the Orthodox clergy in Ukraine was determined by general Soviet trends, although in some cases it had its own peculiarities. In the 1940s, the amount of individual taxes for the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR was higher than in other republics of the USSR. Increased taxation was used as one of the ways to fight against the Greek Catholic clergy, who refused to convert to the Russian Orthodox Church. The system of taxation of the Orthodox clergy remained discriminatory throughout the studied period. One of the most unfair was the income tax, which reached 81%. Often, the amount of tax payments was deliberately overestimated by employees of financial departments. As a result of such a system, the Orthodox clergy, especially in rural areas, was often in a very difficult situation, actually on the verge of survival. Having found themselves in a similar situation, priests were forced to change parishes, older clergy – to go abroad. This further contributed to the closing of churches in parishes that remained without priests.

Keywords: clergy, Orthodoxy, Russian Orthodox Church, taxes, profit, religion, Soviet power

*Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

ОПОДАТКУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

В'ячеслав Оліцький*

Анотація

Метою дослідження є аналіз радянського податкового законодавства та визначення практики оподаткування православного духовенства України, встановлення інших платежів, які сплачували священнослужителі у середині 1940-х – 1980-х роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін. **Наукова новизна**. Проаналізовано радянське податкове законодавство в галузі оподаткування православного духовенства. З'ясовано особливості оподаткування православного духовенства в Україні. Встановлено, що окрім надвисокого прибуткового податку, священнослужителі змушені були здійснювати ряд інших платежів. Проаналізовано ставлення духовенства до податкової системи, спроби її оскарження та модернізації.

Висновки. Оподаткування православного духовенства в середині 1940-х – 1980-х роках було одним із способів тиску з метою полишення релігійної діяльності. В цілому податкова політика відносно православного духовенства в Україні визначалася загально радянськими тенденціями, хоча в деяких випадках мала свої особливості. У 1940-х рр. розмір окремих податків відносно православного духовенства УРСР був значно вищим ніж в інших республіках СРСР. Підвищене оподаткування використовувалося як один із способів боротьби із греко-католицьким духовенством, яке відмовлялося переходити до РПЦ. Система оподаткування православного духовенства залишалася дискримінаційною протягом усього досліджуваного періоду. Одним із найбільш несправедливих був прибутковий податок, який досягав 81%. Часто сума податкових платежів навмисно завищувалася працівниками фінансових відділів. Унаслідок такої системи, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі, фактично на межі виживання. Виявившись у подібній ситуації, священники змушені були змінювати парафії, духовенство старшого віку – іти за штат. Це додатково сприяло закриттю храмів у місцевостях, парафії яких залишалися без священників.

Ключові слова: духовенство, православ'я, РПЦ, податки, прибуток, релігія, радянська влада

Цитування: Оліцький, В. (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х рр. *Консенсус*, 1, 60–74.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/92>

* кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці все більшої популярності набуває історія повсякдення. Даний напрямок має значну перспективу в дослідженні становища православного духовенства України в другій половині ХХ ст. Однією із складових, яка визначала життя духовенства, була радянська податкова політика. Система оподаткування прямо впливала на матеріальне становище священнослужителів, адже визначала частину прибутку, яка сплачувалася державі. Крім сплати податків, існувала значна кількість різноманітних платежів, які хоча і не відносяться безпосередньо до податкової системи, проте були свого роду її продовженням. Визначення особливостей оподаткування дає можливість говорити про становище православного священника у радянському суспільстві та ставлення до нього держави. Саме ця галузь демонструє привілейованість особи у державі або ж спроби її дискримінації за будь-якою ознакою, в даному випадку релігійною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії відсутні окремі дослідження присвячені оподаткуванню православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. Дана тема коротко розглядалася в загальних дослідженнях, присвячених історії Церкви та державно-церковним відносинам даного періоду. Одним із перших в Україні проблему несправедливого оподаткування відносно православного духовенства в науковому середовищі підняв І. Меркатун¹. Більш системно дану проблему досліджував В. Пащенко². Крізь призму власних наукових досліджень питання оподаткування розглядали В. Войналович³, П. Бондарчук⁴, М. Лагодич⁵. У монографії Н. Шліхти згаданий проблемі у 1940-і – 1960-ті роки, присвячено окремий розділ⁶. Вище зазначені історики в цілому сходяться на тому, що радянське оподаткування православного духовенства мало дискримінаційний характер покликаний посилити антирелігійну боротьбу.

Метою дослідження є аналіз радянського податкового законодавства та визначення практики оподаткування православного духовенства України, встановлення інших платежів, які сплачували священнослужителі у середині 1940-х – 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Правове становище Православної церкви в УРСР до кінця другої половини ХХ ст. визначалося Декретом РНК 1918 р. «Про

¹ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.

² Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

⁴ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

⁵ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.): дис. канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2014. 219 с.

⁶ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Постановою РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання, що стосуються православної церкви і монастирів», деякі органи РПЦ отримали обмежені права юридичної особи⁷. Попри зміну загального курсу державно-церковних відносин в СРСР у період Другої світової війни, відродження РПЦ у 1943 р., звільнення з ув'язнення православних архієреїв, відкриття храмів тощо, дані зміни фактично не стосувалися оподаткування духовенства. Під час зустрічі 4 вересня 1943 р. патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) із Й. Сталіним, очільник РПЦ серед іншого підіймав питання про зменшення сплати податків із духовенством⁸, проте податкове законодавство було дискримінаційним, а радянська податкова система залишалася репресивною відносно священнослужителів.

За висловом Н. Шліхти, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення», чітко визнавав міру «соціальної ворожості» певних категорій населення⁹. Згідно з даним Указом, особи вільних професій поділялися на дві групи. Перша група оподатковувалася за ст. 18, яка передбачала прибутковий податок у розмірі 69% із заробітку від приватних практик лікарів, адвокатів, викладачів тощо. Друга група оподатковувалася за ст. 19, яка передбачала прибутковий податок у розмірі 81% із прибутку некооперативних кустарів та інших осіб, які не працюють за наймом¹⁰. Згідно з роз'ясненням Управління податків і зборів Народного комісаріату фінансів СРСР № 198 від 17 квітня 1944 р., оподаткування служителів релігійного культу прибутковим податком за прибутки отримані від здійснення релігійних обрядів та треб відбувалося згідно ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення»¹¹. При нарахуванні податку враховувався весь прибуток духовенства отриманий від здійснення релігійних обрядів та виконання треб, незалежно від джерела отримання прибутку – епархії, парафії, віруючих. В оподаткований прибуток враховувалася і допомога виплачувана епархіями або парафіями. У тих випадках, коли за виконання треб священники отримували від віруючих натуральну оплату, оподаткування відбувалося із розрахунку кількості здійснених релігійних обрядів та треб і середнього розміру плати за їх виконання в даній чи суміжній парафії. Продукти, які надавалися віруючими не за здійснення релігійних обрядів чи виконання треб не оподатковувалися. Дана норма залишалася

⁷ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 23.

⁸ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 22–23.

⁹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 65.

¹⁰ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 65.

¹¹ Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР за 1944 год по вопросам деятельности религиозных объединений. 1944. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 6.

діючою до розпаду СРСР. У духовенства, як «осіб, які не приймали участі в соціалістичному секторі господарства», податкова ставка сягала 81%. Прибутки отримані духовенством як заробітна плата в державних та кооперативних організаціях, від викладацької діяльності в духовних школах, від роботи в органах управління релігійних структур – оподатковувалися за ст. 5 Указу «Про прибутковий податок з населення» на однакових умовах із іншими робітниками та службовцями¹².

Постановою РНК СРСР № 2215 від 29 серпня 1945 р. дозволялося оподаткування відповідно до ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення» прибутків монастирів від сільськогосподарських та інших джерел, а також свічкових заводів та інших підприємств при єпархіальних управліннях. Згідно даної постанови, ченці і черниці звільнялися від сплати податку на холостяків, самотніх та малосімейних громадян, а також від сплати військового податку, якщо вони проживали в монастирях та не мали особистих прибутків¹³.

При нарахуванні податку враховувалися всі прибутки отримані за здійснення релігійних обрядів незалежно від джерела їх надходження. В оподатковуванні прибутки враховувалися також виплати, які здійснювалися із кас релігійних спільнот та парафій, за виключенням виплат на лікування від патріархії чи єпархіального управління. Для оподаткування священники подавали до фінансового відділу декларацію про прибутки, яка перевірялася шляхом опитування декларанта про кількість здійснених релігійних обрядів і розміру отриманої за них винагороди. Для визначення прибутку дозволялося використовувати свідчення членів парафіяльних рад або парафіян. У випадку, якщо священник вів книгу обліку виконання релігійних обрядів та плати за них, декларація перевірялася відповідно до неї, якщо було встановлено, що книга велася без порушень та вчасно заповнювалася. Місцеві податкові органи повинні були мати постійний зв'язок із уповноваженими у справах РПЦ, отримувати від них інформацію про зареєстрованих та незареєстрованих служителів культу та передавати дану інформацію до фінансових відділів, зобов'язавши останніх перевіряти чи всі особи, які отримують прибуток від релігійної діяльності відповідно оподатковуються¹⁴.

Крім сплати основних податків, духовенство здійснювало ряд інших платежів. Вони хоча й не були додатковими у порівнянні із іншими категоріями радянського населення, проте досить часто для представників духовного сану встановлювалася вища норма їх сплати. У 1946 р. додатково встановлено норму про сплату податку духовенством відповідно до норм ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення» за прибуток із будівель та сільського господарства в незалежності від

¹² Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питаннях православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 30.

¹³ Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 33.

¹⁴ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питаннях православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 22–23.

місця проживання. Сільське духовенство залучалося до самооподаткування сільського населення відповідно до п. «г» ст. 7 Постанови ЦВК та РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. «Про самооподаткування сільського населення» в розмірі 150 карбованців¹⁵. Священнослужителі також сплачували «культурний збір» спрямований на потреби житлового і комунально-побутового будівництва. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1941 р. та інструкції Народного комісаріату фінансів СРСР № 833 від 30 грудня 1943 р. священнослужителі сплачували військовий податок¹⁶. Стягувалися платежі на патріотичні потреби, у Фонд миру, Фонд охорони пам'яток історії, архітектури та культури. В роки Другої світової війни духовенство активно залучалося до так званої патріотичної роботи, одним із напрямів якої була матеріальна допомога на оборону, подарунки армії, надання допомоги хворим і пораненим в госпіталях та інвалідам, дітям та дитячим закладам, родинам червоноармійців та інші патріотичні потреби. Не зважаючи на те, що дані збори проводилися серед віруючих та духовенства, священнослужителі мусили активно долучатися до даних кампаній. За даними голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова, станом на 1 серпня 1944 р. в УРСР матеріальне втілення патріотичної діяльності складало понад 157 млн карбованців¹⁷. У західних областях УРСР, після ліквідації УГКЦ, посилене оподаткування використовувалося, як додатковий тиск щодо тих священників, які відмовлялися переходити до РПЦ¹⁸.

Ченці на черниці, які мешкали в монастирях повинні були додатково виконувати повинності, які покладалися на їхні обителі. Із самого початку запровадження цих повинностей, вони носили дискримінаційний характер відносно УРСР та деяких інших радянських республік. 13 березня 1945 р. прийнято постанову РНК СРСР «Про обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі господарствами монастирів і церков в західних та Ізмайльській областях УРСР». 29 травня 1946 р. прийнято постанову РНК СРСР «Про православні монастирі», обласним уповноваженим у справах РПЦ надіслано таємний інформаційний лист із роз'ясненнями стосовно її виконання. Починаючи з цього року, монастирі обов'язково постачали державі: зерно та рис з кожного гектара орної землі, за нормами, встановленими для селян-одноосібників району в якому знаходився монастир; картоплю, в західних областях УРСР, як і в Білоруській, Латвійській,

¹⁵ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 29.

¹⁶ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.): дис. канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2014. С. 118.

¹⁷ Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР за 1944 год по вопросам деятельности религиозных объединений. 1944. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2–2 зв.

¹⁸ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 386; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 15.

Литовській та Естонській РСР – за нормами встановленими для селян-одноосібників даного району, а в інших областях УРСР – з фактичної площі посіву за тими ж нормами; продукцію скотарства в порядку встановленому для підсобних, приміських та кооперативних господарств¹⁹.

У кінці 1940-х рр. відбулося погіршення державно-церковних відносин, в процесі чого на травневому пленумі ЦК КП(б)У 1948 р. та XVI з'їзді КП(б)У 1949 р. почали відкрито говорити про необхідність подолання релігії. Проте, за словами В. Войналовича, замість ідейних дискусій боротьбу з релігією було перенесено в площину переслідувань та утисків, у тому числі духовенства. Відбувалося масове порушення радянського законодавства місцевою владою, яке виявлялося і в непомірному обкладанні священнослужителів податками, примусі до підписки на позику державного займу тощо²⁰. У 1951 р. почалося оподаткування парафіяльних відрахувань на користь епархій та подарунків священникам, у примусовому порядку було стягнуто відповідні платежі за 1949–1950 рр.²¹ Ситуація з надмірним оподаткуванням духовенства, яке ставило його на межу виживання носило масовий характер. Це стало однією із причин звернення зі скаргою про численні порушення місцевими органами влади законодавства щодо церкви на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Корчового в червні 1953 р. єпископів Львівського і Тернопільського Панкратія, Станіславського і Коломийського Антонія, Дрогобицького і Самбірського Михайла, Мукачівського і Ужгородського Іларіона. У першому пункті скарги мова йшла про неправильне обкладання священників прибутковим податком. Інспектори райфінвідділів не обраховували податків, не брали до уваги їх декларації, а нараховували податки на власний розсуд. У низці випадків нарахування прибутків духовенства відбувалося від кількості всіх зареєстрованих у відділах РАЦСів актів громадського стану, не дивлячись на те, що не всі вони супроводжувалися релігійними обрядами. Скарги духовенства не давали результатів, адже вони надсилалися для перевірки до райфінвідділів, котрі вважали їх безпідставними. Владика Михайл заявляв, що на місцях влада примушувала підписуватися на позику державного займу на суми, що значно перевищували можливості віруючих. Священникам у сільській місцевості залишали у користуванні присадибні ділянки 0,15 га нарівні із службовцями, у той час як обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції нараховувалися за нормами одноосібників-кустарів²².

Подібна практика оподаткування призводила до скрутного становища

¹⁹ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1946. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 37. Арк. 25–27.

²⁰ Войналович В.А. Парти́но-де́ржавна полі́тика щодо релі́гії та релі́гійних інститу́цій в Украї́ні 1940–1960-х ро́ків: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 76.

²¹ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). М., 1999. С. 345.

²² Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 68.

духовенства, яке мусило скаржитися на несправедливе застосування визначених норм як до органів державної влади так і до священноначалія. У 1950–1951 рр. священники Полтавської єпархії подали на ім'я обласного уповноваженого у справах РПЦ 12 скарг із податково-фінансових питань. Як священники, так і єпископ скаржилися на неправильне нарахування прибуткового податку та самооподаткування. В переважній більшості фінансові органи залишали дані скарги без задоволення²³. На засіданні Священного Синоду РПЦ 8 лютого 1954 р. Патріарх Олексій I виступив із пропозицією про оподаткування духовенства, яка була направлена до Ради у справах РПЦ. У ній зазначалося, що протягом років в патріархію із більшості єпархій надходять повідомлення на складні відносини духовенства із місцевими фінансовими органами у питаннях оподаткування. Представники фінансових органів ігнорували записи в книгах парафіяльних прибутків і нараховували податок самовільно. У результаті цього, суми прибуткового податку часто були непосильними для священників, що змушувало їх відмовлятися від служби і йти на пенсію або за штат. Патріарх, серед іншого, пропонував, якщо не можливо змінити податкове законодавство (перевести оподаткування священників із ст. 19 на ст. 18), то встановити єдиним джерелом визначення прибутків книги записів парафіяльних рад, які патріархія зобов'язе вести офіційно під контролем благочинних. У відповідь на звернення Г. Карпов у доповідній записці зазначив, що єпископат РПЦ в переважній більшості недооподатковується, адже в одних випадках – приховує податки, а в інших – оподатковується з офіційної ставки по управлінню єпархією. Скарги надходили переважно від духовенства сільських парафій і невеликих міст, священнослужителів західних областей та республік. Пори те, що на спільному засіданні Рад у справах РПЦ та релігійних культів було прийнято рекомендацію про перекваліфікацію оподаткування на ст. 18, Міністерство фінансів визнало зміни діючого порядку оподаткування прибутковим податком служителів релігійного культу недоцільним²⁴.

4 жовтня 1958 р. прийнято таємну постанову ЦК КПРС «Про записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», яка за визначенням М. Шкаровського, була однією із найважливіших ланок атаки на релігію, ставши безпрецедентною за тотальністю запланованих заходів. У відповідності із вказівками ЦК та особисто М. Хрущова 16 жовтня 1958 р. РМ СРСР ухвалила перші антицерковні постанови даної кампанії²⁵.

²³ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1950. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 64; Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1951. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 156.

²⁴ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 47–51.

²⁵ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). М., 1999. С. 363.

Під перший удар потрапили монастирі, адже прийняті постанови стосувалися в першу чергу їх: «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь та прибутків монастирів», «Про оподаткування прибутків монастирів», «Про монастирі в СРСР». З 1 жовтня 1958 р. запроваджувався новий порядок оподаткування. Відмінено запроваджені у 1945 р. пільги на податок з будівель і земельної ренти, скорочувалися монастирські земельні наділи, прибутковий податок із них нараховувався в розмірі 40 карб. за 0,01 га, запроваджено податок для свічкових майстерень, передбачалося скорочення кількості обителів²⁶.

Із посиленням антирелігійної політики, відбувалося посилення тиску на духовенство, зокрема податкове. Постановою РМ СРСР № 263 від 16 березня 1961 р. внесено зміни до оподаткування служителів релігійного культу. З цього часу, усі прибутки духовенства, зокрема отримані від викладацької діяльності у духовних навчальних закладах, від роботи в органах управління релігійних об'єднань, оподатковувалися за ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення»²⁷. На рівні із священнослужителями оподатковувався церковний причт. Паралельно із підвищенням оподаткування посилювався контроль за прибутками священнослужителів. До уваги при нарахуванні податку бралася не лише інформація про релігійну обрядовість, але й непрямі свідчення про прибутки. Наприклад, кількість хрещень уточнювалася за кількістю проданих у храмі стрічок для носіння хрестиків тощо. Таким чином збільшувалися розміри оподаткування духовенства. У 1959 р. розмір податків із духовенства збільшився вдвічі, 1960 р. – втричі, 1961 р. – у чотири рази. Подібні заходи мали підірвати не лише матеріальне становище духовенства але й матеріальну базу релігійних організацій²⁸. Нарахуванням священнослужителям непомірних сум податків, радянська влада не лише змушувала їх змінювати місце служіння чи взагалі залишати його, але й сприяла появі парафій на яких не було священників, що слугувало однією із причин закриття храмів. У листі Г. Карпову від 30 листопада 1959 р. Патріарх Олексій I, серед іншого зазначав, що неймовірно збільшення податків по новій оцінці церковних споруд сприяє закриттю ряду монастирів, а через надмірне збільшення податків із духовенства, багато священників вимушені залишити місця свого служіння, залишаючи парафії без настоятелів. Відповідаючи на звернення Патріарха Г. Карпов заявив, що Рада у справах РПЦ не погоджується із необхідністю перегляду статті оподаткування духовенства, нового порядку нарахування податку із виробництва свічок та податку з будівель, а відповідно немає необхідності виносити дані питання на розгляд уряду²⁹.

²⁶ Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 35–36.

²⁷ Ibid. С. 34.

²⁸ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 109.

²⁹ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 291–292, 295.

Таким чином набирала обертів нова антирелігійна кампанія в СРСР, яка не могла не зачіпати становища духовенства, зокрема матеріального.

На початку 1960-х рр., після перебудови системи управління парафіями, коли священники виявилися усунуті від керівництва господарсько-фінансовою діяльністю, підіймалося питання зміни системи утримання кліру. У зв'язку із завданнями зменшення рівня релігійності населення та кількості релігійних обрядів, порушувалося питання переведення духовенства на так звані тверді оклади – фіксовану заробітну плату, замість утримання за рахунок прибутків від виконання релігійних треб. Радянські функціонери вважали, що в такому випадку священники не будуть зацікавлені у здійсненні великої кількості релігійних служб та обрядів. Влітку 1962 р. дані зміни було введено в дію, встановивши жорсткий контроль над здійсненням треб. Відомості про хрещення, вінчання, поховання вносилися до спеціальних книг. За виконання треб віруючі здійснювали оплату до церковної каси. Виконавчі органи парафій повинні були тримати кошти на банківських рахунках, а «надлишки» здавати до фонду миру. Після запровадження нововведень, змін зазнала і система стягнення податків із духовенства – оподаткуванню підлягали чітко визначені оклади. Священнослужителям заборонялося за здійснення треб отримувати від віруючих гроші або продукти. У разі порушення цієї норми, передбачалися покарання аж до зняття із реєстрації, а оподаткування в такому випадку відбувалося за сукупністю усіх отриманих прибутків³⁰. Попри збільшення офіційного оподаткування та суми сплачених податків, представники фінансових органів досить часто навмисно завищували суму податків, вказуючи на те, що духовенство отримує додаткові прибутки крім заробітної плати³¹.

Із ускладненням фінансового становища духовенства внаслідок податкових нововведень, встановлення жорсткого контролю над здійсненням треб, віруючі намагалися в міру своїх можливостей, попри офіційні заборони, допомагати священникам. Парафіяни активно жертвували продукти харчування. Так, як дані пожертви давалися не духовенству, а на храм, вони часто не обліковувалися, а роздавалися керівними органами парафій священнослужителям, причту та потребуючим. Дана практика визначалася уповноваженими у справах РПЦ як порушення радянського законодавства про культ. Як уповноважені, так і партійні органи домагалися оподаткування таких прибутків або припинення практики пожертв продуктами³².

³⁰ Директиви Ради по справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і листування по їх виконанню. 1962. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 262. Арк. 1–4; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 149.

³¹ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 340–342.

³² Информации, представляемые Уполномоченного Совета по УССР в высшие правительственные и партийные органы УССР и в Совет о положении и деятельности церкви. 1964. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 141–159.

Попри здавалося б певне налагодження державно-церковних відносин після усунення М. Хрущова, податкова політика радянської влади відносно православного духовенства залишалася незмінною. У 1968 р. Міністерство фінансів СРСР узагальнило попередні вказівки щодо оподаткування і видало розпорядження «Про порядок оподаткування громадян, які отримують прибутки від релігійних органів, а також підприємств даних органів». Даний документ підтверджував попередню практику сплати прибуткового податку духовенством від усіх прибутків, за винятком отриманих від сільськогосподарських занять, за ст.19 Указу «Про прибутковий податок з населення». За даною статтею оподатковувалися будь-які прибутки отримані від релігійної діяльності, а також допомоги та пенсії отримані з кас релігійних органів, кошти отримані у вигляді винагороди, на оплату комунальних послуг, житла, вартість подарунків, утримання особистого обслуговуючого персоналу, який безкоштовно надавався служителям релігійного культу тощо. Не підлягала оподаткуванню допомога отримана від релігійних органів на лікування вперше в поточному році, в сумі, що не перевищувала місячний прибуток, а для осіб старше 60 років – двомісячного прибутку, визначеного на день надання допомоги. Не оподатковувалися також пенсії, що виплачувалися релігійними органами, якщо пенсіонери не отримували прибутків від релігійної діяльності. Прибутки, які отримували ченці від монастирів та стипендії і інші прибутки слухачів духовних навчальних закладів оподатковувалися за ст. 5 даного Указу.

Відносно оподаткування підприємств релігійних органів та монастирів, визначалося, що прибутки свічкових та інших підприємств при єпархіальних управліннях та інших релігійних органах, а також при монастирях підлягали сплаті податків за ст.19. Водночас, прибутки від випікання просфор, продажу віруючим предметів релігійного культу та свічок, куплених в інших релігійних організаціях чи підприємствах, не оподатковувалися. За земельні ділянки, якими користувалися монастирі, стягувався прибутковий податок за спеціальними ставками сільськогосподарського податку, визначеного постановою Ради Міністрів союзних республік. За будівлі та земельні ділянки передані в безкоштовне користування, стягувався податок з будівель та земельна рента³³.

До кінця 1980-х рр. радянське податкове законодавство зберігало дискримінаційний та репресивний характер відносно духовенства і використовувалося як один із засобів антирелігійної боротьби. Напередодні прийняття нової Конституції СРСР, 22 липня 1977 р. священник-правозахисник Г. Якунін разом із В. Хайбуліним і В. Капітанчуком звернулися до Л. Брежнєва як голови конституційної комісії із закликом «відмінити усі види економічної дискримінації, яка застосовується відносно працівників церкви і релігійних організацій, як такої, що суперечить новому конституційному принципу, який проголошує Радянський Союз всенародною державою». У першу чергу, мова йшла про відміну ст.19, податкова ставка за якою досягала 81% від прибутку. Автори

³³ Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 37–47.

зазначали, що після сплати податків, священники залишалися фактично без грошей. Разом із тим, автори звернення відзначали, що дана норма не стосувалася верхівки РПЦ, зокрема Патріарха, постійних членів Синоду, провідних співробітників патріархії та її відділів, осіб, які залучалися до роботи з іноземцями в системі Відділу зовнішніх церковних зв'язків та окремих секретарів єпархіальних управлінь. Крім того, за інформацією у листі, єпископат користувався певними фінансовими привілеями – неоподаткованими «представницькими» – кошти спрямовані на проїзд, відрядження тощо, безкоштовним користуванням автомобілем єпархіального управління з водієм, безкоштовним харчуванням з кухарем. Крім того, за звичаєм, що встановився, після разового богослужіння в парафіяльних храмах архієреї отримували винагороду, яка в декілька разів перевищувала заробітну плату священника³⁴. Варто відзначити, що Г. Якунін служив у столичному храмі, тому на місцях ситуація із додатковою винагородою архієреїв виглядала дещо інакше.

Попри скрутне становище духовенства, релігійні громади змушені були фінансово долучатися до різноманітних радянських кампаній. Наприклад, у 1975 р. релігійні організації УРСР за різними статтями сплатили державі 33,6 млн. карб., що на становило на 1,4 млн. карб. більше ніж попереднього року. З цієї суми 5,4 млн. карб. поступило у фонди Миру та Охорони пам'яток історії, архітектури і культури. На патріотичні цілі за 1970–1974 рр. було відраховано 21,6 млн. карб. Абсолютну більшість даних відрахувань сплатила РПЦ³⁵. У 1987 р. лише Полтавська єпархія РПЦ, яка нараховувала 52 парафії, перерахувала до Фонду миру понад 130 тис. карб., Фонду охорони пам'яток – 40 тис. карб., Фонду постраждалих в Грузії – 5 тис. карб., Фонду культури – 3,5 тис. карб.³⁶ Крім того, сплачувалися різноманітні церковні платежі, такі як єпархіальні внески тощо.

Протягом другої половини 1940-х – 1980-х років відбувалися постійні звернення православного духовенства до церковних ієрархів та представників радянської влади різного рівня, стосовно несправедливого оподаткування. Ці питання неодноразово були предметом звернення Патріархів РПЦ до представників влади, зокрема до уповноважених у справах РПЦ та релігій при РМ СРСР, а також обговорювалися на засіданнях Священного Синоду РПЦ. Під час Помісного Собору РПЦ 1988 р. в офіційних виступах хоча і не підіймалася проблема оподаткування духовенства, проте двічі говорилося про необхідність перегляду рішення 1961 р. про відсторонення священників від фінансово-господарської діяльності парафій. Про це у своїх доповідях заявили митрополит Ростовський та Новочеркаський Володимир і архієпископ Смоленський та Вяземський Кирило, обґрунтовуючи свої заяви протиріччям даної практики еклезіологічним основам³⁷. Активніше обговорення

³⁴ Волкова Е.И. Глыба Глеба: Запрещенный перей Якунин. СПб: Дом Галича, 2021. С. 252–253.

³⁵ Листування з Радами в справах релігії при Радах Міністрів СРСР і УРСР по питаннях релігії. 1976. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 27с. Спр. 19. Арк. 42.

³⁶ Листування з Радами в справах релігій при Радах Міністрів СРСР та УРСР, міськкрайвиконкомами про дотримання законодавства про культу. 1986–1987. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 27с. Спр. 142. Арк. 115.

³⁷ Поместный Собор Русской Православной Церкви. Троице-Сергиева Лавра, 6–9 июня 1988 года. Материалы. М.: Издание Московской Патриархии, 1990. С. 236, 378.

даного питання в церковних колах на офіційному рівні та тенденції напрацювання рішень та пропозицій, з боку РПЦ, спрямованих на пом'якшення податкового законодавства відносно духовенства посилилися у 1990–1991 рр. у зв'язку зі змінами становища Церкви в державі та підготовкою Закону «Про свободу совісті» та Статуту РПЦ. Церква назвала податкову політику дискримінаційною та наполягала на її відміні і зрівнянні духовенства та причту в цьому питанні із іншими громадянами СРСР³⁸. Так, як Церква не може визначати питання оподаткування, адже це належить до компетенції державних органів, вона не може фіксувати його у своїх документах, зокрема Статуті. Тому в Статуті РПЦ 1991 р., дане питання було відсутнім, хоча вперше за багато років було прописано майнову частину. Визначалося, що джерелами фінансування РПЦ є пожертви (віруючих, підприємств, фондів, органів влади тощо), грошові надходження від здійснення культової діяльності, засоби отримані від реалізації предметів релігійного призначення, прибутки від виробничої, комерційної, видавничої діяльності тощо³⁹.

Висновки. Попри нормалізацію державно-церковних відносин у середині 1940-х рр. в СРСР, зменшення тиску на духовенство та припинення масових репресій, в державі не відмовилися від побудови атеїстичного суспільства. Одним із способів тиску на православне духовенство, в нових умовах, була податкова політика. В Україні податкова політика відносно православного духовенства визначалася загальнорадянськими тенденціями, хоча в деяких випадках мала свої особливості. У 1940-х рр., розмір окремих податків відносно православного духовенства УРСР був вищим ніж в інших республіках. Підвищене оподаткування використовувалося як один із способів боротьби із греко-католицьким духовенством, яке відмовлялося переходити до РПЦ. Радянське податкове законодавство та система оподаткування були дискримінаційними у відношення духовенства протягом другої половини ХХ ст. Одним із найбільш несправедливих був прибутковий податок, який для православного духовенства досягав 81%. Крім цього, священнослужителі змушені були сплачувати ряд додаткових платежів. Попри це, фінансові органи досить часто завищували розміри податків, здійснювали несправедливе їх нарахування. Внаслідок такої системи, яка залишалася незмінною протягом досліджуваного періоду, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі, фактично на межі виживання. Виявившись у подібній ситуації, священники змушені були змінювати парафії, духовенство старшого віку – іти за штат або на пенсію. Це додатково сприяло закриттю храмів у парафіях, які залишалися без священників.

³⁸ Определение Архиерейского Собора. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 1. С. 12; Владимир, митр. О современном состоянии Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 2. С. 11; Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 7. С. 12–13.

³⁹ Гражданский устав Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1991. № 10. С. 12.

REFERENCES

- Bondarchuk, P.M. (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv) [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s)]. *Istoryko-relihiieznave doslidzhennia*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Fedotov, A.A. (2005). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 1943–2000 gg.: vnutritserkovnaya zhizn, vzaimootnosheniya s gosudarstvom i obshchestvom [The Russian Orthodox Church in 1943–2000: intra-church life, relationships with the state and society]. Ivanovo: Ivanovskii gosudarstvennii universitet [in Russian].
- Grazhdanskii ustav Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi (1991). [Civil Charter of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 10, 11–13 [in Russian].
- Lahodych, M.M. (2014). *Spetsyfika funktsionuvannia struktur Ukrainiskoi hreko-katolytskoi ta Russkoi pravoslavnoi tserkov u Skhidnii Halychyni v umovakh radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn (1945–1965 rr.): dys. kand. ist. nauk: 09.00.11*. [The specifics of the functioning of the structures of the Ukrainian Greek Catholic and Russian Orthodox churches in Eastern Galicia under the conditions of the Soviet model of state-church relations (1945–1965)]. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Merkatun, I.P. (1991). Antyrelihiina kampaniia 50–60-kh rokiv na Ukraini [The anti-religious campaign of the 1950s and 1960s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 70–76 [in Ukrainian].
- Opredelenie Arkhiereiskogo Sobora. (1990). [Definition of the Council of Bishops]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 1, 10–12. [in Russian].
- Pashchenko, V. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – the beginning of the 1990s]. Poltava: ASML. [in Ukrainian].
- Pisma patriarkha Aleksiya I v Sovet po delam Russkoi pravoslavnoi tserkvi pri Sovete narodnikh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1945–1970 gg. v 2 t. T. 2: 1954–1970 gg. (2009) [Letters from Patriarch Alexy I to the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of People's Commissars – the Council of Ministers of the USSR. 1945–1970: in 2 volumes. T. 2: 1954–1970]. M.: ROSSPEN [in Russian].
- Pomestnii Sobor Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. Troitse-Sergieva Lavra, 6–9 iyunya 1988 goda. Materiali. (1990). [Local Council of the Russian Orthodox Church. Trinity-Sergius Lavra, June 6–9, 1988. Materials.]. M.: Izdanie Moskovskoi Patriarkhii. [in Russian].
- Shkarovskii, M.V. (1999). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnie otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh) [Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church relations in the USSR in 1939–1964)]. M. [in Russian].
- Shlikhta, N. (2011). Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr. [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
- Vladimir, mitr. (1990). O sovremennom sostoyanii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. [On the current state of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 2, 8–14. [in Russian].
- Voinalovych, V.A. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse]. K.: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Volkova, Ye.I. (2021). Gliba Gleba: Zapreshchennii ierei Yakunin [Block of Gleb: The Forbidden Priest

Yakunin]. SPb: Dom Galicha. [in Russian].

Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov) (1971). [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]. M.: Yuridicheskaya literatura [in Russian].

Zayavlenie Svyashchennogo Sinoda Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi (1990). [Statement of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 7, 10–14 [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/075-091

УДК (UDC) 908+332 : 338.2 (477.6) «1940/1980»

SECTORAL SPECIFICITY OF MONO-PROFILE CITIES IN DONBAS IN 1940–1980S: POLITICAL AND STRATEGIC ASPECT OF FORMATION

Valerii Bohunenko*

Abstract

The aim of the study is to identify and characterize the main features of the political strategy, determine the formation of the sectoral specificity of the industrial base of the monotowns of Donbas in the 1940s–1980s. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, objectivity, integrity and systemic character. The methods used are: retrospective, problematic–chronological, historical–genetic, historical–typological ones.

The novelty of the study lies in the attempt to identify and characterize the main features of the political strategy of economic development, which led to the formation of the sectoral specificity of production of city-forming importance in Donbas in the 1940s–1980s period.

Conclusions. The formation of the sectoral specificity of the Donbas mono-profile cities from the mid-1940s to the late 1980s period was the result of the low level of political and strategic thinking of the country's party and government leadership in organizing industrial and urbanization processes. As in the previous period (the years of forced industrialization in the 1920s–1930s), the country long-term economic development was based on an extensive model. The main priorities were to ensure the country's defense capability and rapidly demonstrate the benefits of socialist planned economy. This led to increasing use of raw materials from Donbas, construction of numerous city-forming enterprises in the region, mainly in the coal industry, as well as in the fire-resistant, chemical ones. During the period under study, the number of mono-profile cities in the region doubled, compared to the previous one: out of a total of eighty-seven cities in Donbas at the end of the Soviet Union period, about 80% were mono-profile. The genesis of the majority of single-industry cities in this period is associated with the “economic breakthrough” of the mid-1950s – mid-1960s period, planned to quickly reach the levels of highly developed countries. The attempts to improve the economic development strategy and move away from the extensive economic model by the party and government leadership in the second half of the 1960s and at the late stage of the USSR's existence period were not consistent and effective. There was neither diversification nor intensification of city-forming production in the mono-profile cities of Donbas. The narrow sectoral specificity determined negative scenarios for the development of these cities in the following decades. They are mainly related to the reduction of city-forming production due to the depletion of the region's resource potential, structural and economic changes. Developing new strategies for the economic development of the country and the regions, it is necessary to take into account the peculiarities of formation of the industrial and urban sphere of Donbas, to answer fundamental questions, connected to the reasonability of rebuilding and the possibility of re-profiling such cities.

Keywords: Donbas, mono-profile cities, sectoral specificity, political strategy

* Senior lecturer of the Domestic and Foreign History Department of Horlivka Institute for Foreign Languages of the State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”, Bakhmut, Donetsk Oblast, Ukraine. E-mail: bogunenkovalery@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0054-9373>

**ГАЛУЗЕВА СПЕЦИФІКА МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ДОНБАСУ В 1940–1980-ТІ РР.:
ПОЛІТИКО-СТРАТЕГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ****Валерій Богуненко*****Анотація**

Мета дослідження – виявити та охарактеризувати основні риси політичної стратегії, що визначили формування галузевої специфіки промислової бази мономіст Донбасу в 1940–80-ті рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності; застосовуються методи: ретроспективний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний.

Новизна дослідження полягає в спробі, через звернення до політичних документів та інших джерел, виявити й охарактеризувати основні риси політичної стратегії економічного розвитку, що обумовила формування галузевої специфіки виробництва містоутворювального значення в Донбасі у 1940–80-ті рр.

Висновки. Формування галузевої специфіки монопрофільних міст Донбасу в період середини 1940-х – кінця 1980-х рр. стало наслідком низького рівня політико-стратегічного мислення партійно-урядового керівництва країни при організації промислово-урбанізаційних процесів. Як і в попередній період (роки форсованої індустріалізації 1920–30-х рр.), при довгостроковому плануванні економічного розвитку країни було обрано його екстенсивну модель. Головними пріоритетами при цьому були: забезпечення обороноздатності країни, швидка демонстрація переваг соціалістичної планової економіки. Це обумовило масштабне використання сировинних ресурсів Донбасу, побудову в регіоні численних підприємств містоутворювального значення, переважно – вугільної галузі, а також вогнетривкої, хімічної й ін. У досліджуваній період у регіоні, порівняно з попереднім, удвічі збільшилася кількість монопрофільних міст: усього з вісімдесяти семи міст Донбасу наприкінці існування СРСР таких налічувалося близько 80%. Генеза більшості монопрофільних міст у цей період пов'язана з «економічним ривком» середини 1950-х – середини 1960-х рр., спланованим з метою швидкого досягнення показників високорозвинених держав. Спроби партійно-урядового керівництва вдосконалити стратегію економічного розвитку, відійти від екстенсивної економічної моделі, здійснювані в другій половині 1960-х рр., а також на пізньому етапі існування СРСР, не були послідовними й ефективними. Диверсифікації та інтенсифікації містоутворювального виробництва монопрофільних міст Донбасу не відбулося. Вузькогалузева специфіка визначила негативні сценарії розвитку цих міст уже в наступні десятиліття. Здебільшого вони пов'язані зі скороченням містоутворювального виробництва внаслідок виснаження ресурсного потенціалу регіону, структурно-економічних змін. При розробці нових стратегій економічного розвитку країни та регіону потрібно враховувати цю особливість формування промислово-урбаністичної сфери Донбасу, дати відповідь на принципові питання щодо доцільності відбудови та можливості перепрофілізації таких міст.

Ключові слова: Донбас, монопрофільні міста, галузева специфіка, політична стратегія

Цитування: Богуненко, В. (2024). Галузева специфіка монопрофільних міст Донбасу в 1940–1980-ті рр.: політико-стратегічний аспект формування. *Консенсус*, 1, 75–91.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/93>

* старший викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Бахмут, Донецька область, Україна. Е-mail: bogunenkovalery@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0054-9373>

Постановка питання. Вивчення різноманітних аспектів історії Донбасу (у варіанті його визначення як певної економіко-господарської та соціокультурної цілісності в межах території Донецької та Луганської областей¹) останнім часом надзвичайно актуалізоване у вітчизняній гуманітаристиці. Великою мірою це пов'язано з необхідністю проаналізувати фактори, що впливали на формування промислово-урбаністичних особливостей Донбасу, при визначенні стратегії його післявоєнної відбудови.

Донбас є найбільш урбанізованим в Україні регіоном: 90% його населення є міськими мешканцями². При цьому в поселенській структурі регіону особливе місце посідає група міст із обмеженою економічною базою, переважно – залежних від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей важкої промисловості. Нині до такої категорії можна віднести абсолютну більшість населених пунктів Донбасу з адміністративним статусом міста – сімдесят із вісімдесяти дев'яти³. Подібні міста можна розглядати як складний феномен, виокремлюючи в ньому, крім господарсько-економічного, також і інші виміри. Так, від стану містоутворювального виробництва таких поселень залежить їх розвиток у демографічному, соціально-культурному плані; також мова може йти як про збереження адміністративного статусу міста, так і про саме існування населеного пункту. Зазначена проблематика не є унікальною: у світі чимало великих та малих міст, що виникли та отримали розвиток завдяки одному підприємству чи низці підприємств близького профілю: Детройт, Карбондейл, Пульмантаун (США); Магнітогорськ, Тольятті (рф) та ін. При вивченні такого промислово-урбаністичного явища як у науковій, так і публіцистичній літературі використовуються терміни «монофункціональні міста», «монопрофільні міста», «мономіста» та ін.⁴

Більшість із монопрофільних міст Донбасу (сорок два міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – із залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою й ін. Водночас велика кількість цих поселень підходить під визначення «shrinking cities – убуваючих міст»⁵. Проблеми соціально-економічного характеру, пов'язані з промислово-галузевою специфікою таких міст, є предметом урядової уваги останніх десятиліть⁶. Одним із завдань затвердженої урядом у 2020 р.

¹ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). К.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2012. С. 5.

² Динаміка чисельності населення міст України. URL: <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-cities.htm>

³ Промислові мономіста Донецьчини та Луганщини. URL: <http://www.historians.in.ua/images/sampledata/hist-images/rizne/2018/03/monomista-table.pdf>; Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmistdon.html>

⁴ Куліков В.О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59; Kuzmenko, L.M., Soldak, M.O. Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 4. С. 83–88.

⁵ Циркулярна смарт-спеціалізація старопромислових шахтарських регіонів України: монографія / Д.Ю. Череватський, М.О. Солдак, О.В. Лях, Ю.С. Залознова та ін.; за заг. ред. О.І. Амоші / НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. Київ, 2020. С. 60–69.

⁶ Про основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст: постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2000 р. № 521.

«Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр.» стала протидія розгортанню комплексу кризових явищ, пов'язаних із занепадом «профільних галузей спеціалізації» в монофункціональних містах, серед яких – екологічні проблеми, ріст безробіття, депопуляція⁷. Ефективне впровадження основних положень цієї стратегії (що потребує перегляду через руйнацію багатьох міст, знищення їх промисловості, соціальної інфраструктури тощо) в умовах післявоєнної відбудови передбачатиме звернення до витоків зазначених проблем. Насамперед це стосується політико-стратегічних умов формування галузевої специфіки монопрофільних міст, у межах конкретної соціально-політичної системи, в якій вони виникли та сформувалися.

Шістдесят вісім із сімдесяти монопрофільних міст Донбасу виникли в період існування СРСР, значна частина – у повоєнну добу, в 1940–1980-ті рр.⁸ Відповідно постає питання щодо рівня характеру політичної стратегії, що визначила в той час формування особливостей монопрофільних міст Донбасу на рівні промислово-економічної підсистеми, зокрема, в галузевому плані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальній проблематиці мономіст у сучасній українській науці приділяють увагу фахівці у сфері державного управління. Скажімо, можливість застосування нових державних підходів до проблеми «малих міст» (серед яких більшість складають монопрофільні) розглядають Т. Дерун⁹, В. Бабаєв¹⁰, Т. Треллер, В. Кокоть¹¹ та ін. При широті проблематики, втім, у дослідженнях цих напрямків недостатньо виразно звучить тема особливості генези цих міст у політико-стратегічному плані, та в цьому зв'язку – принципової здатності до трансформацій їхніх системоутворювальних елементів у сучасній соціально-економічній парадигмі.

У сучасній українській історичній науці особливості урбанізації Донбасу за часів існування УРСР вивчали З. Лихолобова, В. Коваленко¹² й ін. Цінним є внесок З. Лихолобової, К. Кузіної у вивчення специфіки соціально-економічних процесів у такій категорії монопрофільних поселень Донбасу, як шахтарські міста¹³. Важливою є

⁷ Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820>

⁸ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...

⁹ Дерун Т.М. Зарубіжний досвід здійснення державної політики розвитку малих міст. *Економіка та держава*. 2013. № 7. С. 100–102; Дерун Т.М. Інструменти формування і реалізації державної політики розвитку малих міст України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 11. С. 100–103.

¹⁰ Бабаєв В.М. Оптимізація системи управління муніципальним розвитком України: політичні, економічні, управлінські ризики. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. Вип. 760: Питання політології. С. 114–126.

¹¹ Треллер Т., Кокоть В. Трансформація економіки монопрофільних міст: міжнародний і український досвід. Посібник для фахівців з МЕР. Київ: ТОВ «Макрос», 2014. 42 с.

¹² Лихолобова З., Коваленко В. Процеси урбанізації в Донбасі (1926–1939). *Нові сторінки історії Донбасу*: Зб. статей. Кн. 3. Донецьк: ДонДУ, 1994. С. 56–74; Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян. *Нові сторінки історії Донбасу*: Зб. статей. Кн. 12. Донецьк: ДонДУ, 2006. С. 93–105.

¹³ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки): монографія. Донецьк, 2010. 335 с.

робота К. Кузіної з систематизації монопрофільних міст Донбасу¹⁴. Комплексна проблематика монопрофільних міст регіону, як важлива складова його історії в ХХ ст., висвітлювалася у колективній роботі «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу», що вийшла у 2018 р.¹⁵ Автори вміщених у виданні нарисів (М. Льченко, К. Кузіна, В. Куліков, Т. Портнова, І. Склокіна, М. Студенна-Скруква, О. Стяжкіна) запропонували осмислити тематику мономіст із позицій сучасної соціальної антропології, на перетині регіоналістики, історичної урбаністики, історії економіки, соціальної психології. Водночас, у наявних історичних роботах, присвячених монопрофільним містам Донбасу, недостатньо чітко охарактеризований політико-стратегічний аспект формування таких поселень, зокрема – їхньої галузевої специфіки.

Мета статті. Робота спрямована на виявлення політико-стратегічних пріоритетів щодо економічного розвитку, які визначили формування галузевої специфіки промислової бази мономіст Донбасу в 1940–80-ті рр., тобто в період, що розпочався після Другої світової війни та тривав до років гострої суспільно-політичної кризи наприкінці існування СРСР. Це передбачає вирішення таких завдань: 1) виявити основні установки та рішення політико-стратегічного характеру щодо розвитку економіки, що мали в ті часи визначальний вплив на промислово-урбанізаційні процеси; 2) з'ясувати, у які роки досліджуваного періоду в регіоні відбувалося найбільш масштабне будівництво промислових об'єктів містоутворювального характеру та визначити галузеву належність цих об'єктів; 3) оцінити наслідки зазначених політико-стратегічних рішень на програмування розвитку мономіст, пов'язаного з галузевою специфікою їхньої промислової бази.

Виклад основного матеріалу. Процеси генези і розвитку мономіст Донбасу від початку існування СРСР були обумовлені передусім головними економічними завданнями влади, яка діяла відповідно до марксистської доктрини про співвідношення «базису та надбудови». У розвідці, присвяченій питанню інтенсивного монопрофільного урбогенезу в 1920–1930-ті рр.¹⁶, автором статті доводилося, що виразні тенденції до оформлення вузькогалузевої специфіки більшості міст Донбасу проявилися в регіоні вже на етапі «відновлення та реконструкції» господарства. У той час бачення центральною владою економічної ролі Донбасу було пов'язане передусім із розвитком вугільної галузі¹⁷.

З другої половини 1920-х рр., на етапі форсованої індустріалізації, центром ухвалення господарських рішень стратегічного характеру щодо Донбасу залишалося центральне партійне керівництво; республіканські, а тим більше регіональні

¹⁴ Промислові мономіста Донецчини та Луганщини...

¹⁵ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Льченко та ін.; за ред. В. Кулікова та І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.

¹⁶ Богуненко В.О. Утвердження галузевої специфіки монопрофільних міст Донбасу в економіко-стратегічних умовах 1920–30-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2021. Т. 32. С. 203–221.

¹⁷ Ibid. С. 210.

партійні органи не мали суттєвого впливу на ці процеси. При цьому, якщо розрізняти, як пропонує М.Свистович, терміни «стратегічне планування» (як спрямоване на докорінні якісні зміни системи в майбутньому) та «довгострокове планування» (спрямоване на збереження системи через кількісні зміни)¹⁸, можна стверджувати, що в той час, незважаючи на партійну ідеологічну риторику, провадилося саме «довгострокове» планування економічних процесів.

Промислово-урбаністичні процеси в регіоні визначалися насамперед такими політичними пріоритетами, як зміцнення обороноздатності та швидка демонстрація переваг соціалістичного шляху розвитку. Це потребувало масштабного розвитку важкопромислових галузей, що вирішувалося в екстенсивній економічній моделі, через спеціалізацію основних економічних районів, наближення виробництва до джерел сировини. Масштаби розвитку важкої промисловості Донбасу обумовили в цей час стрімке зростання кількості ареалів урбогенезу, появу тут широкої мережі монопрофільних поселень зі статусом міста. З середини 1920-х до кінця 1930-х рр. загальна кількість міст у регіоні зросла з дев'яти до п'ятдесяти трьох; 3/5 міст мали монопрофільний, майже всі – важкопромисловий характер. Містоутворювальними об'єктами 2/3 таких міст стали об'єкти вугільної промисловості; суттєвою була також містоутворююча роль залізничної галузі. Певна кількість монопрофільних міст у регіоні в цей час виникли завдяки діяльності об'єктів енергетичної, вогнетривкої, хімічної, будівельної, склоробної, а також харчової галузей¹⁹.

За півтора десятиліття після початку першого етапу потужного промислового урбогенезу в регіоні цей процес був перерваний Другою світовою війною. При цьому одразу ж після деокупації території Донбасу почалося термінове відновлення підприємств вугільної галузі: у виданій Державним Комітетом Оборони вже 22 лютого 1943 р. постанові «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» вказувалося: «Державний Комітет Оборони вважає відновлення вугільної промисловості Донбасу першочерговим завданням усіх партійних, радянських, господарських організацій України та Ростовської області». Від ЦК КП(б)У, РНК УРСР, обкомів та облвиконкомів Ворошиловградської, Сталінської та Ростовської областей вимагалось «надавати всілякі допомоги Наркомвугіллю» у справі відновлення вугільних шахт, налагоджені видобутку вугілля, а також організації матеріально-побутових умов працівників²⁰. Ці рішення в умовах війни мали стратегічно-оборонний характер, і в той час об'єктивно закріплювали містоутворювальну роль багатьох підприємств вугільної галузі у регіоні.

Політико-стратегічні установки влади й далі визначали тогочасні процеси монопрофільного урбогенезу в Донбасі, вже на етапі відновлення господарства.

¹⁸ Свистович М.Б. Сутність та основні поняття стратегічного планування. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 38.

¹⁹ Богуненко В.О. Утвердження галузевої специфіки... С. 215.

²⁰ О восстановлении угольных шахт Донбасса: Постановление Государственного Комитета Оборон. 22 февраля 1943 г. *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. В 16 т. Т. 7. 1985. С. 366.

Головною такою установкою слід вважати зміцнення обороноздатності: наприклад, у промові Й. Сталіна на передвиборчому зібранні в Москві у лютому 1946 р., після він зазначив щодо «планів на більш тривалий термін», що «гарантування країни від випадковостей» потребує «нового могутнього підйому народного господарства», зростання виробництва «втричі порівняно з довоєнним рівнем», який, можливо, «буде здійснено за три п'ятирічки». При цьому були оголошені орієнтовані обсяги виробництва, які планувалося досягти в металургійній галузі (50 млн. т чавуну, 60 млн. т сталі на рік), вугільній (500 млн. т на рік) та ін.²¹

З огляду на наявність ресурсів, ця установка закріплювала шлях економічного розвитку країни в екстенсивній моделі економіки. При складанні четвертого (на 1946–1950 рр.)²² та п'ятого (на 1951–1955 рр.)²³ п'ятирічних планів головну увагу було приділено розширенню виробництва в галузях, що відігравали основну містоутворювальну роль у Донбасі в попередні десятиліття, в першу чергу – вугільній, хімічній, вогнетривкій та ін. При цьому знову вказувалося на необхідність «наближення промисловості до джерел сировини та палива»²⁴.

Головні пріоритети стратегічного бачення перспектив розвитку містоутворювального виробництва в регіоні в цей час можна відстежити у праці «Класифікація міст УРСР», створеній фахівцями Діпроміста для урядового користування²⁵. Зокрема, в розділі III, що мав назву «Основні риси господарського розвитку міст УРСР у IV Сталінській п'ятирічці», стверджувалося: «очевидна залежність господарського розвитку міст у різних районах України від промислового, у першу чергу, розвитку цих районів дозволяє встановити перспективи подальшого розвитку міських центрів УРСР»²⁶. Визначалися, що господарський розвиток більшості малих міст Донбасу (які за демографічними показниками відносилися авторами праці до міст II групи, з довоєнною чисельністю населення від 10 до 25 тис. осіб) – таких, як Ровеньки, Золоте, Ірміне, Новоекономічне, Новий Донбас, Гірське, Донецько-Амросіївка, ім. Артема, – «повністю пов'язаний із подальшим розвитком кам'яновугільної промисловості, що намічається»²⁷. Також відзначалося, що «міста Часів-Яр, Красногорівка і в подальшому будуть розвиватися як центри, що обслуговують металургію, галузі промисловості вогнетривів»²⁸. Далі в

²¹ Сталин И.В. Речь на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа города Москвы 9 февраля 1946 года. *Сталин И.В. Сочинения*. В 18 т. Т. 16. М.: Издательство «Писатель», 1997. С. 5–16.

²² О пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства (на 1946–1950 годы): Закон СССР от 18 марта 1946 г. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. В 5 т. Т. 3. 1941–1952. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1968. С. 246–319.

²³ Директивы по пятилетнему плану развития СССР на 1951–1955 годы. *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. В 16 т. Т. 8. 1946–1955. М.: Политиздат, 1985. С. 262–285.

²⁴ Ibid. С. 263.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 59. Классификация городов УССР. Киев. 1947 г. 197 арк.

²⁶ Ibid. Арк. 146–147.

²⁷ Ibid. Арк. 157, 159.

²⁸ Ibid. Арк. 160

розділі йшлося про міста «ІІ групи», що розвивалися як найважливіші залізничні вузли: стверджувалося, що «сприятливі перспективи» мали Ясинувата та Волноваха²⁹. «Особливо суттєвий господарський розвиток» належав, за цими розрахунками, населеним пунктам Рубіжному, Пролетарську, Кремінному, «що утворюють один промисловий вузол швидко зростаючої хімічної промисловості та суміжних з нею виробництв навколо Лисичанська»³⁰. Як можна побачити, варіанти економічного розвитку більшості малих міст Донбасу, що призвело би до зміни їх монопрофільного статусу, на той час не розглядалися.

Подібні підходи простежуються і відносно міст, віднесених до ІІІ групи (із довоєнною чисельністю населення від 25 до 50 тис. осіб), до котрої входила у другій половині 1940-х рр. «низка промислових центрів Донбасу: Свердловськ, Лисичанськ, ім. Паризької Комуні, Попасна, Верхне, Первомайськ (Ворошиловградська обл.), Дебальцеве, Дружківка, Дзержинськ, Красноармійськ, Чистякове, Красний Лиман», які «зросли як переважно промислові центри кам'яновугільної, металообробної та обслуговуючих їх галузей промисловостей»³¹. Так, фахівцями Діпроміста припускалося збереження моногалузевої залежності вугільних міст (таких, як Чистякове, Свердловськ, ім. Паризької Комуні, Дзержинськ, Первомайськ), розширення промислової бази міст-залізничних вузлів через розвиток спорідненої машинобудівної галузі³². З огляду на вищенаведені дані, можна стверджувати, що програмування монопрофільного розвитку стосувалося більшості міст з населенням до 50 тис. осіб. У той же час не встановлювалося жорстких монопромислових господарсько-економічних детермінант для міст ІV групи (з населенням від 50 до 100 тис. осіб, до котрих належали на той час у Донбасі Артемівськ, Костянтинівка та ін.), V групи (від 100 до 300 тис. осіб – таких, як Макіївка, Горлівка й ін.), а тим більше для міст VI групи (з населенням понад 300 тис. осіб – «найбільших господарських, політичних та культурних центрів», до котрих належало на той час Сталіно)³³.

До кінця 1940-х рр. у регіоні були відбудовані вугільні підприємства регіону, засновані у попередні десятиліття. Зокрема, відновлювалися вугільні об'єкти, функціонування яких було головною економічною базою міст Гірник, Гірське, Золоте, Ірміне, Краснодон, Бокове-Антрацит, Ровеньки, Свердловськ, Первомайськ. Відновлювалися також шахти в ареалах, де формувалися міста Зоринськ, Новодружеськ, Артемівськ (Ворошиловградської обл.), Кіровськ (статус міста ці поселення отримали у 1960-х рр.)³⁴.

У повоєнне десятиліття будувалися й нові об'єкти вугільної галузі: нове шахтне будівництво підсилювало містоутворювальний характер галузі у таких промислових

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibid. Арк. 161.

³¹ Ibid. Арк. 162.

³² Ibid. Арк. 163.

³³ Ibid. Арк. 165–170.

³⁴ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...

містах регіону, як Моспино, Первомайськ, Бокове-Антрацит. Також воно стало потужним імпульсом урбогенезу в регіоні: в чотирнадцяти ареалах вуглевидобутку в цей час формувалися майбутні «гірняцькі міста»: Білицьке, Білозерське, Вахрушеве, Вуглегірськ, Зимогір'я, Кіровське, Лутугине, Молодогвардійськ, Новогродівка, Привілля, Родинське, Селидове, Українськ, Червонопартизанськ³⁵.

Відбулося швидке відновлення підприємств містоутворювального характеру інших галузей: залізничної, об'єкти котрої були економічною базою п'яти міст регіону (Волноваха, Дебальцеве, Ловайськ, Красний Лиман, Ясинувата). Були відновлені головні промислові об'єкти в п'яти монопромислових селищах, майбутніх містах – Міусинську (Штерівська ГРЕС), Кураховому (Курахівська ДРЕС), Докучаєвську (Оленівське рудоуправління), Комсомольському (Комсомольське рудоуправління), Петровському (Хімічний завод ім. Петровського). Також у повоєнне десятиліття було розпочато будівництво Ворошиловградської ДРЕС (у 1952–1956 рр. став до ладу перший генератор), що стала містоутворювальним підприємством населеного пункту Щастя. Також до кінця 1940-х – початку 1950-х рр. були відбудовані містоутворювальні вогнетривкі підприємства Часового Яру та Красногорівки, енергетичні об'єкти Зугресу, хімічні – Рубіжного³⁶.

Як можна побачити, на цьому етапі продовжував розгортатися запрограмований в попередню добу сценарій розвитку більшості міст регіону, залежних від підприємств паливно-енергетичного та гірничо-металургійного комплексів, заснованих, переважно, на місцевій сировинній базі. Масштаби відновлення зруйнованої промисловості, що доповнилася розбудовою нових промислових об'єктів, вже у перше десятиліття обумовили надання статусу міста трьом монопромисловим поселенням – Добропілля, Докучаєвську, Шахтарську (два з них стали «шахтарськими містами»)³⁷.

Новим етапом, коли відбулося суттєве розширення промислової бази урбогенезу в регіоні, став час повторного «економічного ривка» у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр., пов'язаного з діяльністю М. Хрущова як керівника партії та уряду. Спроби прискорення економічного розвитку були в цей час стимульовані умовами «холодної війни», глобальної «суперечки систем»; серед головних політико-стратегічних установок, як і в добу довоєнної індустріалізації, було й доведення економічних переваг соціалістичного ладу, планової економіки. Саме тоді відбувся тимчасовий відхід від п'ятирічного формату програмно-цільового планування: після зриву плану шостої п'ятирічки (1956–1960 рр.), через територіальну перебудову управління і планування, було розроблено семирічне планування (1959–1965 рр.)³⁸.

Слід підкреслити, що нова хвиля модернізації країни передбачала науково-

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Удод О.А. Директивне планування в СРСР. Енциклопедія історії України: т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії НАН України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 391–393.

технічний і технологічний прорив. Скажімо, задекларований у новій Програмі партії, ухваленій на XXII з'їзді в 1961 р., курс на розбудову «матеріально-технічної бази комунізму» у двадцятирічний термін, передбачав «величезні капіталовкладення» в її розвиток «на відповідному науково-технічному рівні механізації та автоматизації»³⁹. Завдяки цьому вже до 1970 р. СРСР мав не тільки «наздогнати», але й «обігнати» головного суперника – США за основними контрольними цифрами⁴⁰. У той же час економічна практика, наближена до рівня поточного, тактико-оперативного планування, зводилася до застосування традиційного екстенсивного методу; його фактична безальтернативність була пов'язана з можливістю отримання швидкого ефекту. Екстенсивний шлях розвитку програмувався на рівні партійних резолюцій, постанов. Із декларуванням необхідності «створення повністю автоматизованих цехів і підприємств» для підвищення продуктивності праці при виконанні семирічного плану, дисонувало твердження про те, що основною в «мирній боротьбі з капіталізмом» є «проблема виграшу часу». При цьому в умовах, коли розвиток радянської економічної науки продовжував обслуговувати панівну ідеологію, такі фактори, як підлив села часів індустріалізації, інші важливі чинники не визнавалися в якості причин системного відставання. Партійним керівництвом, у свою чергу, «більш високих темпів розвитку всіх галузей» пропонувалося досягти шляхом «покращання організаційної роботи партійних, радянських, господарських, профспілкових органів»; Держплан зобов'язувався «шукати найбільш ефективні шляхи розвитку економічних адміністративних районів», раціоналізувати капіталовкладення тощо⁴¹. До того ж стверджувався жорсткий диктат плану, відзначалося, що не мало бути жодного підприємства, будівництва тощо, які би «не виконували плану». На практиці це не могло не призводити до намагання на всіх рівнях економічного механізму республіки досягти в короткотерміновій перспективі планових показників найкоротшими шляхами, в екстенсивній моделі виробництва.

Також слід зазначити, що в цей час в економічній моделі розвитку країни знову стверджувалася «ленінська генеральна лінія», спрямована на пріоритетний розвиток важкої індустрії як «основи основ усього народного господарства», базою якого, у свою чергу, слугувала вугільна промисловість. Найменше відставання у вуглевидобутку сприймалося на рівні вищого партійного керівництва як загроза невиконання плану в інших галузях промисловості⁴².

³⁹ Программа Коммунистической Партии Советского Союза. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). В 16 т. Т. 10. 1961–1965. М.: Политиздат, 1986. С. 81–184.

⁴⁰ Удод О.А. Директивне планування в СРСР...

⁴¹ Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы и задачи Коммунистической партии Украины: Резолюция Двадцатого съезда Компартии Украины по докладу тов. Н.С. Хрущёва на XXI съезде КПСС. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. В 2 т. Т. 2: 1941–1976. К.: Политиздат Украины, 1976. С. 653–654.

⁴² О ходе выполнения Директив XX съезда КПСС о развитии угольной промышленности в Украинской ССР: Постановление пленума ЦК Компартии Украины. Киев. 22–25 мая 1956 г. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. В 2 т. Т. 2: 1941–1976. К.: Политиздат Украины, 1976. С. 606–615.

У цих умовах розширення індустріальної потуги Донбасу, як і в роки «перших п'ятирічок», призвело до нової хвилі стрімкої монопрофільної урбанізації. Так, масово, в стислі терміни, переважно у другій половині 1950-х рр. будувалися так звані «комсомольські шахти»; біля копалень цього типу часто виникали так звані «комсомольські міста». Завдяки розвитку вугільної галузі вже до середини 1960-х рр. на мапі регіону з'явилися міста: Артемівськ (Ворошиловградської обл.), Брянка, Вуглегірськ, Гірник, Жданівка, Кіровське, Зимогір'я, Кіровськ, Лутутине, Родинське, Селидове, Молодогвардійськ, Зоринськ, Новодружеськ, Привілля, Українськ, Дмитров, Міусінськ, Червонопартизанськ, Юнокомунарівськ⁴³.

Окрему увагу влади була в цей час також надано хімічній промисловості: під час робіт на її пускових об'єктах центральні партійні органи республіки вимагали максимального зосередження на них людських, матеріально-технічних ресурсів, закріплення за ними кадрів⁴⁴. Це, безумовно, сприяло монопрофільизувальній ролі галузі стосовно таких поселень Донбасу, як Петровське, Рубіжне, Северодонецьк⁴⁵.

Містоутворювальну роль також продовжували виконувати тоді в регіоні підприємства інших важкопромислових галузей. Так, Авдіївський коксохімічний завод почав будуватися з 1960 р. (перша коксова батарея стала до ладу восени 1963 р.); зведення заводу-гіганту визначило профіль розвитку цього населеного пункту. Монопрофільний характер поселення металургів Алмазна (яке отримало в 1977 р. статус міста) було в цей час посилено будівництвом Стаханівського заводу феросплавів у 1959–1962 рр. Розширення вогнетривкого виробництва детермінувало розвиток смт. Яма, що отримало у 1961 р. статус міста з назвою Сіверськ⁴⁶.

Загалом на етапі промислового урбогенезу в регіоні, що тривав у середині 1950-х – середині 1960-х рр., статус міста, як і в добу форсованої індустріалізації, отримали близько тридцяти монопрофільних міст із вузькою господарсько-економічною базою. Генеза більшості з них була пов'язана з виробництвом «групи А», передусім – з паливною енергетикою. Водночас слід зазначити, що на цьому етапі мало місце своєрідне «виключення з правил» щодо містоутворювальної ролі важкої промисловості в регіоні. Це було пов'язано з увагою уряду до розвитку сільського господарства в напрямку створення «агроміст», проведення політики «стирання меж між містом і селом». Так, у 1961 р. став містом сільськогосподарський Олександрівськ; курортне господарство визначило появу в 1964 р. на мапі регіону міста

⁴³ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...

⁴⁴ О ходе выполнения постановления майского пленума ЦК КПСС об ускорении развития химической промышленности по Украинской ССР: Постановление пленума ЦК Компартии Украины. Киев. 3 ноября 1958 г. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. В 2 т. Т. 2: 1941–1976. К.: Политиздат Украины, 1976. С. 646–648.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область / Ред. кол. тому: Пономарьов П.О. (гол. редкол.), Кобець Г.П. (заст. гол. редкол.), та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область / Ред. кол. тому: Пономаренко Ю.Ф. (гол. редкол.), Бурлаков О.М. (заст. гол. редкол.), та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.

⁴⁶ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...

Слов'яногірська. Також слід відзначити роль харчової промисловості в урбанізації регіону у зв'язку з появою у 1965 р. «міста соляників» Карло-Лібкхнехтовська⁴⁷.

У подальшому розвитку містоутворювального виробництва в Донбасі слід виділити етап, пов'язаний із впровадженням в економіці країни у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. так званих «косигінських реформ» (пов'язаних також із іменами їх розробників: економістів Є. Лібермана, С. Струмліна й ін.). Як комплекс заходів економічного регулювання вони розроблялися партійно-урядовим керівництвом насамперед через усвідомлення тенденцій до зменшення економічних ресурсів, стратегічної важливості відходу від екстенсивної моделі. Спроби суттєвої інтенсифікації пов'язувалися із застосуванням «нових методів планування та стимулювання виробництва», зокрема – госпрозрахунку). Нові економіко-управлінські принципи були озвучені у низці партійно-урядових документів, починаючи від постанови вересневого Пленуму ЦК КПРС 1965 р. «Про покращення керування промисловістю, вдосконалення планування, та посилення економічного стимулювання промислового виробництва»⁴⁸. Можна стверджувати, що в розробці реформ наявний стратегічний підхід. Проте в 1960-х рр. виявилось складно виправити системне технологічне відставання від передових країн світу в умовах швидкого розгортання «науково-технічної революції». Через це «косигінські реформи» лише частково сприяли оптимізації наявної економічної системи, та не зупинили подальшого швидкого виснаження природних ресурсів, людського потенціалу.

Про розуміння в цих умовах партійно-радянським керівництвом необхідності посилити економічну базу «малих міст та робітничих селищ» свідчать директиви XXIV з'їзду КПРС. Зокрема, у таких міських поселеннях передбачалося «розміщувати невеликі спеціалізовані підприємства та філії заводів і фабрик, що діють у великих містах»⁴⁹. Для вирішення цього завдання були задіяні зусилля профільних урядових, науково-дослідних фахових та спеціалізованих проектних установ. Так, наприкінці 1960-х рр. в уряді УРСР розроблялися питання містобудівних умов та перспектив розвитку міської мережі республіки на дев'яту-десяту п'ятирічки. Установами, що були залучені до цього процесу на рівні нарад, слухань, підготовки висновків тощо, були: Держбуд УРСР (відділ районного планування), Держплан УРСР, Діпромисто, група розвитку міст Ради по вивченню продуктивних сил АН УРСР, КиївНДІПміст, Промбудпроект⁵⁰.

⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область...; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область...

⁴⁸ Об улучшении управления промышленностью, усовершенствовании планирования, и усилении экономического стимулирования промышленного производства: Постановление Пленума ЦК КПСС. Москва. 27-29 сентября 1965 г. *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)*. В 16 т. Т. 10. 1961-1965. М.: Политиздат, 1986. С. 440-445.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 291. оп. 4. Спр. 352. Протоколи зборань і засідань партбюро партійної організації отдела комплексного територіального планування и размещения производительных сил. Арк. 69.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 6. Спр. 48. Аналіз та комплексна оцінка містобудівних умов та перспектив розвитку мережі міст УРСР у зв'язку з генеральною схемою розміщення виробничих сил УРСР на 1971-1980 рр. (друга черга). 1969 р. 13 арк.

У цей час у складі Технічної ради Державного комітету Ради міністрів УРСР у справах будівництва у 1960-ті рр. діяла «секція планування та забудови міст»⁵¹. У протоколі засідання секції від 11 червня 1968 р. відзначалася необхідність, для справи «раціонального розміщення промисловості в республіці» та «визначення оптимального масштабу розвитку міст», здійснення аналізу «до кінця 1969 р. – 220–250 міст і найбільш перспективних селищ міського типу, а до 1979 р. – усіх міст республіки»⁵². У напрацюваннях секції йшлося про визначення «потенціальних можливостей» розвитку міст, їхньої «відносної придатності для розміщення перспективних промислових комплексів різного типу», й ін.⁵³ Важливо відзначити, що на цьому етапі мало місце намагання уряду «розгрузити великі міста» (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків); при цьому говорилося про «мережу перспективних міських поселень УРСР»⁵⁴. Проте, як досягти розширення промислової бази мономіст для перетворення їх на багатoproфільні, так і перейти і до режиму швидкої інтенсифікації виробництва, зокрема в економіці малих міст, не вдавалося перейти через інерцію економіко-господарської системи, запрограмовану на попередніх етапах. У цей час темпи появи на мапі Донбасу нових міст, пов'язаних із виробництвом засобів виробництва, різко уповільнилися. Так, у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. міський статус отримали чотири шахтарських населених пункти: Білицьке, Білозірське, Жданівка та Суходільськ, причому фактично – за наслідками промислового розвитку на попередньому етапі. З монопрофільних поселень, економічну основу котрих не складала важка промисловість, у цей час отримав статус міста сільськогосподарський Новоазовськ⁵⁵.

Наступний етап монопромислового урбогенезу в Донбасі, що тривав із першої половини 1970-х до середини 1980-х рр., став часом наростання системних кризових явищ в економіко-промисловій сфері країни та, відповідно, регіону, пов'язаних із питанням ресурсів, системою розселення, ефективністю управління в командно-адміністративній парадигмі тощо. Негативні економічні тенденції ставали все більш явними за результатами реалізації урядових програм дев'ятої (1971–1975), десятої (1976–1980) та одинадцятої (1981–1985) п'ятирічок. Незважаючи на це, влада повторювала тези щодо переваг соціалістичного довгострокового планування. Так, у постанові ЦК КПРС від 15 березня 1979 р. «Щодо 50-ї річниці першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР» наводилися слова В. Леніна щодо планування: «не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на довгий період

⁵¹ Ibid. Арк. 6.

⁵² Ibid. Арк. 8.

⁵³ Ibid. Арк. 1, 11–12.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 337. Оп. 2. Спр. 304. Матеріали (довідки, розрахунки) з розгрузки міст Дніпропетровська, Запоріжжя та Харкова від промислових підприємств, організацій, закладів та навчальних закладів, перебування котрих в цих містах є недоцільним або економічно необґрунтованим. 166 арк.

⁵⁵ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область...; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область...

та на серйозний успіх»⁵⁶. Показово, що наявність чіткої стратегії подальшого економічного розвитку стверджувалася за 12 років до припинення існування СРСР, у той самий час, коли кризові явища в економіці почало різко позначатися на стані вугільної галузі – головної за містоутворювальним значенням у регіоні. Так, із 1976 р., після досягнення позначки вуглевидобутку понад 200 млн. т на рік, почалося його скорочення в регіоні⁵⁷, капіталовкладення у вугільну промисловість Донбасу різко зменшилися в 1981–1985 рр.⁵⁸ Це стало причиною подальшого гальмування урбогенезу в ареалах дії вугільних підприємств. Містоутворюючий характер вугільної галузі в цей час посилювався лише у смт. Південне (майбутній Вугледар), з початком побудови в 1974–1985 рр. шахти «Південнодонбаська № 3» (перше потужне вугільне підприємство було засноване тут ще в першій половині 1960-х рр., проте не були реалізовані плани щодо побудови тут більш десяти нових шахт). У свою чергу, не була пов'язана з розвитком вугільної галузі «перепрофілізація» Міусинська, що став «містом гірників» після закриття у 1983 р. Штерівської ГРЕС: основне місце прикладення праці населення – шахта «Міусинська» – була розташована на території Красного Луча⁵⁹.

У цей час у Донбасі загальмувався також монопрофільний урбогенез, пов'язаний із розвитком інших важкопромислових галузей. Статус міста в 1977 р. отримали два монопрофільні поселення: Алмазна, зобов'язана розвитком у попередні десятиліття підприємства металургійної галузі, а також сусідня із Донецьком Мар'їнка (також внаслідок розвитку підприємств харчової галузі, запрограмованого на попередньому етапі)⁶⁰.

У наступні роки, під час гострої суспільно-економічної кризи в СРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., партійно-урядове керівництво країни здійснювало спроби кардинального реформування економічної системи в СРСР. Проте започатковані у 1985 р. рішеннями квітневого Пленуму ЦК КПРС реформи, зокрема спроби створення планово-ринкової системи, радикальної інтенсифікації економіки, відомі як «курс прискорення», виявилися неефективними; останній, дванадцятий п'ятирічний програмно-цільовий план виявився цілком «проваленим». Неспроможність представників державно-партійного керівництва перейти до конкурентоздатної в світовому масштабі інтенсивної економічної моделі поєднувалося з подальшим уповільненням інерції «урбанізаційного сценарію»

⁵⁶ О 50-й годовщине первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР: Постановление ЦК КПСС от 15 марта 1979 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. В 16 т. Т. 13. 1976–1980. М.: Политиздат, 1987. С. 320.

⁵⁷ Сапицкая И.К. Формирование жизненного цикла угольной промышленности Донбасса. *Економіка промисловості*. 2009. № 3. С. 51.

⁵⁸ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 184.

⁵⁹ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини...

⁶⁰ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область...; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область...

попередніх періодів, головним чином через різке зменшення ресурсного потенціалу. Прикметно, що, хоча у тогочасному документі стратегічного характеру – резолюції XXVII з'їзду КПРС «Основні напрямки економічного та соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки та на період до 2000 року», – йшлося про подальший розвиток вугільної галузі, «продовження технічного переоснащення» підприємств вугільної промисловості Донбасу тощо⁶¹, містоутворювальних процесів вони не стимулювали. У цей час, найпізніше в досліджуваний період в Донбасі, статус міста отримало у 1989 р. шахтарське поселення Вугледар⁶², у самій назві котрого відображений його монопрофільний характер. Появу нового «міста шахтарів» можна вважати наслідком «інерційного розвитку» господарської системи попередніх десятиліть. Усього в регіоні в другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр. виникло 42 нових міста, причому – всі з ознаками монопрофільності (переважаючи більшість із них складала «міста вуглярів») (табл. 1).

Таблиця 1
Галузевий характер урбогенезу в Донбасі у середині 1940-х – кінці 1980-х рр.⁶³

Галузі, об'єкти котрих стали базою урбогенезу в Донбасі у 1940–1980-ті рр.	Кількість мономіст Донбасу, утворених на базі підприємств галузі у середині 1940 – першій половині 1950-х рр.	Кількість мономіст Донбасу, утворених на базі підприємств галузі у середині 1950 – середині 1960-х рр.	Кількість мономіст Донбасу, утворених на базі підприємств галузі у другій половині 1960-х – кінці 1980-х рр.	Загальна кількість міст Донбасу, утворених на базі підприємств галузі у середині 1940-х – кінці 1980-х рр.	
				Абсолютна кількість	Відносна кількість
Вугільна	2	21	5	28	66,7%
Енергетична	–	2	–	2	4,8%
Коксохімічна	–	1	–	1	2,4%
Хімічна	–	2	–	2	4,8%
Вогнетривка, флюсодоломітна	1	2	–	3	7,1%
Металургійна	–	–	1	1	2,4%
Харчова	–	2	2	4	9,5%
Рекреаційна	–	1	–	1	2,4%

Цим було фактично завершено формування галузевої специфіки промислової бази монопрофільних міст Донбасу доби СРСР. При цьому для переважної більшості

⁶¹ Основные направления экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года: Резолюция XXVII съезда КПСС. *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. В 16 т. Т. 15. 1985–1988. М.: Политиздат, 1989. С. 239.

⁶² Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим... С. 199.

⁶³ Таблицю складено на основі матеріалів видань: Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область...; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область...; Гірничий енциклопедичний словник, т. 3. / За ред. В.С. Білецького. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 752 с.

таких міст (в першу чергу заснованих навколо вугільних шахт) були закладені високі ризики щодо подальшого розвитку та самого існування через вичерпаність природних ресурсів, структурно-економічні зміни.

Висновки. Таким чином, формування галузевої специфіки монопрофільних міст Донбасу в період середини 1940-х – кінця 1980-х рр. стало наслідком низького рівня політико-стратегічного мислення партійно-урядового керівництва країни при організації промислово-урбанізаційних процесів. Як і в попередній період (роки форсованої індустріалізації 1920-1930-х рр.), при довгостроковому плануванні економічного розвитку країни було обрано його екстенсивну модель. Головними пріоритетами при цьому були: забезпечення обороноздатності країни, швидка демонстрація переваг соціалістичної планової економіки. Це обумовило масштабне використання сировинних ресурсів Донбасу, побудову в регіоні численних підприємств містоутворювального значення, переважно – вугільної галузі, а також вогнетривкої, хімічної та ін.

У досліджуваний період у регіоні, порівняно з попереднім, удвічі збільшилася кількість монопрофільних міст: усього з вісімдесяти семи міст Донбасу наприкінці існування СРСР таких налічувалося близько 80%. Генеза більшості монопрофільних міст у цей період пов'язана з «економічним ривком» середини 1950-х – середини 1960-х рр., спланованим з метою швидкого досягнення показників високорозвинених держав.

Спроби партійно-урядового керівництва вдосконалити стратегію економічного розвитку, відійти від екстенсивної економічної моделі, здійснювані в другій половині 1960-х рр., а також на пізньому етапі існування СРСР, не були послідовними та ефективними. Диверсифікації та інтенсифікації містоутворювального виробництва монопрофільних міст Донбасу не відбулося.

Вузькогалузева специфіка визначила негативні сценарії розвитку цих міст уже в наступні десятиліття. Головним чином вони пов'язані зі скороченням містоутворювального виробництва внаслідок виснаження ресурсного потенціалу регіону, структурно-економічних змін. При розробці нових стратегій економічного розвитку країни та регіону потрібно враховувати цю особливість формування промислово-урбаністичної сфери Донбасу, дати відповідь на принципові питання щодо доцільності відбудови та можливості перепрофілізації таких міст.

REFERENCES

- Amoshi, O.I. (ed). (2020). *Tsyrkuliarna smart-spetsializatsiia staropromyslovykh shakhtarskykh rehioniv Ukrainy* [Circular smart specialization of old-industrial mining regions of Ukraine]. Kyiv. 196 s. Retrieved from https://iie.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/mono_2020_oblozhka_compressed.pdf [in Ukrainian].
- Babaiev, V.M. (2007). Optymizatsiia systemy upravlinnia munitsypalnym rozvytkom Ukrainy: politychni, ekonomichni, upravlinski ryzyky [Optimization of the municipal development management system in Ukraine: political, economic, and managerial risks]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*, 760, 114–126 [in Ukrainian].
- Bohunenko, V.O. (2021). Utverdzhenia haluzevoi spetsyfyky monoprofilnykh mist Donbasu v

- ekonomiko stratehichnykh umovakh 1920–30-kh rr. [Establishment of the sectoral specificity of the mono-profile cities of Donbas in the economic and strategic conditions of the 1920s and 1930s]. *Naukovi pratsi Kamianets Podilskoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 32, 203–221 [in Ukrainian].
- Derun, T.M. (2013). Instrumenty formuvannia i realizatsii derzhavnoi polityky rozvytku malykh mist Ukrainy [Tools for the formation and implementation of state policy for the development of small towns in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 11, 100–103 [in Ukrainian].
- Derun, T.M. (2013). Zarubizhnyi dosvid zdiisnennia derzhavnoi polityky rozvytku malykh mist [Foreign experience in implementing state policy for the development of small cities]. *Ekonomika ta derzhava*, 7, 100–102 [in Ukrainian].
- Kulikov, V.O. (2017). Korporatyvni mista: vyznachennia, kharakterni rysy, istorychna dolia [Corporate Cities: Definition, Characteristics, Historical Fate]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 41–59 [in Ukrainian].
- Kulikov, V. & Sklokina, I. (Eds.). (2018). *Pratsia, vysnashchennia ta uspih: promyslovi monomista Donbasu* [Labor, exhaustion and success: industrial monotowns of Donbas]. Lviv: FOP Shumylovych. 244 s. [in Ukrainian].
- Kuzina, K.V. & Lykholobova, Z.H. (2010). *Sotsialno-ekonomichni protsesy u monoprofilnykh shakhtarskykh mistakh Donbasu (1950–1980-ti roky): monohrafiia* [Socio-Economic Processes in the Mono-profile Mining Towns of Donbas (1950s–1980s): A Monograph]. Donetsk. 335 s. [in Ukrainian].
- Kuzmenko, L.M. & Soldak, M.O. (2010). Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 4, 83–88 [in English].
- Likholobova, Z. & Kovalenko, V. (1994). Protsessy urbanizatsii v Donbasse (1926–1939) [Urbanization processes in Donbass (1926–1939)]. *Novi storinky istorii Donbasu*, 3, 56–74 [in Russian].
- Lykholobova, Z.H. (2006). Mista Donbasu v roky radianskoi modernizatsii: osoblyvosti mentalitetu horodian [Donbas Cities in the Years of Soviet Modernization: Peculiarities of the Citizens' Mentality]. *Novi storinky istorii Donbasu: Zb. Statei*, 12, 93–105 [in Ukrainian].
- Nikolaets, Yu.O. (2012). *Poselenska struktura naselennia Donbasu (etnopolitychnyi aspekt dynamiky)* [Settlement structure of the Donbas population (ethno-political aspect of dynamics)]. K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 188 s. [in Ukrainian].
- Sapitskaia, I.K. (2009). Formirovanie zhiznennogo tsikla ugolnoi promyshlennosti Donbassa [Formation of the life cycle of the Donbass coal industry]. *Ekonomika promyslovosti*, 3, 45–52 [in Russian].
- Smolii, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). *Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy (Analychna dopovid')* [Donbas and Crimea in the Economic, Socio-Political and Ethno-Cultural Space of Ukraine: Historical Experience, Modern Challenges, and Prospects (Analytical Report)]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 616 s. [in Ukrainian].
- Svystovych, M.B. (2013). Sutnist' ta osnovni poniattia stratehichnoho planuvannia [The essence and basic concepts of strategic planning]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka*, 2, 37–43 [in Ukrainian].
- Treller, T. & Kokot, V. (2014). *Transformatsiia ekonomiky monoprofilnykh mist: mizhnarodnyi i ukrainskyi dosvid* [Transformation of the economy of single-industry cities: international and Ukrainian experience]. Kyiv: TOV «Makros». 42 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/092-104

УДК (UDC) 94 : [32 : 159.953.2-029.9] : [811.161.2'373.23 : 27-3] (477) (092) «1991/2023»

STAGES OF MEMORY POLICY IMPLEMENTATION IN UKRAINE (1991-2023)**Yuliia Lytvynovska*****Abstract**

The aim of this article is to analyse and highlight the peculiarities of the process of forming national memory in Ukraine in 1991–2023. To clarify the peculiarities, place and role of historical memory in the policy of the presidents of independent Ukraine in the context of memory policy formation, describing the main trends in its development, namely the measures implemented at the legislative, national and socio-cultural levels.

The novelty of this article is a comprehensive analysis of the implementation of the memory policy at each of the identified stages, reflecting the transformations that took place at different levels.

Conclusions. The article identifies the main stages of the implementation of memory policy in independent Ukraine (1991–1994, 1994–2004, 2005–2010, 2010–2013, 2014–2019, and from 2019 to the present). The main changes in the implementation of memory policy by each president of independent Ukraine are described. Sources and information from periodicals, websites of institutions, including the Ukrainian Institute of National Memory, legislative documents, namely presidential decrees and decisions of the Cabinet of Ministers, as well as works of previous researchers of memory policy in Ukraine, who published a number of works on each period, are analysed. It is determined that each stage of the implementation of memory policy in the country was marked by changes in the state policy. The first years of independence are characterised by the nationalisation of memory, with a clear separation of the Ukrainian people's history from the Soviet one. The period of 1994–2004 is characterised by a combination of the national concept and Soviet remnants; from 2005 to 2010, there was an active development of national history and culture, popularisation and active research of previously silenced topics. The period of 2010–2013 was a departure from the national vector of memory policy, but since 2014 and until now, the state memory policy has been characterised by decommunisation, popularisation and development of national history and culture, including in the context of the information war with Russia.

Keywords: national identity, memory politics, national memory, decommunisation, Ukraine

* PhD student of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: litvinovskaya.juliya@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9922-5549>

ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ (1991–2023 РР.)

Юлія Литвиновська*

Анотація

Метою даної статті є аналіз та висвітлення особливостей процесу формування національної пам'яті в Україні упродовж 1991–2023 рр. З'ясувати особливості, місце та роль історичної пам'яті у політиці президентів незалежної України в контексті формування політики пам'яті, описавши основні тенденції її розвитку, а саме заходи, що впроваджувалися на законодавчому, загальнодержавному та соціокультурному рівнях.

Наукова новизна даної статті полягає у комплексному аналізі реалізації політики пам'яті на кожному з визначених етапів, відображаючи трансформації, що відбувалися на різних рівнях.

Висновки. В статті виділені основні етапи реалізації політики пам'яті в незалежній Україні (1991–1994 рр., 1994–2004 рр., 2005–2010 рр., 2010–2013 рр., 2014–2019 рр., з 2019 р. і дотепер). Описані ключові зміни, що здійснювалися в реалізації політики пам'яті кожним президентом незалежної України. Проаналізовано джерела та інформацію з періодичних видань, веб-сайтів установ, зокрема Українського інституту національної пам'яті, законодавчі документи, а саме Укази Президентів та Рішення Кабінету Міністрів, також праці попередніх дослідників політики пам'яті в Україні, якими було опубліковано ряд праць по кожному окремому періоду. Визначено, що кожен етап реалізації політики пам'яті в країні знаменувався змінами державного курсу. Перші роки незалежності характеризуються націоналізацією пам'яті, з чітким відокремленням історії українського народу від радянської. Період 1994–2004 рр. характеризується поєднанням національної концепції з радянськими пережитками, з 2005 по 2010 рр. спостерігається активний розвиток національної історії та культури, популяризація та активні дослідження раніше замовчуваних тем. Період 2010–2013 рр. – відхід від національного вектору політики пам'яті, проте починаючи з 2014 р. і до сьогодні державна політика пам'яті характеризується декомунізацією, популяризацією та розвитком національної історії та культури, в тому числі і в контексті інформаційної війни з Росією.

Ключові слова: національна ідентичність, політика пам'яті, національна пам'ять, декомунізація, Україна

Цитування: Литвиновська, Ю. (2024). Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*, 1, 91–104.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/94>

* аспірантка кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: litvinovskaya.juliya@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9922-5549>

Постановка проблеми. Історична пам'ять є вагомим компонентом національної свідомості та самоідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі, важливості державної мови та шанування культурних традицій об'єднує народ у єдину націю. Питання формування національної пам'яті в Україні завжди було актуальним, проте з початком повномасштабного вторгнення 2022 р. стало надважливим в контексті необхідності духовного єднання нації на основі розуміння спільного історичного минулого, національної культури та самоідентифікації і чіткого усвідомлення відмінностей нашої нації від ворога. Оскільки в контексті гібридної війни Росія часто використовує маніпуляції спільним минулим та «братерством» народів, продовжуючи догми радянської ідеології. На даному етапі на державному рівні активно впроваджуються заходи, спрямовані на формування національної пам'яті та викорінення пережитків радянського минулого, що впливало на свідомість багатьох поколінь. Тож на нашу думку, в контексті тенденцій сучасності важливо висвітлити етапи формування національної пам'яті, починаючи з проголошення незалежності 1991 р. до теперішнього часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку національної пам'яті, вплив на цей процес пережитків радянського минулого та вагомості національної пам'яті в контексті інформаційного протистояння досліджували В. Кулик¹, А. Киридон², С. Троян³, А. Багінський⁴ та І. Богінська⁵. Процес формування історичної пам'яті в Україні виступає об'єктом дослідження ряду сучасних науковців. Цінним у дослідженні визначеного питання є збірник наукових праць «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри»⁶, в якому проблеми національної пам'яті розглядаються через призму соціокультурного та духовного розвитку соціуму. У збірнику висвітлюються питання теорії та методології студій пам'яті, аналізуються меморіальні місця та постаті, події і простір як уособлення соціокультурних та духовних репрезентацій національної пам'яті.

Актуальність формування національної політики пам'яті через призму національної безпеки висвітлено в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України»⁷, в якій досліджується проблема

¹ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php>

² Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

³ Киридон А., Троян С. «Війни пам'ятей» у вимірі інформаційного протистояння. Україна–Європа–Світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. № 18.

⁴ Багінський А. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на Сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія та політика*. 2018. № 2 (10). С. 94–126. URL: <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdf>

⁵ Богінська І. Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 103–109.

⁶ Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Випуск 4. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. 296 с.

⁷ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / за ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

національної ідентифікації в контексті політики історичної пам'яті. Автори висвітлили гуманітарну експансію РФ у царині української національної історії, релігії та полеміку минулого як один із методів формування антиукраїнських настроїв на Донбасі. В даній праці визначено значення освіти, науки та культури у формуванні історичної пам'яті українського суспільства та подоланні деструктивного впливу російського чинника. Окремо авторами висвітлено історико-меморіальну тематику у взаєминах із західними сусідами.

Метою даної статті є аналіз та висвітлення особливостей процесу формування національної пам'яті в Україні протягом 1991–2023 рр. З'ясувати особливості, місце та роль історичної пам'яті у політиці президентів незалежної України в контексті формування політики пам'яті, описавши основні тенденції її розвитку, а саме заходи, що впроваджувалися на законодавчому, загальнодержавному та соціокультурному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Одним з ключових моментів становлення незалежності України було формування власної політики пам'яті. Так як кожен з президентів незалежної України мав власне бачення щодо даної проблеми, відповідно державна політика в даному напрямку розвивалася по-різному. Зважаючи на це, пропонуємо виділити 6 етапів реалізації політики пам'яті в Україні: 1991–1994 рр., 1994–2004 рр., 2005–2010 рр., 2010–2013 рр., 2014–2019 рр., 2019 і дотепер.

Перший етап припадає на каденцію першого президента незалежної України Леоніда Кравчука (1991–1994 рр.). Як зазначає А. Киридон у даний період з публічного простору та колективної пам'яті почала витіснятися радянська історична спадщина – як щось «накинуте ззовні», вороже національним українським інтересам. Негативний образ радянської минувшини, доповнений колоніальними та постколоніальними концепціями, було фактично виключено з національного наративу і віднесено до російської історії⁸.

У 1990-х рр. була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам⁹.

У цей період відбулися нововведення в системі освіти, що позначилося на підручниках з історії. Середня школа і заклади вищої освіти стали головними засобами виховання національно-свідомих поколінь. У школі був введений предмет «Історія України» в 5 та 7–11 класах. Значних змін зазнали і шкільні підручники, в які вводилися раніше замовчувані факти державної історії. Таким чином саме в зазначений період була введена схема перетікання української історії: автохтонні племена трипільської культури – Київська Русь – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська епоха – козацька епоха – Гетьманщина – національне

⁸ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2015. № 15. С. 244–250.

⁹ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. *Историческая политика в XXI веке: Сборник статей.* М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 223, 248.

відродження 1917–1921 рр. – радянський період – незалежна Україна. Шкільний підручник став важливим джерелом формування національної пам'яті¹⁰.

До уваги дослідників стали доступними раніше табуйовані теми епохи злочинів сталінізму, червоного терору та національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Таким чином, можна говорити, що в перші роки незалежності відбулися позитивні зрушення в процесі формування національної пам'яті, що відобразилось в першу чергу у відокремленні української культури від радянських шаблонів, вивченні національної історії та заходах патріотичного виховання, що впроваджувалися у системі освіти.

Другий етап відзначається в першу чергу ухваленням Конституції України 28 червня 1996 р., що було надзвичайно важливим та послідовним кроком в процесі утвердження національних символів. Політика пам'яті, впроваджувана Л. Кучмою характеризувалася певними лавіюваннями, адже сам другий президент офіційно визнав М. Грушевського «батьком української нації» з одного боку, а з іншого певні аспекти його політики пам'яті характеризуються частковим відродженням радянської ідеології. Це простежувалося наприклад у тому, що у кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., під час відзначення ювілейних дат, проведення урочистостей, формування святкового календаря відбувалося часткове повернення до радянських звичаїв. На думку президента та його Урядів така політика дозволяла зберігати баланс в суспільстві, не загострюючи конфліктів, викликаних історичними суперечностями, проте і не розв'язуючи їх.

Політика пам'яті Л. Кучми мала відображення і на міжнародному рівні, зокрема в україно-польських відносинах. Так у травні 1997 р. було підписано спільну заяву «До порозуміння і єднання». Відповідно до неї обидві сторони визнавали трагічні сторінки спільної історії (Національно-визвольна війна 1648–1654 рр., низка україно-польських конфліктів, Волинська трагедія, операція «Вісла» тощо) та зобов'язувалися сприяти об'єктивному двобічному висвітленню зазначених питань в історії та спільному шануванні жертв обох народів.

Певні зрушення відбулися і на законодавчому рівні, зокрема підписано Закон України «Про жертви нацистських переслідувань»¹¹ від 23 березня 2000 р. Відповідно до нього визначалися юридичні та соціально-економічні засади державної політики щодо жертв переслідувань часів Другої світової війни та сформовано принципи їх соціального захисту і національної пам'яті про них. Важливим на законодавчому рівні був також Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій (кожна четверта субота листопада)¹². У

¹⁰ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2013. № 23. С. 377–402.

¹¹ Про жертви нацистських переслідувань: Закон України від 23.03.2000 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>

¹² Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій: Указ Президента України № 1310/98 від 26.11.1998 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>

травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Варто наголосити на значенні даної події в контексті відновлення історичної справедливості для ряду поколінь, які постраждали в результаті сталінського терору.

Таким чином, другий період характеризується низкою заходів, спрямованих на урегулювання конфліктних питань спільної історії з Польщею та налагодженні конструктивної співпраці в сфері політики пам'яті. Також важливим було прийняття ряду законодавчих ініціатив, які визначали відновлення історичної справедливості для багатьох поколінь українців. Проте наряду з цими заходами продовжували урочисто відзначати ряд свят радянського походження. На основі цього політику пам'яті президента Кучми можна характеризувати, як двобічну і не послідовну.

Наступний етап розвитку історичної пам'яті (2005–2010 рр.) пов'язаний із президентством Віктора Ющенка. Необхідно відзначити, що саме в цей період відбуваються якісні зміни в формуванні національної пам'яті та її реалізації. Нарешті відбувається відхід від радянських шаблонів інтерпретації історії, зростає інтерес до вивчення минулого, збільшується кількість меморіальних пам'яток. Для політики пам'яті часів В. Ющенка характерна поява нових в суспільному просторі символів, провідною темою яких став Голодомор 1932–1933 рр. 4 листопада 2005 р. Президент В. Ющенко підписав Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», в якому були визначені такі пріоритетні завдання для виконавчої влади на місцях, як «виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії українського народу»¹³.

Наступного року Верховна Рада прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», де офіційно визначено, що «голодомор – цілеспрямований акт масового знищення людей», а ст. 1 визначає, що «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу»¹⁴. Відповідно до пункту третього ст. 3. органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язувалися «вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору». Наступними кроками стають Укази Президента «Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів»¹⁵ та «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»¹⁶. 24 листопада 2007 р. проголошувалося офіційною датою шанування пам'яті жертв

¹³ Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні: Указ Президента України № 1544/2005 від 04.11.2005. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1544/2005>

¹⁴ Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України № 376-V від 28.11.2006. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

¹⁵ Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України № 1056/2007 від 02.11.2007. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1056/2007>

¹⁶ Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України № 250/2007 від 28.03.2007. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>

Голодомору, а всі відповідні структури зобов'язуються провести заходи до 75-ї річниці трагічних подій.

Саме в даний період по всій країні з'являються меморіали та пам'ятні споруди, присвячені пам'яті жертв Голодомору. В даний період в позитивну сторону змінювалася пам'ять відносно діяльності ОУН-УПА, зокрема важливим кроком стало надання Степанові Бандері звання Героя України з відзначенням орденом Держави (посмертно)¹⁷. Варто відзначити, що дане рішення президента зазнало різкої критики, як всередині країни (з боку представників Партії регіонів та КПУ), так і сусідніми Польщею та Росією. Проте висвітлення теми історії УПА продовжувалось, як на шкільному рівні, так і в українському медіапросторі в цілому. Наприклад, у 2006 р. під патронатом Інституту національної пам'яті в рамках проекту «Єдина держава – спільна історія» вийшла документальна стрічка «Собор на крові», присвячена історії українського національно-визвольного руху у боротьбі за соборність і самостійність своєї Батьківщини в період з 1919 р. по 1949 р. Для вивчення даної теми підростаючими поколіннями видали комікси про повстанців під назвою «Україна в боротьбі», автор малюнків Леонід Перфецький, який у 1947 р. створив 129 зображень воїнів УПА.

Проте головною заслугою В. Ющенка в формування національної пам'яті варто вважати створення у 2006 р. Українського інституту національної пам'яті відповідно до постанови № 764 «Про утворення Українського інституту національної пам'яті»¹⁸. Відповідно до положення про діяльність, Інститут є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу¹⁹. Основними функціями Інституту визначено: посилення уваги суспільства до національної історії, забезпечення та підтримка всебічного дослідження етапів боротьби за українську державність у XX ст. та здійснення заходів з шанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань, жертв політичних репресій і голодоморів. Щороку Інститутом національної пам'яті реалізується низка проектів, що сприяють популяризації національних традицій, розвінчання історичних міфів та мають важливий просвітницький характер у цілому.

На думку історика В. Бабки основною негативною тенденцією державної історичної політики президентства В. Ющенка, була віктимізація національної пам'яті, тобто закріплення у колективній пам'яті нації, негативних та сумних

¹⁷ Про присвоєння С. Бандері звання Герой України: Указ Президента України № 46/2010 від 20.01.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text>

¹⁸ Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України № 764 від 31 травня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%Do%BF#Text>

¹⁹ Положення про Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/pravovi-zasady-divalnosti>

процесів, які відбувалися в різні історичні проміжки становлення держави, акцентування уваги на песимістичних і драматичних подіях. Втілення даного курсу виглядає як намагання презентувати українців нацією-жертвою, що регулярно потерпала від гноблення та репресій. В. Бабка також наводить ряд трагічних подій-символів, що особливо були актуалізовані політикою Президента, зокрема: Батуринська різня, знищення Запорозької Січі 1709 р. та 1775 р., бій під Крутами, Голодомор, репресії, насильницька радянська Західної України, німецька окупація, Бабин Яр, операція «Вісла», дисиденти, Чорнобиль. Тоді як до позитивних сторінок, можна віднести лише існування трипільської культури, хрещення Русі, героїчна боротьба козацтва, нетривала історія УНР і проголошення Акту Злуки. І якщо скорботні дати вшановувалися кожного року, то з позитивних, регулярно святкувався лише День Соборності, решта виключно на річниці відповідних подій²⁰.

Проте, позитивного в становленні політики пам'яті президента В. Ющенко значно більше. насамперед це надання політиці пам'яті значення самостійної сфери державного управління, створення Українського інституту національної пам'яті, Мистецького Арсеналу, Музею радянської окупації України, надання державному заповіднику «Гетьманська столиця» статусу національного і відновлення в Батурині Замкової церкви, палацу Розумовського й Батуринської фортеці тощо.

Вагомими здобутком В. Ющенка також вважається робота СБУ щодо оприлюднення архівних матеріалів стосовно діяльності радянської карально-репресивної системи. Вона активізувала реалізацію програми «Реабілітовані історією», завданням якої є оприлюднення інформації стосовно жертв політичних репресій. Також варто згадати про серію документальних фільмів «Гриф секретності знято», що висвітлюють постаті репресованих діячів визвольного руху²¹.

Тож основною характерною рисою історичної політики 2005–2010 рр., можна визначити інтенсивне поєднання національних сюжетів з європейськими методами утвердження національної пам'яті.

Наступний етап (2010–2014 рр.) пов'язаний із президентством Віктора Януковича, політика пам'яті якого значно відрізнялась від попередника різким поворотом в сторону проросійських наративів. Даний період характеризується падінням рівня демократичних свобод та відходом від національної політики пам'яті, в сторону так званої «інтернаціональної» що пояснюється орієнтацією В. Януковича на російське керівництво, тож відбувається кардинальний відхід від політики впроваджуваної В. Ющенком. Зокрема, це відмова від визнання Голодомору 1933–1933 рр. геноцидом, припинення квоти на використання української мови на радіо, телебаченні та кіноіндустрії, впроваджувалися комісії для написання спільних з російською стороною посібників з історії для вчителів. В цілому

²⁰ Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – початок 2010 рр.): ключові тенденції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. С. 99–118.

²¹ Антонюк С. Основні тенденції історико-культурного відродження в Україні, 2005–2010 рр. *Вісник Черкаського університету*. 2020. № 2. С. 71–76.

спостерігалася тенденція повернення до радянського висвітлення української історії. Тут же варто зазначити відміну рішення про надання звання Героїв України С. Бандері та Р. Шухевичу.

Окремої уваги вартий Закон «Про засади державної мовної політики»²², згідно з яким при незмінності визнання української мови як державної в Україні, значно розширювалось використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10% від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше 10%. Прийняття даного закону стало причиною посилення не лише політичної, а і соціальної напруги, посилюючи протиставлення західної та східної частин України.

Зміни торкнулися і Українського інституту національної пам'яті, який був переформатований з органу державної влади в науково-дослідну установу при Кабінеті міністрів України. Дані кроки давали діючій владі можливість здійснювати контроль над генеруванням історичного наукового знання та інтерпретації його в стилі радянських догматів. По факту це було усунення Інституту від здійснення державної політики пам'яті. Відповідно до нового положення Український інститут національної пам'яті міг лише розробляти рекомендації для Кабінету Міністрів стосовно впровадження гуманітарної політики. Проте слід зазначити, що навіть в таких умовах дослідні функції Інститут виконував професійно.

Загалом, державну політику пам'яті періоду 2010–2013 рр. можна характеризувати як слабку і суперечливу. Запроваджувані заходи, замість консолідації суспільства провокували громадянське протистояння. Визначальними рисами політики пам'яті зазначеного періоду можна вважати ліквідацію результатів національно-орієнтованої політики В. Ющенка та сприяння поверненню радянської моделі пам'яті²³.

До наступного періоду відносимо 2014–2019 рр. – каденція Петра Порошенка. Політика пам'яті зазначених років характеризується засудженням злочинів комуністичного режиму та активною декомунізацією, а також черговим перетворенням Українського інституту національної пам'яті з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади²⁴.

Протягом 2015–2016 рр. провідною темою діяльності Інституту була «декомунізація», здійснювався ряд заходів під гаслом боротьби з тоталітарним минулим, зокрема це активно позначилося на перейменуванні топонімів, а також відбувся так званий «ленінопад», тобто повалення скульптур радянського періоду, який стартував ще в часи Революції гідності²⁵. Поширеною темою впроваджуваної

²² Закон України «Про засади державної мовної політики» № 4651-VI від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/ed20121119#Text>

²³ Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. № 2. С. 167–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2015_2_14

²⁴ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. № 15. С. 244–250.

²⁵ Гайдай О. Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні. *Інтернет портал Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidailenin-monuments>

політики стала популяризація українського визвольного руху міжвоєнного періоду, ОУН–УПА, проводилася низка спеціальних виставок, створювали тематичні настільні ігри для дітей тощо²⁶.

Цей період також запам'ятався так званою «війною дат», за ініціативи УНП було запропоновано відмінити або перенести ряд святкових днів, пов'язаних із радянським минулим, зокрема це стосувалося 23 лютого, 8 березня, 1 травня та 9 травня, що викликало значні дискусії у суспільстві. В результаті Президент відминив святкування Дня захисника 23 лютого, перенісши його на 14 жовтня, та проголосивши Днем захисників і захисниць України²⁷.

Важливим атрибуту президентства П. Порошенка була боротьба за надання автокефалії Православній церкві України, діяльність спрямована на подолання наслідків поділу українського православ'я та створення автокефальної помісної Православної церкви України. Результатом чого стало отримання Київською митрополією Томосу про автокефалію 6 січня 2019 р. Дана подія хоч і вписувалась в виборчу програму П. Порошенка у 2019 р., яка будувалася на гаслах «Армія. Мова. Віра», проте відігравала важливе значення для консолідації українського народу, та мала стати символом політичного об'єднання та духовної цілісності країни.

Наступний етап характеризується заходами, що відбулися з початком каденції Володимира Зеленського у 2019 році. Який, хоч у ході виборчої кампанії історичним подіям та персоналіям не надавав особливої уваги, подекуди навіть критикуючи своїх попередників за надмірну, на його думку, увагу В. Ющенка та П. Порошенка до минулого, в цілому у царині політики пам'яті він демонструє наступність моделі свого попередника. Серед цілей Уряду станом на 2019 р. було розблокування та продовження будівництва меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні, створення «концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», музею тоталітарних режимів» тощо. Важлива увага приділялась спільним українсько-польським зусиллям, спрямованим на регулювання питань спільної історичної пам'яті. Зокрема, як повідомлялося на сайті Глави держави, Президент України В. Зеленський та Президент Польщі А. Дуда домовилися оновити й перезавантажити двосторонню робочу групу з вирішення історичних питань, що працюватиме під патронатом обох глав держав. Про це Президент України повідомив під час прес-конференції у Варшаві²⁸. За домовленістю лідерів держав польська сторона отримувала дозвіл на поновлення пошуково-ексгумаційних робіт та зобов'язується впорядкувати українські місця пам'яті на території Польщі. Планувалося створення двохсторонньої групи істориків, метою діяльності якої мало бути спільне дослідження польсько-

²⁶ Харченко А.В. Історична політика в Україні: 2014–2019. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2020. № 1. С. 9–13.

²⁷ Про День захисників і захисниць України: Указ Президента України № 806 від 14.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806/2014#Text>

²⁸ «Зеленський і Дуда. Про що домовились президенти в політиці історичної пам'яті». *Історична правда*. 2019. Вересень. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/09/1/156173/>

українського минулого, також в планах було спорудження на кордоні України та Польщі спільного меморіалу примирення.

Значні зміни в політиці пам'яті сьогодення пов'язані із повномасштабним вторгненням РФ на територію України. Зокрема, у 2022 р. в Україні перейменували майже 10 000 топонімів, які пов'язані з Росією, про це повідомили в Міністерстві культури та інформаційної політики України. За інформацією, наданою обласними військовими адміністраціями та регіональними представниками Українського інституту національної пам'яті, протягом 2022 р. в Україні перейменували 9859 топонімів і демонтували 145 пам'ятників, пов'язаних з «пропагандою російської імперської політики»²⁹.

У зв'язку з переходом УГКЦ і ПЦУ на новоюліанський календар, відповідно до Указу № 455/2023 від 28 липня «Про внесення змін до деяких указів Президента України»³⁰ День української державності перенесено з 28 липня на 15 липня, а День захисників і захисниць України – на 1 жовтня, щодо Різдва Христового в Україні законодавчо закріплено єдину дату святкування – 25 грудня.

У день святкування 30-річчя незалежності України В. Зеленський оголосив про започаткування Дня Української Державності як державного свята, що відзначається щороку в Україні 15 липня – у День хрещення Київської Русі-України. Запровадження даного свята стало своєрідним символом того, що історія української державності сягає своїм корінням «часів заснування міста Києва та розквіту держави за часів князя Київського Володимира Великого» і Україна єдина правонаступниця Київської Русі³¹. Ще перед початком повномасштабного вторгнення 14 лютого 2022 р., з метою посилення консолідації українського суспільства, зміцнення його стійкості в умовах зростання гібридних загроз, Президент України В. Зеленський видав Указ, згідно з яким 16 лютого 2022 р. визначене Днем єднання в Україні³².

Зараз, враховуючи агресивну пропагандистську політику російської сторони, надзвичайно важливим є формування національної пам'яті й об'єктивне висвітлення подій війни. У даному контексті Українським інститутом національної пам'яті реалізується ряд заходів, зокрема проект «Віртуальний музей російської агресії», метою якого визначено акумулювання напрацювань органів державної влади, громадських ініціатив та міжнародних організацій з документування перебігу і наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України для представлення у сучасному доступному вигляді якнайширшій зацікавленій аудиторії³³.

²⁹ Король С. «За 2022 рік в Україні перейменували 10 000 топонімів». *Портал «ЛІГА.Ліве»*. 10.04.2023. URL: <https://life.liga.net/all/news/za-2022-god-v-ukraine-pereimenovali-10-000-toponimov>

³⁰ Про внесення змін до деяких указів Президента України: Указ Президента України від 28 липня 2023 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4552023-47641>

³¹ Про день української державності: Указ Президента № 423/2021 від 24.08.2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>

³² Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства: Указ Президента України № 53/2022 від 15 лютого 2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/532022-41357>

³³ Сайт «Віртуальний музей російської агресії». URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/about-us.html>

У цілому, враховуючи воєнні реалії сьогодення важко робити висновки відносно успішності формування національної пам'яті в останні роки. Важливо лише зазначити необхідність подальших зусиль і нових просвітницьких проєктів з популяризації та об'єктивного висвітлення історії творення української державності.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи все вище зазначене, можна зробити висновок, що державна політика формування історичної пам'яті в Україні, починаючи з отримання незалежності змінювалася, відповідно до особистих переконань, особливостей внутрішньої політики та зовнішньополітичного курсу лідерів держави. Період президентства Л. Кравчука характеризується тенденцією до україноцентричності, що пояснюється необхідністю позиціонування незалежної нації, що має свої історичні традиції. Президентство Л. Кучми відзначається певною багатовекторністю, тобто поєднанням національних особливостей і радянських пережитків. Каденція В. Ющенка визначається україноцентричністю політики пам'яті, та низкою важливих державних заходів з визнання та популяризації української історії, зокрема раніше замовчуваних тем. Часи В. Януковича визначаються більш негативними тенденціями, відходом від національної траєкторії, та політикою історичної пам'яті в угоду російському керівництву. Період П. Порошенка – це часи стрімкої дерадянзації та чіткої націоналізації політики пам'яті. Оскільки каденція В. Зеленського ще не завершилася, тому важко робити остаточні висновки, та враховуючи повномасштабну війну, що включає і інформаційний фронт, можна лише наголошувати на надзвичайній актуальності подальшого формування національної пам'яті в Україні.

REFERENCES

- Antoniuk, S. (2020). Osnovni tendentsii istoryko-kulturnoho vidrozhennia v Ukraini, 2005–2010 rr. [Main trends of historical and cultural revival in Ukraine, 2005–2010]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, 2, 71–76 [in Ukrainian].
- Babka, B. (2015). Polityka pamiaty ta pamiat u politytsi: Ukraina 2010–2013 rr. [The politics of memory and memory in politics: Ukraine 2010–2013]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 2, 167–182 [in Ukrainian].
- Babka, B. (2015). Polityka pamiaty v Ukraini (2005 – pochatok 2010 rr.): kluchovi tendentsii [Memory Policy in Ukraine (2005 – early 2010): Key Trends]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 99–118 [in Ukrainian].
- Bahinskyi, A. (2018). Mobilizatsiia hromadianskoho suspilstva u konflikti na Skhodi Ukrainy: ideolohichni obmezhenia ta resursy rozbudovy myru [Civil Society Mobilisation in the Conflict in Eastern Ukraine: Ideological Constraints and Peacebuilding Resources]. *Ideolohiia ta polityka*, 2 (10), 94–126 [in Ukrainian].
- Bohinska, I. (2021). Konflikty pamiaty v mizhnarodnykh vidnosynakh. [Conflicts of memory in international relations]. *Rehionalni studii*, 24, 103–109 [in Ukrainian].
- Bondar, V. (2013). Derzhavna polityka istorychnoi pamiaty v Ukraini 1990–2000-kh rr.: osnovni tendentsii [The State Policy of Historical Memory in Ukraine in the 1990s and 2000s: Main Trends]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 377–402 [in Ukrainian].
- Haidai, O. (2018). Protystoiannia navkolo mynuloho, abo pamiatnyky Leninu v Tsentralnii Ukraini

- [Confrontation around the past, or monuments to Lenin in Central Ukraine]. *Internet portal Ukraina Moderna*. Retrieved from <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments/> [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (2012). «Natsyonalizatsiia» ystoriyy v Ukrainy [«Nationalisation» of history in Ukraine]. *Ystorycheskaia polityka v XXI veke. Sbornyk statei. Novoe lyteraturnoe obozrenye*, 223–248 [in Russian].
- Kharchenko, A. (2020). Istorychna polityka v Ukraini: 2014–2019 [Історична політика в Україні: 2014–2019]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI». Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva*, 1, 9–13 [in Ukrainian].
- Kulyk, V. (2012). Natsionalistychne proty radianskoho: istorychna pamiat u nezalezhnii Ukraini [Nationalist versus Soviet: historical memory in independent Ukraine]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php> [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. (2015). Polityka pamiaty v Ukraini (1991–2015 rr.) Ukraina-Ievropa-Svit [The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)]. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 244–250 [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pamiaty. Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty* [Heterotopias of memory. Theoretical and methodological problems of memory studies]. K: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. & Troian, S. (2016). «Viiny pamiatei» u vymiri informatsiinoho protystoiannia [«Wars of memories» in the dimension of information confrontation]. *Ukraina-Ievropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 40–45 [in Ukrainian].
- Nahorna, L. (2012). *Istorychna pamiat: Teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: Theories, discourses, reflections]. K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V. (2019). *Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analit. dopovid* [The Policy of Historical Memory in the Context of Ukraine's National Security]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/105-114

УДК (UDC) 94 (477) 911.3 : 32 «1919-1991»

THE IDEOLOGICAL BASIS OF USING THE PRESS AS A COMPONENT OF COMMUNIST PROPAGANDA IN THE USSR

Oleksii Mozghovyi*

Abstract

The article analyzes the ideological basis of the use of the press as a component of communist Soviet propaganda. In the communist ideology that was founded by Karl Marx, the press played a significant role as a guide of Marxist ideas. Vladimir Lenin developed the ideas of Marx, and created the theoretical basis for the use of the centralized press system by the Soviet state apparatus for effective dissemination of communist propaganda.

The aim of the article is to determine the main ideological aspects of Marxism and Leninism regarding the use of the press as a tool of communist propaganda during the existence of the USSR in order to spread the ideas and goals of communist ideology.

The scientific novelty is that the main ideological foundations of the use of the press in the system of Soviet propaganda were determined based on the analysis and comparison of the ideas of Marx and Lenin.

Conclusions. As a result of the conducted analysis, it was established that in his views, Marx paid considerable attention to the issue of the press. He saw the press as an important element in the development of the labor movement, which, as a result, was to lead to the communist revolution. Due to the fact that he considered the revolution inevitable, and propaganda, in such a case, superfluous, he considered the press precisely as a platform for the spread of communist ideas, and not as an element of the propaganda system.

Lenin developed Marx's ideas about the press, but he was convinced of the need to conduct the revolution first. And, only after that, he saw it necessary to develop communist attitudes among workers. He considered it possible only with the help of propaganda. That is why he described the press as a centralized, state-subordinated system that works exclusively in the interests of the party and communist ideology.

Keywords: USSR, propaganda, press, philosophy, Marxism, political system

* Postgraduate student, Department of history, jurisprudence and teaching methods, Educational and scientific institute of philology and history in Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: alexmozghovyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-9460>

ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИКОРИСТАННЯ ПРЕСИ ЯК СКЛАДОВОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В СРСР

Олексій Мозговий*

Анотація

У статті аналізується ідеологічна основа використання преси як складової частини комуністичної радянської пропаганди. Встановлено, що в комуністичній ідеології, заснованій К. Марксом, пресі відводилася значна роль як провідника марксистських ідей. Більшовицький вождь В. Ленін розвинув ідеї К. Маркса та створив теоретичне підґрунтя використання радянським державним апаратом централізованої системи преси для ефективного поширення комуністичної пропаганди.

Метою статті є визначення основних ідеологічних аспектів марксизму та ленінізму щодо використання преси як інструменту комуністичної пропаганди протягом існування СРСР з метою поширення ідей та цілей комуністичної ідеології.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі аналізу та зіставлення ідей К. Маркса та В. Леніна були визначені основні ідеологічні підвалини використання преси у системі радянської пропаганди.

Висновки. У результаті проведеного аналізу було встановлено, що в своїх поглядах та працях, К. Маркс приділяв значну увагу питанню преси. Він розглядав пресу як важливий елемент розвитку робітничого руху, що, в результаті, мало призвести до комуністичної революції. При цьому він розглядав пресу саме як майданчик для поширення комуністичних ідей, а не як елемент пропагандистської системи, оскільки вважав революцію неминучою, а пропаганду, в такому випадку, зайвою.

В. Ленін розвинув ідеї К. Маркса про пресу, але він був переконаний в необхідності першочергового здійснення революції. І, лише після цього, бачив необхідним розвивати комуністичні настрої серед робітників, що він вважав можливим лише за допомогою пропаганди. Саме тому, він розглядав пресу, як централізовану, підпорядковану державі систему, яка працює виключно в інтересах комуністичної партії та її ідеології.

Ключові слова: СРСР, пропаганда, преса, філософія, марксизм, політична система

Цитування: Мозговий, О. (2024). Ідеологічна основа використання преси як складової комуністичної пропаганди в СРСР. *Консенсус*, 1, 105–114.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/95>

* Аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання навчально-наукового інституту філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. Е-mail: alexmozghovyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-9460>

Постановка проблеми. Пропаганда є одним з загальноновизнаних та невіддільних елементів радянської державної системи та радянського тоталітарного суспільства. Активне використання пропаганди дозволяло радянській владі, протягом десятиліть, тримати у покорі населення СРСР та поширювати у свідомості громадян комуністичну ідеологію та доктрину.

Активне використання радянським комуністичним режимом пропаганди, в усіх сферах життя радянського суспільства, викликав неабиякий науковий інтерес до вивчення цього феномену. При цьому, заслуговує уваги не лише питання самої пропаганди, її методів та прийомів, а й питання засобів, які радянська влада та комуністична партія використовували для поширення своєї ідеології. Серед них залишається актуальним використання преси як засобу та інструменту комуністичної пропаганди. Адже на момент появи та розвитку комуністичної ідеології, преса була найпоширенішим засобом розповсюдження інформації, та одним з найбільш доступних для населення, що дозволяло охопити нею широкі верстви населення. Відповідно, й у марксистсько-ленінській доктрині пресі відводилася одна з ключових ролей у поширенні комуністичної пропаганди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання комуністичної пропаганди, її особливостей та методів є об'єктом наукових досліджень вже багато десятиліть. Серед істориків, політологів та інших дослідників цього питання є як класики дослідження пропаганди, такі як Г. Лассвелл¹, Е. Мікієвич², так і сучасні вчені, такі як А. Чіофланка³, Е. Пратканіс та Е. Аронсон⁴. При чому, слід відмітити, що більш ранні публікації розкривають загальний характер комуністичної пропаганди, без аналізу її засобів, зокрема преси. Праці сучасних дослідників торкаються, в тому числі, й питання преси, але розглядають її лише як частину загального числа засобів комуністичної пропаганди.

Серед українських науковців досліджувати питання комуністичної пропаганди стало можливо лише після здобуття незалежності України. При чому, дослідження питання методів та засобів пропаганди таких як преса, все ще знаходиться на початковому етапі. Серед вітчизняних дослідників, які у своїх працях, торкались питання комуністичної пропаганди та ролі преси в ній, можна виокремити наукові роботи таких істориків як Б.М. Костів⁵ і С.В. Маркова⁶.

¹ Lasswell H.D. The Strategy of Soviet Propaganda. *The Defense of the Free World*. 1951. Vol. 24, No. 2. P. 66–78.

² Mickiewicz E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR. *Slavic Review*. 1971. Vol. 30 (Issue 2), P. 257–276.

³ Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*. 2010. Vol. 10 (3). P. 447–482.

⁴ Pratkanis A.R., Aronson E. *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. University of California, 2001. 316 p.

⁵ Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис... доктора філософії / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021.

⁶ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 pp.): дис... доктора історичних наук. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.

Мета статті. Виходячи з вищесказаного метою статті є визначення основних ідеологічних аспектів марксизму та ленінізму щодо використання преси як інструменту комуністичної пропаганди упродовж існування СРСР з метою поширення ідей та цілей комуністичної ідеології.

Виклад основного матеріалу. Питання преси не було чужим ні для К. Маркса, ні для В. Леніна. Обидва ідеологи комунізму протягом свого життя займалися журналістською діяльністю, працювали в різних газетах та використовували пресу для висвітлення своїх поглядів та поширення своїх ідей. При чому, В. Ленін завжди вважав своєю професією журналістику та писав лише в соціалістичні газети, в той час, як К. Маркс використовував пресу не лише як засіб поширення своїх поглядів, але і як засіб отримання грошей для власного існування і як засіб отримання грошей для фінансування своїх праць. При тому, що писав він в найбільші газети свого часу⁷.

Як і у випадку з іншими питаннями розвитку та функціонування суспільства, такими як історія, економіка та наука, К. Маркс мав свій погляд і на питання преси. Він був переконаний, що преса також є вираженням класової боротьби та слугує інструментом домінування керівного класу⁸. Тому він обстоював ідею, що однією з передумов світової комуністичної революції має бути створення робітничої преси, за допомогою якої робітничий клас міг поширювати свої ідеї. Сам він здійснив декілька спроб заснувати власну газету, яка б, на його думку, представляла інтереси робітничого руху, але зазнав невдачі⁹. Однак, ця невдача не зупинила Маркса у прагненні створити революційну теорію. Він був переконаний, що в майбутньому робітничий рух в розвинених індустріальних державах все одно досягне такого рівня розвитку, який дозволить йому створювати власну пресу¹⁰.

К. Маркс був переконаний у невідворотності революції та її світовому та всеосяжному характері. Він був впевнений, що вона почнеться в розвинених державах західної Європи, особливо це стосувалось Німеччини та Великої Британії, потім пошириться на інші країни Європи, потім і на решту світу¹¹. Як вже зазначалося, з погляду К. Маркса, революція мала стати результатом науково-технічного прогресу та посилення робітничого класу, який мав досягти такого рівня розвитку, при якому він би відмовився підкорятися буржуазії та взяв би владу в свої руки¹².

Засуджуючи пропаганду, Маркс вважав необхідним для пролетаріату мати свої періодичні видання, для того, щоб той міг висловлювати свою позицію та розширювати коло своїх прихильників у боротьбі з буржуазією. Він зауважував, що керівний клас володіє не лише засобами на виробництво, але є і головною

⁷ McNair B. *Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media*. New York: Routledge, 2006. P. 7.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. *Комуністичний маніфест*. Видання Української Федерації Американської Соціалістичної Партії, 1917. 61 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5046/file.pdf>

⁹ McNair B. *Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media*... P. 10.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. *Комуністичний маніфест*...

¹¹ Lasswell H.D. *The Strategy of Soviet Propaganda. The Defense of the Free World*, 1951. Vol. 24, No. 2. P. 66–78.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. *Комуністичний маніфест*...

інтелектуальною та ідеологічною силою, що має монополію на ідеї. Створення пролетаріатом власних засобів масової інформації мало б поступово розірвати інформаційну блокаду та перетворити вже пролетаріат на передову інтелектуальну силу¹³.

Вчення К. Маркса стало основою для першого покоління комуністів, які адаптували його під реалії своїх держав та особливості їх суспільств. Серед них був і В. Ленін. Але якщо К. Маркс був більше теоретиком, то Леніна цікавили більше практичні питання втілення комуністичної революції в життя. Преса для нього була важливим інструментом донесення позиції комуністичної партії до широких читачьких кіл та розширення аудиторії. Погляди К. Маркса та В. Леніна на питання комуністичної революції відрізнялися. К. Маркс вважав, що революція станеться в одній з індустріально розвинених європейських держав, в той час, як В. Ленін прагнув здійснити революцію в Російській імперії¹⁴. Відсутність в Росії потужного робітничого руху він прагнув компенсувати шляхом широкомасштабного охоплення населення пропагандою комуністичної ідеології¹⁵. Звичайно, преса, як основний засіб поширення інформації в той час, мала стати центральним провідником комуністичної пропаганди в новій комуністичній державі¹⁶. При чому В. Ленін ще в 1899 р. дійшов до висновку, що преса, у системі комунізму, має відігравати саме пропагандистську роль, тобто її основне завдання не доносити інформацію, а сприяти збільшенню кількості прихильників ідей комунізму¹⁷.

Преса, як і вся пропагандистська машина в майбутній державі, також мала ділитися на пропагандистську – для вузького кола інтелектуалів, та агітаційну – для решти населення. Окрім пропаганди, преса мала для В. Леніна і іншу корисну функцію, а саме сприяти централізації партії та посилювати її організацію. Ленін був прихильником централізованого контролю партії за пресою, це проявлялось не лише в часи, коли він прийшов до влади, а й в часи коли партія російських соціал-демократів знаходилась в підпіллі¹⁸. У цей час він активно пропагував ідею єдиної партійної преси замість розгалуженої системи газет місцевих осередків партії, які ніхто не контролював. Централізована преса в поглядах більшовицького вождя відігравала ключову роль в посиленні дисципліни та централізації партії. Наявність централізованого контролю за партійною пресою мала сприяти донесенню позиції верхівки партії до найбільш низових її членів та найвіддаленіших осередків¹⁹. Це мало допомогти систематизації ідеологічних догм та принципів і не допустити

¹³ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... P. 10.

¹⁴ Lasswell H.D. The Strategy of Soviet Propaganda. *The Defense of the Free World*, 1951. Vol. 24, No. 2. P. 66–78.

¹⁵ Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy...

¹⁶ Гриценко А., Мозговий О. Інтеграція комуністичної пропаганди в систему освіти СРСР: історико-політологічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XLI. С. 5–13.

¹⁷ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... P. 12.

¹⁸ Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy...

¹⁹ Pratkanis A.R. & Arronson E. Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion. University of California, 2001. 316 p.

розбіжностей у поглядах різних частин партії. Що, в майбутньому, мало перетворити її на «революційний авангард» – рушій майбутньої революції²⁰.

В. Леніним було запроваджено чотири основні принципи, на основі яких мала працювати партійна комуністична преса. По-перше, це упередженість, або партійність та ідейність. Тобто комуністична преса мала висвітлювати бачення комуністичної партії та подавати всю інформацію відповідно до ідеологічних норм. Більшовики вважали, що, оскільки партія веде боротьбу за інтереси робітничого класу, то партійна преса не може залишатися в стороні від цієї боротьби і має підтримувати партію та допомагати їй переманювати людей на свій бік²¹. Окрім того, партійність означала й те, що вся комуністична преса має бути частиною єдиної партійної системи та координувати свої дії відповідно до потреб партії. Оскільки, згідно з марксистською доктриною, будь-яка преса висвітлює думки певного класу, то комуністична преса, таким чином, стала б інструментом представлення інтересів робітників та селян за посередництва партії²².

По-друге, це зв'язок з масами, тобто комуністична преса мала висвітлювати ті питання, які важливі для простого народу і мають більш приземлений характер. Згідно з марксистською теорією, саме народні маси є визначальним рушієм історії, тому комуністична преса має допомагати простому народу само усвідомити свою роль та звільнитися від експлуатації. Це мало проявлятися у відкритості до точки зору народу на різні питання, а також у створенні робітничої кореспонденції та активного залучення робітників та селян до наповнення періодичних видань за допомогою звернень та листів робітників і селян. Ці звернення мали демонструвати усереднену громадську думку, яка мала бути на стороні партії та всіляко її підтримувати²³.

По-третє, це об'єктивність, але цей термін, в уявленні Леніна мав своєрідне значення. Об'єктивність, тут проявляється в тому, що згідно з комуністичною теорією марксизм є заснованим на науці та логіці вченням, яке є єдиним істинним і правильним. За їх баченнями, капіталістична система, заснована на релігії та забобонах, а саму капіталістичну систему та буржуазію комуністи проголошували «реакційною силою», яка намагається «зупинити прогрес»²⁴. Тому, пропагуючи комунізм, преса висвітлює «об'єктивну та правильну» точку зору²⁵. Об'єктивність полягала в тому, що, на думку ідеологів комунізму, марксизм є науково обґрунтованою системою пізнання світу, в основі якої лежать доведені та вивірені факти, в той час як капіталістична преса будується на міфах, необ'єктивній та

²⁰ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... P. 14.

²¹ Pratkanis A.R. & Arronson E. Age of propaganda...

²² McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... P. 15.

²³ Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy...

²⁴ Lasswell H.D. The Strategy of Soviet Propaganda...

²⁵ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media...

упередженому погляді на світ, яка заперечує класову боротьбу. Тому комуністична пропаганда, в цій ситуації, подається як боротьба за раціоналізм та правду²⁶.

І, по-четверте, це відкритість або гласність. Вона полягала у висвітленні позитивних аспектів комуністичного будівництва та нового соціалістичного ладу, таких як зростання економіки, подолання безробіття, неграмотності та покращення охорони здоров'я, зниження рівня соціальної нерівності. Усі ці аспекти члени партії очікували побачити в майбутній комуністичній державі. Інший аспект гласності це самокритика та критики партійних діячів на місцях за певні невдачі. Вождь російських комуністів вважав, що самокритика має допомогти партії триматися єдиним цілим та не допустити поступової її деградації. На практиці таку критику дозволяли собі лише дуже авторитетні радянські вожді, в тому числі й сам В. Ленін, для утримання влади та насаджування власного курсу²⁷. До того ж поступово критика перетворилась не лише на інструмент пригноблення неугідних всередині партії, а й на засіб перекладення провини за невдачі та помилки з партії на певних її функціонерів, забезпечуючи неухильність партійного курсу, що поступово призвело до внутрішньої деградації, застою і перетворення СРСР на диктатуру чиновників²⁸.

Ці, створені В. Леніним принципи лягли в основу перших нелегальних видань РСДРП – газет «Іскра» та «Вперед», стабільному існуванню яких завадила не стільки цензура з боку влади Російської імперії, як внутрішній конфлікт всередині партії між більшовиками та меншовиками. Також ці принципи лягли в основу першої легальної більшовицької газети – «Правда», яка друкувалася з 1912 р. З початком Першої світової вона потрапила під тиск цензури та була заборонена, але після Лютневої революції 1917 р. на короткий час відновила легальний друк. Згодом її було заборонено вже Тимчасовим урядом аж до приходу більшовиків до влади в листопаді 1917 р.²⁹

Вважається, що саме репресії Тимчасового уряду зробили позицію В. Леніна та російських комуністів щодо свободи преси більш радикальною. Це було пов'язано з тим, що вони очікували від ліберального, орієнтованого на робітників уряду більшої свободи слова, а не посилення цензури, що сприйнялось більшовиками як удар у спину³⁰. Після цього уряд під керівництвом О. Керенського було піддано жорстокій критиці з боку В. Леніна, особливо за те, що обіцяні свободи не були втілені в життя.³¹

²⁶ Pratkanis A.R. & Arronson E. Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion. University of California, 2001. 316 p.

²⁷ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... 201 p.

²⁸ Mickiewicz E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR. *Slavic Review*. 1971. Vol. 30 (Issue 2). P. 257–276.

²⁹ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media... P. 26.

³⁰ Прокопчук В.С., Гриценко А.П., Чумаченко О.А. Зображення «образу ворога» через радянську пропагандистську сатиру та карикатуру в 1953–1985 рр. на прикладах журналу «Перець». *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 2 (20). С. 890–901.

³¹ Mickiewicz E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR...

Це сформувало у В. Леніна доволі специфічні уявлення про питання свободи слова. До ідей К. Маркса про те, що преса є інструментом в руках певного класу, більшовицький вождь додав ідею про те, що свобода слова полягає у поваленні монополії буржуазії на використання друкованого слова³². З погляду В. Леніна, в капіталістичному суспільстві лише буржуазія має достатньо ресурсів для утримання друкарень та персоналу, то лише думка буржуазії представлена на сторінках періодичних видань. У багатьох своїх статтях він наголошує на монополіях, що контролюють газети, та не дають робітникам висловлювати свою думку, відстоюють лише інтереси капіталістів³³.

Загалом, саме питання того, що в капіталістичному суспільстві преса знаходиться під контролем великих монополій, стало одним з основних аргументів В. Леніна проти вільної преси та за державний контроль над нею. До цього, також, слід додати уявлення більшовиків про марксизм, як про прогресивну ідею, в той час, як капіталізм є пережитком минулого, яким у свій час був феодалізм. Буржуазія, в такому випадку, перетворювалась на реакційну силу, яка прагнула зберегти застарілий і непотрібний суспільний порядок, який заважав суспільному прогресу. Отже, боротьба проти капіталістичної преси, в очах членів партії, була боротьбою за прогрес проти ірраціональних пережитків минулого³⁴.

Будь-яка можлива боротьба комуністичної партії проти преси, контрольованої буржуазією, в такому разі, є не проявом репресій, а проявом боротьби за свободу слова. Боротьба проти інакодумства й альтернативних думок, що суперечать або відходять від погляду партії, подається як один з елементів боротьби з буржуазією та її монополією на друк та володіння інформацією³⁵.

На думку більшовиків, лише комуністична преса, контрольована партією, могла забезпечувати право для простого народу для висвітлення його буденних проблем. Таким чином, В. Ленін дійшов висновку, що будь-яка преса, що не є підконтрольною партії, в майбутній державі, має бути знищена. Будь-які репресії, навіть найжорстокіші, в такому разі, для комуністичної партії, є виправданими діями³⁶.

Свобода преси, в тогочасному «демократичному» уявленні, на думку В. Леніна, була «свободою капіталістів на контроль за видавництвами» та «свободо нав'язувати ними свою думку робітникам»³⁷. Державна монополія на друк та рекламу, на його думку, перший та найголовніший засіб позбавлення буржуазної преси доходу, що мало б призвести до її занепаду. Комуністична партія ж, встановивши монополію на друк, мала б «установити справжню свободу преси», тобто передати папір та

³² Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy...

³³ Маркс К., Енгельс Ф. Комуністичний маніфест...

³⁴ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media...

³⁵ Mickiewicz E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR...

³⁶ Cioflanca A. The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy...

³⁷ Mickiewicz E. The Modernization of Party Propaganda in the USSR...

друкарні в руки представників народу, якими були б самі члени комуністичної партії. Лише вони могли подавати робітничому народу «правдиву інформацію», а по факту, поширювати власну ідеологію та пропаганду, що в умовах монополії могло легко збільшити кількість прихильників комуністичної ідеології.

Ленін активно заперечував та критикував «позапартійність» та «аполітичність», як одні з основних принципів демократичної преси, вважаючи, що таким чином буржуазна преса знаходить для себе виправдання в захисті інтересів панівного класу, без прив'язки до певних партій. Саме тому одним з основних принципів комуністичної преси він проголосив «партійність»³⁸.

Висновки. Таким чином, в комуністичній ідеології та пропаганді пресі відводилася ключова роль. К.Маркс оцінював значення преси як важливого елемента майбутньої комуністичної революції. Він вбачав в пресі майданчик для координації та зміцнення робітничого руху, а також простір для поширення комуністичних ідей. Маркс вважав, що робітнича преса є необхідним елементом для перетворення робітників на революційну силу. При цьому, він не розглядав для преси пропагандистської ролі, оскільки заперечував необхідність пропаганди в майбутній революції, яку вважав лише питанням часу.

Більшовицький вождь В. Ленін, вважаючи себе послідовником К.Маркса, прагнув здійснити революцію якнайшвидше, не чекаючи формування достатньо потужного робітничого класу. Він був переконаний у тому, що комуністичний робітничий клас можна буде сформувати вже після революції за допомогою потужної пропаганди. Пресі він відвів роль основного, доступного та дешевого рупора, через який нова держава та партія буде насаджувати суспільству та його індивідам свою ідеологію та погляди.

REFERENCES

- Cioflâncă, A. (2010). The communist propagandistic model: towards a cultural genealogy. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 10 (3), 447–482 [in English].
- Hrytsenko, A. & Mozghovyi, O. (2023). Intehratsiia komunistychnoi propahandy v systemu osvity SRSR v 1920-kh rokakh: istoryko-politolohichniy aspekt [Integration of communist propaganda in the USSR education system in the 1920s: a historical and political aspect]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal*, (41), 5–13. Retrieved from https://shaj.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/1_Hrytsenko.pdf [in Ukrainian].
- Kostiv, B. (2015). *Rehionalna presa USRR yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni (1929–1933)* [The regional press of the USSR as a tool of communist propaganda in Chernihiv region (1929–1933)]. (Doctor's thesis). Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
- Lasswel, H. (1951). The Strategy of Soviet Propaganda. *The Defense of the Free World*, Vol. 24 (No. 2), 66–78 [in English].
- Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian countryside

³⁸ McNair B. Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media...

- in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. (Doctor's thesis). Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka [in Ukrainian].
- Marks, K., & Engels, F. (1918). *Komunistychnyj manifest* [The Communist Manifesto]. Vydanie Ukrainskoi Federacii Amerykanskoi Socijalistychnoi Partii. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5046/file.pdf> [in Ukrainian].
- McNair, B. (2006). *Glasnost, Perestroika, and the Soviet Media*. Routledge [in English].
- Mickiewicz, E. (1971). The Modernization of Party Propaganda in the USSR. *Slavic Review*, Vol. 30 (Issue 2), 257–276 [in English].
- Pratkanis, A.R. & Arronson, E. (2001). *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. University of California [in English].
- Prokopchuk, V., Hrytsenko, A. & Chumachenko, O. (2024). Zobrazhennia «obrazu voroha» cherezadiansku propahandystsku satyru ta karykaturu v 1953–1985 rr. Na prykladakh zhurnalu «Perets» [Image of “enemy image” through soviet propaganda satire and caricature in 1953–1985. On the examples of ‘Pepper’ magazine]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi*, 2 (20). Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9196> [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/115-126

УДК (UDC) 94 (477) "1920/1930"

POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE QUESTION OF FIGHTING CHILDREN'S HOMELESSNESS IN THE 1920'S – MID-1930'S: ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS

Vladylena Sokyrskaya*

Iryna Krupenya**

Abstract

The aim of the work: to investigate the measures and results of the state's activities to overcome child homelessness in the 1920s – 1930s, to reveal the practical activities of the joint efforts of the state and the public in solving this issue. **The research methodology** was made up of general scientific principles of historicism, objectivity and systematicity, and also used general scientific and special research methods. The application of the principle of objectivity made it possible to consider the subject of research taking into account the objective laws that determined the processes of socio-economic development of Ukraine in the 1920s and 1930s. The principle of historicism made it possible to comprehensively analyze the problem chosen for research in its dynamics.

The scientific novelty is represented by the analysis of the main forms, principles, most essential features and peculiarities of the functioning of the system of state assistance to children, measures to prevent the further increase in the level of child homelessness and crime, and their author's periodization was carried out.

Conclusions. The situation that led to an increase in the number of homeless children in the 1920s and 1930s required the Soviet authorities to organize relevant state structures and take effective measures of a practical nature. In the Ukrainian SSR, issues of childhood protection and overcoming child homelessness were dealt with by specialized People's Commissariats of Education, Health Care, and Social Protection, as well as state commissions and public organizations. The rapid growth of child homelessness discredited and called into question the ideological principles of the Soviet government in the eyes of the population of the republics and the international community, forcing them to look for a way out of this situation. The elimination of the problem was hampered by the lack of a comprehensive approach, which would allow covering the entire range of tasks. The low organizational level of the low-level government apparatus did not lead to finding a proper and quick solution to the problem. These and other issues demonstrated the weakness of the Soviet state system, hindered the timely resolution of assigned tasks, which affected the solution to the problem of homelessness in general.

Keywords: UkrSSR, Soviet government, social policy, children, homelessness, fund, orphanage

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ПИТАННІ БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ
БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В 1920 – СЕРЕДИНІ 1930-Х РР.:
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ**

Владилена Сокирська*

Ірина Крупеня**

Анотація

Мета роботи: дослідити заходи та результати діяльності держави з подолання дитячої безпритульності у 1920-х – 1930-х рр., розкрити практичну діяльність спільних зусиль держави і громадськості у вирішенні цього питання. **Методологію дослідження** склали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та системності, а також використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Застосування принципу об'єктивності дозволило розглянути предмет дослідження з урахуванням об'єктивних закономірностей, які визначали процеси соціально-економічного розвитку України в 1920–1930-х рр. Принцип історизму дав можливість усебічно проаналізувати обрану для дослідження проблему в її динаміці.

Наукова новизна представлена аналізом основних форм, принципів, найбільш суттєвих рис і особливостей функціонування системи державної допомоги дітям, заходів із запобігання подальшому зростанню рівня дитячої безпритульності та злочинності, здійснено їх авторську періодизацію.

Висновки. Ситуація, що призвела у 1920-х – 1930-х рр. до зростання чисельності безпритульних дітей, вимагала від радянської влади організації відповідних державних структур та прийняття дієвих заходів практичного характеру. В УСРР питаннями захисту дитинства та подолання дитячої безпритульності займалися профільні наркомати освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, а також державні комісії та громадські організації. Стрімке зростання дитячої безпритульності дискредитувало та ставило під сумнів ідеологічні принципи радянської влади в очах населення країн та міжнародної спільноти, змушувало шукати вихід із цієї ситуації. Ліквідацію проблеми гальмувала відсутність комплексного підходу, завдяки якому можна було б охопити увесь спектр поставлених завдань. Низький організаційний рівень роботи низового владного апарату не сприяв належному і швидкому вирішенню проблеми. Ці та інші негаразди демонстрували слабкість радянського державного устрою, заважали вчасному вирішенню поставлених завдань, що впливало на вирішення проблеми безпритульності в цілому.

Ключові слова: УСРР, радянська влада, соціальна політика, діти, безпритульність, фонд, дитячий будинок

Цитування: Сокирська, В. & Крупеня, І. (2024). Політика радянської влади у питанні боротьби з дитячою безпритульністю в 1920 – середині 1930-х рр.: організаційно-правові засади. *Консенсус*, 1, 115–126.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/96>

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

Постановка проблеми. Суспільно-політична ситуація, в якій опинилося населення України після повномасштабної російської агресії проти незалежної України, особливо негативно впливає на найменш захищені верстви суспільства, до яких, у першу чергу, відносимо дітей. Анексія українського Криму, військові дії, що тривають на Сході України з 2014 р., масштабні руйнування і жертви серед мирного населення, що приніс «руський мір» після 24 лютого 2022 р., руйнують життя маленьких українців, залишаючи їх без батьківської і материнської опіки. Практично щоденно зростає число сиріт та евакуйованих дітей. Чисельність примусово депортованих путінським режимом маленьких українців до рф через війну встановити практично неможливо і їх доля органам влади в Україні наразі невідома. Тому сьогодні першочерговим в соціальній політиці української держави та міжнародних дитячих і не дитячих організацій має стояти питання збереження, соціального захисту та забезпечення українських дітей.

Для вирішення проблем дітей України на сучасному складному етапі життя суспільства державі необхідно активніше створювати дитячі фонди та різнопрофільні дитячі установи: соціальні притулки, дитячі будинки сімейного типу, реабілітаційні центри психолого-педагогічної допомоги тощо. Активна ініціатива у вирішенні цих питань має належати, у першу чергу, профільним міністерствам – Міністерству соціальної політики та Міністерству освіти і науки України. Вітчизняний історичний досвід вирішення «дитячого питання» в умовах 1920-х – середин 1930-х рр. має стати в нагоді. Його аналіз допоможе уникнути помилок і прорахунків, що були характерні для того періоду, та дозволить виробити ефективні заходи з належного вирішення «дитячого питання».

Аналіз останніх досліджень та джерел. У сучасній українській історіографії бракує праць, в яких б комплексно досліджувалися питання взаємодії держави та суспільства у вирішенні питання дитячої безпритульності в складний історичний період 1920–1930-х рр., зокрема заходів державних органів УСРР з цього питання. Лише у незначній кількості праць розглядається діяльність органів державної влади у певних напрямках¹. Виключення становлять окремі дослідження, в яких досліджувану проблему представлено в регіональному вимірі². Проведений

¹ Діптан І.І. Спеціальні державні установи боротьби з дитячою безпритульністю в Українській СРР (1919–1932 рр.): чинники з організації, механізм і результати діяльності. 2008. *Рідний край*. № 2 (19); Зінченко А.Г. Діяльність центральних органів державної влади з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні. *Інтелекція і влада*. 2007. Серія: Історія. Вип. 10. С. 54–67; Комар Є.Г. Соціальні аномалії у повсядньому житті населення УСРР 20-х рр. ХХ ст.: (дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Київ, 2015. 213 с.; Білоконь А.С. Створення та діяльність державних комісій допомоги дітям (1920–1930-ті рр.): Дис... доктора філософії: 032 Історія та археологія. Умань, 2021. 272 с.

² Букреев Т. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на Південній Україні (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 221–226; Власюк І., Стародубець Г. Проблема дитячої безпритульності на Житомирщині та боротьба з нею в період пізнього сталінізму (1944–1953 рр.). *Літопис Волині*. 2021. № 24. С. 73–77; Бондарчук М. Дитяча безпритульність як різновид соціальних аномалій на Житомирщині 1921–1928 рр. та шляхи її подолання радянською владою. *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія Історія*. 2020. № 34. С. 28–36.

історіографічний аналіз та проблеми сьогодення засвідчують потребу актуалізації питання соціального захисту дітей та активізації організаційних заходів з боку української держави.

Мета дослідження: дослідити заходи та наслідки діяльності держави з подолання дитячої безпритульності у 1920-х – 1930-х рр., розкрити практичну діяльність спільних зусиль держави і громадськості у вирішенні цього питання.

Виклад основного матеріалу. Початок та перші два десятиліття ХХ ст. для українського суспільства принесли низку соціальних потрясінь. Перша світова війна, революції, агресія більшовицьких військ, методи встановлення радянської влади в Україні, голод 1921–1923 рр. негативно позначилися на її соціально-демографічній ситуації та становищі дитячого населення. З остаточним встановленням радянської влади в Україні на початку 1920-х рр. відбулася також і докорінна трансформація системи соціального захисту дитинства попередніх років. У тій складній суспільно-політичній та економічній ситуації ставка радянської держави на економічну ефективність не завжди поєднувалася із соціальною захищеністю її населення.

Соціальна сфера ставала жертвою, яку більшовики намагалися принести для відновлення економіки і зруйнованого господарства. У резолюції Х Всеросійської партійної конференції у грудні 1921 р. так відкрито про це й писали: «...без радикального скорочення державного бюджету відновлення народного господарства країни неможливо..., тому й... жертви в області задоволення тих чи інших потреб, яких не уникнути в цих умовах, повинні бути принесені негайно і без вагань»³.

Усі ці події помножені на політику більшовиків у соціальному питанні сформували армію безпритульних і бездоглядних дітей, які жили в жахливих умовах, в підворіттях, займалися жебракуванням, крадіжками, харчувалися зі смітників. Час, проведений ними на вулиці, і асоціальна поведінка, що виражалася в наркоманії, проституції й алкоголізмі, поглиблювали прірву між дітьми та суспільством. Кримінальні елементи часто робили безпритульних дітей своїми спільниками, бездушним, жорстоким і цинічним учасником кримінальних правопорушень.

Тому радянській державі все ж таки довелося звертати увагу на таку масштабну соціальну аномалію, як дитяча безпритульність, і розробляти заходи для боротьби з нею упродовж 1920-х – середини 1930-х рр. Цей період ліквідації дитячої безпритульності в УСРР умовно можна поділити на три етапи: 1) 1921 – середина 1920-х рр. характеризуємо визнанням радянською владою наявності дитячої безпритульності, здійсненням організаційного оформлення державного апарату, його централізацією та створенням відділень в регіонах, пошуком підходів до вирішення проблеми; 2) на етапі 1926–1929 рр. відбулося визначення з поняттям «безпритульний» та його статусом. Суттєвим чинником скорочення чисельності безпритульних стало встановлення їх верхньої вікової межі – 16 років; 3) у 1930–1935 рр. відбулося нове зростання безпритульності, реорганізація центрального та

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1983. Т. 2. (1917–1922 гг.). С. 468.

місцевого апарату з її ліквідації, поступове поліпшення роботи відповідних органів, застосування радянською владою жорстких заходів для вирішення проблеми.

Організаційна перебудова політики радянської держави у питанні охорони дитинства розпочалася з ліквідація дореволюційних органів управління в цій сфері та формування нових. Уже в кінці 1917 – на початку 1918 рр. було видано низку постанов та декретів, які законодавчо оформили цей процес. Згідно цих нормативних актів та з дотриманням більшовицької політики відокремлення церкви від держави і школа від церкви, справа виховання і навчання дітей із духовного відомства тепер передавалася у відання Народного комісаріату освіти⁴. Також було започатковано становлення законодавчої бази з питань допомоги дітям і боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю⁵. Створено Наркомат державного піклування та Відділ піклування про неповнолітніх при ньому⁶.

Народний комісаріат державного піклування було реорганізовано в Наркомат соціального забезпечення, а Відділ піклування про неповнолітніх – у Відділ дитячих будинків. Їх матеріальна основа мала формуватися тепер не за рахунок благодійності, а шляхом державного забезпечення⁷.

Зі встановленням радянської влади в Україні нормативна база РСФРР автоматично поширилася й на її територію. Першими нормативними актами в УСРР, що визначили загальний напрям політики держави у питаннях допомоги дітям, їх соціальному захисту, порятунку від голоду, боротьби з дитячою безпритульністю та злочинністю стала низка декретів РНК УСРР та постанов ВУЦВК. Зокрема, постановою РНК УСРР від 28 листопада 1922 р. з подальшим її затвердженням президією ВУЦВК 16 грудня 1922 р., створювалася Центральна Комісія допомоги дітям (ЦКД)⁸. Метою такої реорганізації стало намагання центральних органів влади здійснити об'єднання всієї міжвідомчої діяльності з надання допомоги дітям в одному

⁴ Постановление Комиссариата по народному просвещению «О передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Комиссариата по народному просвещению». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР*. 1917. № 9. Отдел первый. Ст. 126; Декрет СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР*. 1918. № 18. Отдел первый. Ст. 263.; Постановление Народного комиссариата по просвещению «О передаче всех учебных заведений в ведение Народного комиссариата по просвещению». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР*. 1918. № 28. Отдел первый. Ст. 367.

⁵ Декрет СНК РСФСР от 14 января 1918 г. «О комиссиях для несовершеннолетних». *Сборник законов и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР с 1 января по 1 апреля 1918 г.* Вып. 2. Ст. 63.

⁶ Постановление Народного комиссариата государственного призрения «Об отделе призрения для несовершеннолетних». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР*. 1918. № 19. Отдел первый. Ст. 287.

⁷ Постановление по Народному комиссариату государственного призрения «О переходе в ведение Народного комиссариата государственного призрения всех учреждений призрения несовершеннолетних и малолетних детей и об учреждении Коллегии призрения несовершеннолетних». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР*. 1918. № 22. Отдел первый. Ст. 321.

⁸ Державний архів Одеської області. Ф. 701. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11.

органі і найбільш повного використання в цьому напрямі радянської громадськості. Цією ж постановою затверджувався і персональний склад ЦКДД. Головою Комісії ставав очільник ВУЦВК Г. Петровський.

Державна допомога безпритульним дітям, їх соціальний захист виражалися у формуванні різного виду державних та громадських організацій з охорони прав неповнолітніх, створенні різного типу дитячих установ, наданні матеріальної та юридичної допомоги дітям та їх сім'ям, створенні доступності до загальної та професійної освіти, працевлаштуванні та охороні праці підлітків, правовому захисті підростаючого покоління⁹.

Важким і страшним випробуванням для дітей України стали голодні 1921–1923 рр. Масштаби дитячої безпритульності на той час вимагали надзусиль державних органів для організації їх порятунку від голодної смерті. З початком голоду у 1921 р. з території російських губерній, особливо з Поволжя, для порятунку від голодної смерті в Україну було відправлено більше 75 тис. дітей. У деяких губерніях діти РСФРР становили більше 80% від загальної кількості дітей цієї губернії. Лише одна українська Подільська губернія прийняла більше 8 тис. дітей з Росії¹⁰. У грудні 1922 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом було створено Центральну комісію допомоги дітям. Головним її завданням стала організація громадського харчування дітей. Однак, брак коштів та низька пропускна можливість організованих нею пунктів громадського харчування, дала можливість у період з 1 березня по 1 серпня 1923 р. надати допомогу лише 340 тис. дітей. На годування їх обідами було витрачено 435 тис. пудів хліба¹¹.

Для допомоги в неврожайних губерніях дітям селянських родин у віці до 4-х років, на час літніх польових робіт, ЦКДД організовувала спільно з Наркоматом охорони здоров'я сільські ясла для дітей такого віку. Усього було відкрито близько 120 ясел та надана допомога більше 24 тис. дітей. У період з 1 квітня до 1 серпня 1923 р. було витрачено на їх харчування 72 тис. пудів продовольства, виділено коштами 8,5 тис. зол. руб. та мануфактур 30 тис. аршин¹².

За короткий період свого існування 1922–1923 рр. Центральна комісія допомоги дітям змогла організувати використання 850 тис. пудів продовольчих ресурсів для надання допомоги дітям, із них 300 тис. пудів було отримано від Раднаркому УСРР, 500 тис. пудів – від ВУЦВК і біля 50 тис. пудів зібраних самою ЦКДД. За увесь цей час було зібрано 148 тис. руб. золотом, із яких 98 тис. руб. було витрачено Комісією на закупівлю мануфактури, продовольства, утримання апарату і до 1 вересня 1923 р. ЦКДД мала в своєму розпорядженні біля 50 тис. зол. руб., які внесла в якості паю на товариство «Сприяння»¹³.

⁹ Білоконь А.С. Створення та діяльність державних комісій допомоги дітям... С. 26.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 888. Арк. 1.

¹¹ Ibid. Арк. 124.

¹² Білоконь А.С. Створення та діяльність державних комісій допомоги дітям... С. 127.

¹³ ЦДАВО України. Ф. Р-283. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 19.

Одними з перших державних установ, які мали стати порятунком для дітей, що опинилися на вулиці, були дитячі будинки, розподільники, колонії та інтернати. Для цього використовували, у тому числі, й реквізовані в колишніх поміщиків садиби, будівлі закритих храмів та монастирів. Для прикладу, такою була колонія, відкрита Полтавським губернським відділом народної освіти, яку очолив А.Макаренко¹⁴, а також колонія в с.Соколівка Крижопільського району Вінницької області¹⁵. Хоча організація роботи цих закладів (дотримання санітарних норм, належне харчування, забезпечення одягом, організація навчального і виховного процесів) та виділення коштів та їх утримання і функціонування були незадовільними, однак вони до певної міри змогли стримувати зростання дитячої безпритульності та робили більш організованим і соціалізованим життя дітей.

Мали місце й інші форми організації турботи держави про безпритульних дітей. Приклад турботи про безпритульних дітей демонстрували безпосередньо і вищі органи державної влади, зокрема Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Наркомат народної освіти УСРР. Цьому передувало прийняття листопаді 1923 р. постанови Наркомату освіти УСРР «Про прикріплення дитячих установ до пролетарських організацій» та «Про комітет господарського сприяння». Відповідно до цієї постанови між Наркоматом освіти та Управлінням справами Всеукраїнського центрального виконавчого комітету було укладено угоду. У ній Наркомат освіти УСРР передавав Управлінню справами ВУЦВК в господарське управління дитячий будинок імені ВУЦВК, що знаходився в Харкові на вулиці Карла Лібкнехта, 59–63¹⁶. Так восени 1923 р. було створено в тодішній столиці УСРР місті Харкові «Дитяче містечко імені ВУЦВК»¹⁷.

На першому засіданні Комісії з врегулювання питання про це дитяче містечко та ступінь участі ВУЦВК та Наркомату освіти в його утриманні, що відбулося 20 листопада 1923 р., було прийнято рішення розмістити тут не більше 150 дітей. ВУЦВК брав на себе зобов'язання забезпечувати, як їх, так і педагогічний персонал продуктами харчування. Забезпечення одягом і ремонт приміщень було спільною відповідальністю їх обох, сам же Наркомат освіти мав оплачувати комунальні послуги за використання води, каналізації, електроенергії. За рахунок губвиконкому здійснювалося укомплектування бібліотеки необхідною літературою, підручниками, посібниками та канцелярськими засобами¹⁸.

Предметом турботи Комісії була організація навчання і виховання цих дітей. Місцевий підрозділ Наркомату освіти мав забезпечити негайне влаштування дітей на навчання до школи. Підлітків же старшого віку, яких тут налічувалося близько 30

¹⁴ Хиллинг Г. Макаренко и сталинизм: Размышления и комментарии к дискуссионной теме. Марбург, 1995. С. 8.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 6.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 973. Арк. 10.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibid. Арк. 3.

осіб, було розподілено по профшколах та на навчання безпосередньо на виробництво, а також до будинків пролетарського студентства (гуртожитки). Доїзд дітей на навчання оплачувався за рахунок місцевих органів влади.

На II з'їзді рад СРСР робітничих, селянських і червоноармійських депутатів проходив у Москві з 26 січня по 2 лютого 1924 р. було прийнято рішення про створення спеціального Фонду імені В. Леніна для надання допомоги безпритульним дітям¹⁹. На виконання цієї постанови з'їзду при Центральному виконавчому комітеті СРСР було створено такий спеціальний фонд для організації допомоги безпритульним дітям, «особливо, жертвам громадянської війни і голоду». 7 березня 1924 р. під головуванням очільника Центрального виконавчого комітету СРСР М. Калініна відбулося перше засідання Комісії з розподілу Фонду допомоги безпритульним дітям. До її складу входили члени ЦВК СРСР Н. Нариманов, О. Черв'яков, А. Єнукідзе²⁰. Згідно рішення цієї Комісії, загальносоюзний фонд допомоги безпритульним дітям мав бути недоторканим і його загальна сума становила 100 млн. руб., що формувалася із коштів, внесених урядом СРСР і добровільних пожертв як державних установ, так і окремих громадян.

Цією Комісією також було вироблено пропозицію і подано до президії ЦВК СРСР – асигнувати з державного бюджету до цього Фонду не менше 50% (50 млн. руб.), решту (50 млн. руб.) мали складати добровільні відрахування з місцевих фондів та інших зборів. Цю суму Фонду розміщували в Державному банку у вигляді недоторканного капіталу, на відсотки якої мали існувати всі установи, що займатимуться проблемами безпритульних дітей. З огляду на складне фінансове становище держави, пропонувалося зробити для неї розстрочку на 5 років з внесенням по 10 млн. руб. щороку. Комісією також було розроблено проект постанови щодо збору пожертв на користь Фонду, умови формування та витрат його коштів.

Відповідно на місцевому рівні створювалися республіканські, обласні та губернські Фонди допомоги безпритульним дітям. Однак, з цих фондів планували здійснювати обов'язкові відрахування до загальносоюзного фонду 75% їх надходжень з умовою збереження цих місцевих фондів у вигляді недоторканного капіталу. Витрати коштів, що надходили в місцеві організації Фонду, мали узгоджуватися з Центральною комісією з розпорядження Фондом допомоги безпритульним дітям при ЦВК СРСР. Незадоволення з боку місцевих комісій сумами відрахувань на користь загальносоюзного Фонду, змусили центральне керівництво в Москві переглянути свою політику в цьому питанні і постановою президії ЦВК СРСР від 25 липня 1924 р. встановити 20-відсоткове відрахування²¹.

Керуючись постановою президії ЦВК СРСР від 25 липня 1924 р. «Про загальносоюзний і місцеві фонди імені В. Леніна для організації допомоги

¹⁹ Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных советских социалистических республик. Сб. документов, т. 3 (1922–1936). М., 1960. С. 218.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 991. Арк. 208.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 991. Арк. 202.

безпритульним дітям», 10 вересня 1924 р. було прийнято спільну постанову ВУЦВК й Раднаркому УСРР «Про утворення Всеукраїнського фонду імені В. Леніна для організації допомоги безпритульним дітям». Розмір Всеукраїнського фонду було встановлено в сумі 5 млн. руб., з яких 1 млн. руб. надавав уряд УСРР із загальнодержавних коштів і 4 млн. руб. мали сформувати добровільні внески та збори. Із цієї загальної суми український Раднарком мав відраховувати 20% до загальносоюзного фонду. Суми ж Всеукраїнського фонду перераховувалися до Державного банку і вкладалися в державні гарантовані урядом цінні папери²². Однак, відсотки з цих сум можна було використовувати на допомогу безпритульним дітям лише з дозволу Центральної комісії увічнення пам'яті В. Леніна при ВУЦВК.

Разом з республіканськими створювалися і губернські фонди допомоги безпритульним дітям. До Всеукраїнського фонду вони повинні були відраховувати 40% надходжень, решта сум оголошувалася непорушною, а відсотки від неї можна було використовувати також лише зі згоди Центральної комісії при ВУЦВК. Звіт і плани діяльності комісій усіх рівнів подавалися до вищестоящих організацій. Кінцевою інстанцією у цьому процесі була Центральна комісія при ЦВК СРСР.

Однак, брак коштів в місцевих бюджетах не давав можливості в повній мірі наповнювати місцеві фонди і здійснювати відрахування до загальносоюзного Фонду. Місцеві комісії не поспішали інформувати про стан справ республіканських комісій з організації і розпорядження Фондом допомоги безпритульним дітям. Тому, уже на засіданні Комісії з організації і розпорядження загальносоюзним Фондом допомоги безпритульним дітям від 19 лютого 1926 р. республіканським комісіям рекомендувалося терміново надати звіти про роботу цих комісій, відомості про наявні кошти та здійснити відрахування до загальносоюзного фонду уже в розмірі 20%.

Хоча радянська влада постійно звітувала про поетапне подолання дитячої безпритульності та бездоглядності до кінця 1920-х рр., однак ситуація продовжувала залишатися складною і на початку 1930-х рр. Для вирішення питання дитячої безпритульності стали залучати і новостворені колективні сільські господарства. Безпритульних дітей почали передавали під колективне патрунування колгоспами та радгоспами, а також у селянські сім'ї. Методи трудового навчання та виховання, що там застосовувалися, не мали нічого спільного з педагогічними. Про це свідчать звіти обстежень, проведених представниками організації «Друзі дітей» упродовж грудня 1933 – березня 1934 р. Для прикладу, на такому патрунуванні в Київській, Чернігівській, Харківській, Дніпропетровській та Донецькій областях перебувало на той час 7 981 дитина²³. Звіти подавалися під грифом «таємно» і це стає зрозумілим після вивчення їх матеріалів. Ось окремі з них: «Харківська область. У радгоспі «Хаторга № 1» десятеро дітей віком від 10 до 13 років живуть в гуртожитку для робітників. Брудні, завошивлені, працюють 10-12 годин на добу. Одержують

²² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1543. Арк. 60.

²³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 16.

зарплатню 25 руб., з яких 23 руб. вираховують на харчі. До школи не ходять. До радгоспу ім. Червоної гвардії було передано 27 дітей. Вони сплять на підлозі, харчування погане, за браком одягу та взуття школи не відвідують. Радгосп Панчишина Соболівської сільської ради Теплівського району Вінницької області – 10 дітей розбіглися, бо над ними знущалися дорослі. Дитину прив'язували за шию до коня і ганяли по полю...»²⁴. Перевірка дитячих будинків та організацій, які мали відповідати за здійснення патронування над неповнолітніми, засвідчила, що подібні ситуації з «вихованням» дітей була типовим явищем та демонстрували ось таку «турботу» держави.

Діти, які в силу різних, незалежних від них, обставин опинилися в становищі безпритульних, були жертвами тієї політики, яку нав'язувала суспільству радянська влада. Партійні та комсомольські організації, радянські органи як в центрі, так і на місцях, органи наркоматів освіти, охорони здоров'я насправді не приділяли належної уваги до становища дітей, не боролися з причинами, що призводили до втрати дітьми батьківського піклування, ставали безпритульними та бездоглядними, фізично хворими та морально зламаними членами суспільства. Тривалий час перекладання державою своїх обов'язків з формування належного рівня соціальної політики, розв'язання першочергових завдань забезпечення та соціального захисту найбільш вразливих верств суспільства, особливо дітей, на місцеві органи влади, громадські організації, трудові колективи та селянські сім'ї, лише погіршувало ситуацію²⁵.

Такий, далеко неповний, вибраний нами фрагментарний аналіз перебігу реалізації задекларованих владою програм та планів, показує недолугість радянської соціальної політики в дитячому питанні. Радянською владою всіх рівнів робилися спроби застосовувати на практиці ідеологічні установки. Мала місце не належна оцінка реальної ситуації, яка складалася на той час. Тотальним був дефіцит коштів та матеріальних ресурсів на важливі соціальні програми. Часом спостерігався перекис в бік занадто пом'якшеного ставлення до неповнолітніх правопорушників, що переходило у всюдозволеність.

Висновки. Однією з важливих і складних проблем багатьох суспільств в різні історичні часи була і залишається проблема дитячої безпритульності. Це негативне явище є не стільки результатом проблеми батьків і дітей, скільки наслідком суспільно-політичної та економічної ситуації в державі. Тому не випадково такі явища особливо небезпечними і помітними стають в кризові, переломні моменти в країні. У сьогодинішньому протистоянні України жорстокій російській агресії дитяча безпритульність знову стає реальністю і загрожує суспільному порядку. Оскільки саме діти вулиці стають потенційними правопорушниками, наркоманами і жертвами в злочинах дорослих. Подібні явища мали місце в нашій історії понад сто

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 18.

²⁵ Білоконь А.С. Створення та діяльність державних комісій допомоги дітям... С. 79.

років тому, коли Україна переживала наслідки Першої світової війни, революцій і більшовицької навали і соціально-економічної політики радянської влади 1920-х рр.

Дитяча безпритульність того періоду становила суспільну загрозу. Її стрімке зростання дискредитувало та ставило під сумнів ідеологічні принципи радянської влади в очах населення країн та міжнародної спільноти, змушувало шукати вихід із цієї ситуації. Ліквідацію проблеми гальмувала відсутність комплексного підходу, завдяки якому можна було б охопити увесь спектр поставлених завдань. Низький організаційний рівень роботи низового владного апарату не сприяв належному і швидкому вирішенню проблеми. Ці та інші негаразди демонстрували слабкість радянського державного устрою, заважали вчасному вирішенню проблеми, що мало наслідком постійне зростання чисельності безпритульних дітей. Це ганебне соціальне явище вдалося приборкати лише до середини 1930-х рр. Однак, проблема залишалася повністю не вирішеною і загроза її рецидиву була цілком реальною у зв'язку з репресивною політикою радянської влади другої половини 1930-х рр. та початком Другої світової війни.

REFERENCES

- Bilokon, A.S. (2021). Stvorennia ta diialnist derzhavnykh komisii dopomohy ditiam (1920–1930-ti rr.). [Creation and activity of state commissions to help children (1920–1930s)]: Dys... doktora filosofii: o32 Istorii ta arkeolohii. Uman [in Ukrainian].
- Bondarchuk, M. (2020). Dytiacha bezprytulnist yak riznovyd sotsialnykh anomalii na Zhytomyrshchyni 1921–1928 rr. ta shliakhy yii podolannia radianskoïu vladoïu [Children's homelessness as a type of social anomalies in Zhytomyr Oblast 1921–1928 and ways to overcome it by the Soviet authorities]. *Naukovi pratsi Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Seriia Istorii*, 34, 28–36 [in Ukrainian].
- Bukriciev, T. (2016). Dosvid podolannia dytiachoi bezprytulnosti u druhii polovyni 20-kh rokiv XX st. na Pivdennii Ukraini (za materialamy Khersonshchyny) [The experience of overcoming child homelessness in the second half of the 20th century in Southern Ukraine (according to the materials of the Kherson Region)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45, 221–226 [in Ukrainian].
- Dekret SNK RSFSR «Ob otdelenii cerkvi ot gosudarstva i shkoly ot cerkvi» [Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR "On the separation of Church from State and School from Church"] (1918). *Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabocheho i krest'yanskogo pravitel'stva RSFSR*, 18, Otdel pervyj, 26 [in Russian].
- Dekret SNK RSFSR ot 14 yanvarya 1918 g. «O komissiyah dlya nesovershennoletnih» [Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR of January 14, 1918 "On commissions for minors"] (1918). *Sbornik zakonov i rasporyazhenij rabocheho i krest'yanskogo pravitel'stva RSFSR s 1 yanvarya po 1 aprelya 1918 g.*, 2, 63 [in Russian].
- Diptan, I.I. (2008). Spetsialni derzhavni ustanovy borotby z dytiachoiu bezprytulnistiu v Ukrainskii SRR (1919–1932 rr.): chynnyky z orhanizatsii, mekhanizm i rezultaty diialnosti [Special state institutions for combating child homelessness in the Ukrainian SSR (1919–1932): organizational factors, mechanism and results of activity]. *Ridnyi krai*, 2, 12–30 [in Ukrainian].

- Hillig, G. (1995). *Makarenko i stalinizm: Razmyshleniya i kommentarii k diskussionnoj teme* [Makarenko and Stalinism: Reflections and comments on a controversial topic]. Marburg [in Russian].
- Komar, Ye.H. (2015). Sotsialni anomalii u povsiudnomu zhytti naselennia USSR 20-kh rr. XX st. [Social anomalies in the general life of the population of the Ukrainian SSR in the 20s of the 20th century]; Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
- KPSS v rezolyuciyah i resheniyah sezdov, konferencij i plenumov CK [CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee] (1983). T. 2. (1917–1922 gg.). Moscv [in Russian].
- Postanovlenie Komissariata po narodnomu prosveshcheniyu «O peredache dela vospitaniya i obrazovaniya iz duhovnogo vedomstva v vedenie Komissariata po narodnomu prosveshcheniyu [Resolution of the Commissariat for Public Education “On the transfer of the matter of upbringing and education from the spiritual department to the jurisdiction of the Commissariat for Public Education]. (1917). *Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabochego i krestyanskogo pravitelstva RSFSR*, 9, I, 126 [in Russian].
- Postanovlenie Narodnogo komissariata po prosveshcheniyu «O peredache vsekh uchebnykh zavedenij v vedenie Narodnogo komissariata po prosveshcheniyu» [Resolution of the People’s Commissariat for Education “On the transfer of all educational institutions to the jurisdiction of the People’s Commissariat for Education”]. (1918). *Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabochego i krestyanskogo pravitelstva RSFSR*, 28, I, 367 [in Russian].
- Postanovlenie Narodnogo komissariata gosudarstvennogo prizreniya «Ob otdele prizreniya dlya nesovershennoletnih» [Resolution of the People’s Commissariat of State Charity “On the Department of Charity for Minors”]. (1918). *Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabochego i krestyanskogo pravitelstva RSFSR*, 19, I, 287 [in Russian].
- Postanovlenie po Narodnomu komissariatu gosudarstvennogo prizreniya «O perekhode v vedenie Narodnogo komissariata gosudarstvennogo prizreniya vsekh uchrezhdenij prizreniya nesovershennoletnih i maloletnih detej i ob uchrezhdenii Kollegii prizreniya nesovershennoletnih» [Resolution on the People’s Commissariat of State Charity “On the transfer to the jurisdiction of the People’s Commissariat of State Charity of all institutions for the care of minors and young children and on the establishment of the College of Charity for Minors”] (1918). *Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabochego i krestyanskogo pravitelstva RSFSR*, 22, I, 321 [in Russian].
- Siezdy Sovetov Soyuza SSR, Soyuznyh i Avtonomnyh sovetских socialisticheskikh respublik* [Congresses of Soviets of the USSR, Union and Autonomous Soviet Socialist Republics]; Sb. Dokumentov (1960), 3 (1922–1936), Moscv [in Russian].
- Vlasiuk, I. & Starodubets, H. (2021). Problema dytiachoi bezprytnosti na Zhytomyrshchyni ta borotba z neiu v period piznoho stalinizmu (1944–1953 rr.) [The problem of child homelessness in Zhytomyr Oblast and the fight against it during the period of late Stalinism (1944–1953)]. *Litopys Volyni*, 24, 73–77 [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.H. (2007). Diialnist tsentralnykh orhaniv derzhavnoi vlady z pytan podolannia dytiachoi bezprytnosti u 20–30-kh rokakh XX st. v Ukraini [Activities of central state authorities on issues of overcoming child homelessness in the 1920s and 1930s in Ukraine]. *Intelihentsiia i vlada: Seriia: Istoriiia*, 10, 54–67 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/127-136

УДК (UDC) 339.922 (497.1) : 341.322.5-043.2

THE INFLUENCE OF THE CONSEQUENCES OF WAR CRIMES ON THE EUROPEAN INTEGRATION OF THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA

Kateryna Shymkevych*

Abstract

The aim of the article is to study the impact of war crimes committed in the 1990s and early 2000s on the territory of the republics of former Yugoslavia on the European integration processes and aspirations of these states. Factors that directly influence the European integration of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Montenegro, and North Macedonia are analyzed. It was noted that Slovenia did not have similar problems, so its European integration was not related to solving the problem of war crimes. The author also emphasizes that this issue was unimportant in North Macedonia. Therefore, it had no impact on European integration.

The scientific novelty of this investigation consists of an attempt to comprehensively highlight the interdependence of the consequences of war crimes and the aspirations of the post-Yugoslav countries to become members of the European Union. The article states that this topic requires a separate historiographical study since no works in Ukrainian and foreign science would reveal various aspects of the topic.

The conclusions emphasize that for Croatia, the problem of settling war crimes and their consequences was one of the critical problems for joining the EU. European integration began to progress only after the state's political leadership changed and started to develop relevant legislation and actively cooperate with the International Tribunal for the former Yugoslavia.

The author emphasizes that the problem of war crimes is quite acute for Bosnia and Herzegovina. Every year, the European Commission underlines that the country's leadership must change its approach to solving such problems. However, the dynamics of conviction of war criminals, as well as the investigation of human rights violations, remain low. It does not directly impact the European integration of Bosnia and Herzegovina since the country received candidate status only in 2022.

As the author notes, Serbia and Montenegro are characterized by ignoring the problem of war crimes, their consequences, and the punishment of the guilty. The political leadership of both countries is taking purely demonstrative steps that would meet the requirements of the European Commission.

Keywords: former Yugoslavia, war crimes, ICTY, EU integration, European Commission

* PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Public Management, Zaporizhzhia Institute of Economics and Informational Technologies, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: shkate2007@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3796-3292>

ВПЛИВ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ НА ЄВРОПЕЙСКУ ІНТЕГРАЦІЮ КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

Катерина Шимкевич*

Анотація

Метою статті є дослідження впливу наслідків воєнних злочинів, скоєних у 1990-х – на початку 2000-х рр. на території республік колишньої Югославії, на євроінтеграційні процеси та прагнення цих держав. Аналізуються фактори, які здійснюють безпосередній вплив на євроінтеграцію Боснії і Герцеговини, Хорватії, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії. Відзначено, що Словенія не мала подібних проблем, тому її євроінтеграція не була пов'язана з вирішенням проблеми воєнних злочинів. Також автор підкреслює, що в Північній Македонії це питання не мало великого значення, тому не здійснювало ніякого впливу на євроінтеграцію.

Наукова новизна даної розвідки полягає у спробі комплексно висвітлити взаємозалежність наслідків воєнних злочинів та прагненням постюгославських країн стати членами Європейського союзу. У статті зазначено, що дана тематика потребує окремого історіографічного вивчення, оскільки в українській та зарубіжній науці ще немає робіт, які б розкривали різні аспекти теми.

У **висновках** підкреслено, що для Хорватії проблема врегулювання воєнних злочинів та їх наслідків була однією з ключових проблем для вступу в ЄС. Євроінтеграція почала рухатися тільки після зміни політичного керівництва в державі, яке почало розробляти відповідне законодавство та стало активно співпрацювати з Міжнародним трибуналом по колишній Югославії.

Автор підкреслює, що для Боснії і Герцеговини проблема воєнних злочинів є досить гострою. Єврокомісія щороку наголошує на тому, що керівництво країни має змінювати підходи до вирішення подібних проблем. Утім, динаміка засудження воєнних злочинців, як і розслідування порушень прав людини, залишаються низькою. Наразі це не має прямого впливу на євроінтеграцію Боснії і Герцеговини, оскільки країна отримала статус кандидата тільки у 2022 р.

Для Сербії і Чорногорії, як відзначає автор, характерно ігнорування проблеми воєнних злочинів, їх наслідків, покарання винних. Політичне керівництво обох країн робить суто демонстративні кроки, які б відповідали вимогам Європейської комісії.

Ключові слова: колишня Югославія, воєнні злочини, МТКЮ, Європейська інтеграція, Європейська комісія

Цитування: Shymkevych, K. (2024). The Influence of the Consequences of War Crimes on the European Integration of the Countries of the Former Yugoslavia. *Consensus*, 1, 127–136.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/97>

* кандидатка історичних наук, доцентка кафедра права та публічного управління, Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій, Запоріжжя, Україна. Е-mail: shkate2007@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3796-3292>

Introduction. In 2003, the countries of former Yugoslavia received a European perspective from Brussels at the summit in Thessaloniki. The EU decided to separate these countries and Albania into a separate group of countries for European integration called the Western Balkans. Each of these countries has many common domestic and foreign policy problems, which the EU hopes to solve by developing standard accession criteria. However, Albania stands out among other countries in the absence of issues related to the resolution of the consequences of war crimes of the 1990s. Brussels has a common approach to Albania and North Macedonia regarding European integration. Tirana must wait until the Macedonian authorities settle the consequences of war crimes and several contradictions with neighbors in the Balkans.

This article will consider five countries of the former Yugoslavia – Bosnia and Herzegovina (BiH), North Macedonia, Serbia, Croatia, and Montenegro, whose European integration was directly affected by the consequences of war crimes in the 1990s – early 2000s. Common to the states is that most of them already have candidate status for joining the EU; Croatia joined the European Union in 2013. The self-proclaimed Republic of Kosovo seeks to become a member of the European Union by applying at the end of 2022, but the document is under review. Therefore, the influence of the consequences of war crimes on European integration requires separate research and analysis.

The aim of this article is to study how the consequences of war crimes committed during the 1990s – early 2000s in the former Yugoslavia impacted European integration.

Analysis of last publications. The article's topic has not yet been thoroughly covered in Ukrainian and foreign historiography. Many articles and analytical materials exist on *Radio Slobodna Evropa*¹ and the *Balkan Transition Justice*² websites. Such works consider the reasons for freezing the process of investigating war crimes at the national level. Attempts are being made to examine whether the attitude of the European Commission is changing regarding the lack of progress on this issue.

Authors of articles and analytical reviews often conclude that the situation is not changing in BiH, Serbia, Montenegro, Croatia, and North Macedonia. This is explained by the fact that Croatia has already joined the EU and formally fulfilled the conditions, and at the national level, the investigation of war crimes is not one of the authorities' priority tasks.

In North Macedonia, there is a lot of work that highlights either war crimes or reporting their consequences. Researchers write much more about war crimes and their consequences in BiH, Serbia, and Montenegro. Separate works consider the slow European integration of Serbia and Montenegro in the context of not solving existing problems in this area.

This topic must be studied since the European Commission pays considerable attention to these aspects in its reports and indicates the need to solve existing problems.

¹ Radio Slobodna Evropa URL: <https://www.slobodnaevropa.org/>

² Balkan Transition Justice URL: <https://balkaninsight.com/balkan-transitional-justice-home/balkan-transitional-justice-about/>

In this aspect, it is worth mentioning Croatia, which, due to its reluctance to cooperate with the International Tribunal for the former Yugoslavia, had yet to succeed on the way to European integration for several years.

Presentation of the primary material. In the early 1990s, the European Union offered various regional initiatives for Albania and the former Yugoslav countries³. The main goal was to prevent regional conflicts and create ties between countries for further cooperation. Another goal was to help the integration of Albania and the ex-Yugoslav republics into the EU. All projects remained virtually on paper. Although the Stability Pact for South-Eastern Europe was created in 1999, it lasted nine years. In 2008, this organization was replaced by the Regional Cooperation Council, which was to accelerate the accession of the Western Balkan countries to the EU. However, the desired result has not yet been achieved. One of the problems has been and remains the normalization of bilateral and regional relations, which is impossible without overcoming the consequences of war crimes and the full launch of the reconciliation process.

Only Slovenia (2004) and Croatia (2013) joined the EU. If Slovenia managed to join the EU almost without problems, Croatia failed to jump onto the rapid train of European integration. External issues and internal unrest – for example, corruption, political and economic development instability, legislation non-compliance with EU requirements, etc. – became obstacles. The problem of war crimes, their consequences, and war criminals has also been an obstacle for long.

The first Croatian president, Franjo Tudjman, didn't seek to cooperate actively with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia⁴ (ICTY). He said Croatia was fighting for independence, so it could not be judged. The situation began to change under the subsequent presidents Stipe Mesic and Ivo Josipovic. Cooperation with the tribunal to search for and deport war criminals and provide the necessary documentation for investigations has been one of Croatia's main foreign policy areas. In October 2003, the Croatian Parliament passed the Law on the Annex to the Statute of the International Criminal Court and the Prosecution of Acts against Non-Compliance with International Laws and Customs of War and International Humanitarian Law⁵. It called for the establishment of military chambers at the courts in Zagreb, Osijek, Rijeka, and Split to investigate war crimes during the Yugoslav conflict of the 1990s⁶. In the following

³ Шимкевич К. Європейські проекти «зшивання» Західних Балкан наприкінці XX – на початку XX ст. Український націоналізм у сучасному ідеологічному протистоянні. Збірник матеріалів Восьмих Бандерівських читань / упор. Ю. Сиротюк, Т. Бойко, Ю. Олійник. Київ: Недержавний аналітичний центр «УССД» – ТОВ «Основа-Принт Плюс». 2021. С. 341-346.

⁴ Resolution 827 (1993) Adopted by the Security Council at its 3217th meeting. on 25 May 1993. S/RES/827 (1993) URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf

⁵ Odluka o proglašenju Zakona o primjeni Statuta Međunarodnoga kaznenog suda i progonu zakaznena djela protiv međunarodnoga ratnog i humanitarnog prava, *Hrvatski sabor na sjednici 17. listopada 2003*. Broj: 01-081-03-3537/2. Zagreb. 24. listopada 2003.

⁶ ICTY Outreach Programme Capacity Building. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia URL: <http://www.icty.org/sections/Outreach/capacitybuilding>

years, Croatia passed a law protecting witnesses to crimes and established witness assistance units and victims of war crimes at the Ministry of Justice.

In 2005, Croatia extradited all war crimes suspects required by The Hague tribunal, including Ante Gotovina and Mladen Markac⁷. The Croatian government continued to cooperate actively with the ICTY for some time, staying in touch with and transferring persons at large to The Hague. This allowed the republic's government to resume negotiations with NATO and the EU on permanent membership in 2008. In April 2009, Croatia became a full member of NATO and joined the EU on July 1, 2013.

In Serbia, war crimes and a reluctance to cooperate with the ICTY have repeatedly hampered European integration. There was no cooperation during Slobodan Milosevic's rule, as the Serbian/Yugoslav leader rejected the tribunal's legitimacy. The situation changed somewhat after the so-called Bulldozer Revolution (September 29 – October 5, 2000). Milosevic was arrested and extradited to The Hague on June 28, 2001. Also, in Serbia, the ruling regime has changed⁸.

In 2003, ICTY established in the Belgrade District Court the first department to investigate war crimes committed by Serbian army soldiers and officers in Bosnia and Herzegovina and Croatia⁹. For a long time, the Serbian authorities didn't want to make significant efforts to find Radovan Karadzic and Stojan Zupljanin (arrested in 2008)¹⁰, Ratko Mladic¹¹, and Goran Hadzic¹² (arrested in 2011). The transfer of these indicted to the Hague signaled the resumption of talks with Serbia. On March 1, 2012, the country received official candidate status at the EU Summit in Brussels. At an intergovernmental conference in Brussels, Serbia began direct negotiations on EU access three years later.

The negotiations stopped in 2020. The European Commission didn't allow the opening of a new section for the EU because the Serbian government did not meet some requirements, including transitional justice¹³. According to the European Commission

⁷ Transfer of Ante Gotovina to the Tribunal. Press Release. CVO/MO/1034e. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. The Hague, 10 December 2005 URL: <https://www.icty.org/en/press/transfer-ante-gotovina-tribunal>

⁸ Шимкевич К. Як продавали Мілошевича. Історія екстрадиції югославського президента. *Мілітарний*. 15 січня 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/yak-prodavaly-miloshevycha-istoriya-ekstradytsiyi-yugoslavskogo-prezydenta/>

⁹ ICTY Outreach Programme Capacity Building. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. URL: <http://www.icty.org/sections/Outreach/capacitybuilding>

¹⁰ Interpol applauds Serbian capture of Radovan Karadzic. *Interpol*. 22nd of July, 2008 URL: <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2008/INTERPOL-applauds-Serbian-capture-of-Radovan-Karadzic>

¹¹ Tribunal Welcomes the Arrest of Ratko Mladić. Press release. OTP/1412e. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. The Hague, 26 May 2011 URL: <https://www.icty.org/en/press/tribunal-welcomes-arrest-ratko-mladi%C4%87>

¹² OSCE Chairperson welcomes arrest of Goran Hadžić. Press release. OSCE. 20th of July, 2011 URL: <https://www.osce.org/cio/81074>

¹³ The European Commission's Non-Paper on the State of Play regarding Chapters 23 and 24 for Serbia: To overcome the legacy of the past, it is necessary to improve regional cooperation. Humanitarian Law Center.

¹⁴ 1th of July, 2020 URL: <http://www.hlc-rdc.org/?p=37492&lang=de>

report under section 23, released in 2016, the country's leadership has done nothing to prosecute those involved in war crimes to ensure proper implementation of recommendations to improve the effectiveness of domestic war crimes trials. The European Commission accuses Serbian President Alexander Vucic and his government of freezing cooperation with the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, also referred to as the IRMCT or the Mechanism¹⁴, failing to comply with many ICTY decisions, limited participation in regional war crimes projects, and slow implementation of the National War Crimes Strategy¹⁵.

In Serbia, more than 2,500 cases are investigated. The government continues to provide support and housing for convicted war criminals, allows hatred against other ethnic groups, and denies the Srebrenica genocide. It further complicated Serbia's European integration and hindered the settlement of relations with Kosovo. The EU-sponsored Belgrade–Pristina dialogue stipulates that the Serbian authorities and the authorities of the self-proclaimed republic will jointly investigate war crimes.

Unlike other republics in the former Yugoslav federation, the North Macedonia's government never resisted the work of ICTY investigators and prosecutors. The tribunal had five jurisdictions that are classified as war crimes¹⁶. ICTY Prosecutor's Office has transferred four cases of «Mavrovo Road Workers», «NLA Leadership», «Neproshteno», and «Lipkovo Dam» from the Hague to the Prosecutor's Office of North Macedonia. Cases at the local level have either been suspended or frozen. The ICTY has dealt with only one case involving crimes committed by Macedonian security forces and police in the village of Luboten, near Skopje¹⁷. In The Hague, only Johan Tarculovski, who commanded one of the police units that committed war crimes in Luboten, was brought to justice. Another accused, Lube Boskoski, was acquitted¹⁸.

In Bosnia and Herzegovina (BiH), the process of convicting persons suspected or accused of war crimes has lasted more than two decades. This is due to several factors. First, the country has created a very complex state structure under the Dayton Peace Accords, which has paralyzed all authorities and institutions. Because of this, for a long

¹⁴ Resolution 1966 (2010) Adopted by the Security Council at its 6463rd meeting. *United Nations Security Council*. 22nd of December. 2010 URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n10/706/o8/pdf/n10706o8.pdf?token=PKJow5mgveTj3kmFjc&fe=true>

¹⁵ The National Strategy for war crimes prosecution for the period 2021–2026. Pursuant to Article 38, Paragraph 1 of the Law on the Planning System of the Republic of Serbia (the "Official Gazette of the RS", number 30/18) URL: <https://www.mpravde.gov.rs/files/NATIONAL%20STRATEGY%20FOR%20WAR%20CRIMES%20PROSECUTION%201.pdf>

¹⁶ Volchevska B., Zdravkova I. How North Macedonia Traded Justice for Peace. *BalkanInsight*. 24th of December. 2020 URL: <https://balkaninsight.com/2020/12/24/how-north-macedonia-traded-justice-for-peace/>

¹⁷ Crimes Against Civilians: Abuses by Macedonian Forces in Ljuboten, August 10–12, 2001. *Human Rights Watch*. 2001 URL: <https://www.hrw.org/reports/2001/macedonia/>

¹⁸ Boškoski Acquitted and Tarčulovski Sentenced to 12 Years' Imprisonment. Press Release. NJ/MOW/PR1270e. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. 10th of July. 2010 URL: <https://www.icty.org/en/press/bo%C5%A1koski-acquitted-and-tar%C4%8Dulovski-sentenced-12-years%E2%80%99-imprisonment>

time, there was no specialized structure in Bosnia and Herzegovina that dealt exclusively with war crimes. The War Crimes Division of the State Court was established only in 2005, and it was to operate permanently as a state-specialized institution in Sarajevo¹⁹.

Secondly, for the population of each of the entities of BiH, the concept of war criminals is blurred. This category usually includes soldiers of enemy armies, not their own soldiers or generals. For them, they are national heroes who defended the Motherland. Due to this, the ICTY trials were delayed, and the defendants were sentenced. For example, former Republika Srpska President Radovan Karadzic and former Republika Srpska Army General Ratko Mladic refused to be handed over to the ICTY by the Republika Srpska entity. The arrest of Karadzic in 2008 and Mladic in 2011 unblocked Bosnia and Herzegovina's negotiations with the EU on European integration.

Third, the country still lacks an effective judicial system to deal with war criminals at the local level. The OSCE has consistently noted in its reports that the number of cases opened against war crimes indictees in Bosnia and Herzegovina is steadily declining. The situation is similar with the consideration of already opened instances. Trials are postponed, delayed, or canceled due to various circumstances. This is caused by the lack of testimony and witnesses, incomplete information, and the reluctance of people to bring charges against their perpetrators.

A characteristic feature work of the War Crimes Division of the BiH State Court is the prosecution of only Bosnian Serbs and Bosnian Croats. Cases against Bosniaks are rare. The same trend has been in the courts dealing with war crimes cases in Serbia, Croatia, Montenegro, and Kosovo. The consequence of such actions is one-sided processes and deteriorating relations between countries.

In Bosnia and Herzegovina, the situation is complicated by the Republika Srpska authorities' refusal to cooperate with the Muslim-Croat Federation (another entity within BiH) to comply with orders from the EU High Representative and to recognize the involvement of Bosnian Serbs in war crimes committed by prosecutors.

In 2020, BiH has adopted a State Strategy for War Crimes²⁰. It is the second such document in Bosnia and Herzegovina to establish state control over persons who were involved in war crimes in 1992–1995. The previous strategy was approved in 2008²¹ and was due to run until 2015 to complete all war crimes cases²². However, the document proved ineffective, and Bosnia failed to come close to resolving one of the key obstacles to its EU integration.

¹⁹ Address of the Prosecutor at the inauguration of the War Crimes Chamber of the Court of BH (Sarajevo). CDP/P.I.S/944. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. 9th of March. 2005 URL: <https://www.icty.org/sid/8633>

²⁰ Rovcanin H. Bosnia Adopts Long-Delayed National War Crimes Strategy. *BalkanInsight*. 24th of September. 2020 URL: <https://balkaninsight.com/2020/09/24/bosnian-adopts-long-delayed-national-war-crimes-strategy/>

²¹ National Strategy for Processing of War Crimes Cases Adopted. *Ministry of Justice of Bosnia and Herzegovina*. 30th of December. 2008 URL: <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/vijesti/default.aspx?id=572&langTag=en-US>

²² Bosnia and Herzegovina: Events of 2015. Relief Web. 2nd of February. 2016. URL: <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/bosnia-and-herzegovina-events-2015>

According to senior officials, the new strategy should speed up the process. Some experts think the State Strategy for War Crimes (2020) will allow all cases to be considered during the following years. At present, this seems impossible, as some cases related to war crimes and criminals were initiated in 2019–2021.

In 2019, according to the OSCE Mission to BiH, 49 cases were considered; in 2020, this figure dropped to 18. It is explained not only by problems within the country but also by the impact of the coronavirus pandemic. Due to quarantine, the trials of defendants in war crimes cases were postponed. As of July 2021, the BiH Prosecutor's Office had filed only six war crimes charges²³.

Thus, the OSCE figures once again prove BiH's lack of interest in finally resolving the problem of war crimes and starting a new phase of accession talks with the EU. The number of such cases decreased, demonstrating the State War Crimes Strategy's (2008 and 2020) ineffectiveness, as the transitional justice process was initiated in the countries of the former Yugoslavia with the assistance of the EU. BiH, as in other post-Yugoslav states, is run only by non-governmental organizations. The authorities have nothing to do with transitional justice, which creates additional obstacles for BiH, Serbia, Montenegro, and Kosovo in the EU accession dialogue process.

The committing of war crimes, their consequences, and the punishment of accused persons are not such a pressing issue in the social and political life of Montenegro compared to Serbia, BiH, Croatia, and Kosovo. Since the 1990s, the Montenegrin leadership has been ready to deal with the past because they want to become a member of the EU as soon as possible²⁴. However, further statements by political leaders are not coming. Podgorica is not ready to work in this direction to open new cases against war criminals and deal with the problem comprehensively.

First, none of the Montenegrin governments has put the past issue on foot in the list of urgent cases. Secondly, society itself did not ask to know more about the conflicts of the 1990s, about war crimes and victims of war. Thirdly, the war crimes in Montenegro are committed only by non-governmental organizations. The authorities know about their activity, but their cooperation is sporadic.

Similar trends are observed in neighboring countries – Croatia, Slovenia, and North Macedonia. In BiH, Kosovo, and Serbia, the situation is different, as mass killings, purges, and deportations have drawn red lines in post-war societies that are constantly in conflict. Until 2020, public organizations documented, investigated, and independently communicated with witnesses and victims.

The main partners in this process were various organizations from Croatia, BiH, Serbia, North Macedonia, and Kosovo. In May 2020, the Montenegrin leadership

²³ Greml L. Bosnia Completing Fewer War Crimes Cases, OSCE Warns. *BalkanInsight*. 11th of August. 2021. URL: <https://balkaninsight.com/2021/08/11/bosnia-completing-fewer-war-crimes-cases-osce-warns/>

²⁴ The implementation of the War Crimes Investigation Strategy in Montenegro lets down expectations. *Human Rights Action*. 30 June. 2021. URL: <https://www.hraction.org/2021/06/30/the-implementation-of-the-war-crimes-investigation-strategy-in-montenegro-lets-down-expectations/?lang=en>

announced that an Information and Documentation Center for studying war crimes would be established at the Assembly. The opening occurred on October 5, 2020, in the Montenegrin Parliament building in Podgorica²⁵. However, at the end of 2021, the center did not appear in the Assembly. It was allegedly temporarily housed in the premises of the non-governmental organization Youth Initiative of the Human Rights (YIHR Montenegro), also headquartered in the Montenegrin capital. It was on the initiative of this NGO that a memorandum on establishing the Information and Documentation Center was signed. The EU Delegation supported the project in Montenegro. This is the only time that the authorities have shown interest in overcoming the consequences of the past, which include war crimes and their consequences.

However, this project is implemented only by YIHR Montenegro. The authorities are not participating in it. This is evidenced by the European Commission's 2021 report on Montenegro²⁶, prepared in October this year for presentation to the European Parliament. European Commission officials note that the government continues to implement the National War Crimes Prosecution Strategy in a limited format.

Despite the lack of significant progress in its justice system for war crimes, the Montenegrin authorities are joining the prosecution of Croatia, BiH, and Kosovo. In addition, this summer, the Parliament of Montenegro officially joined the recognition and condemnation of the crime of genocide in Srebrenica²⁷. The deputies passed a resolution, which provoked an adverse reaction in Serbia and Republika Srpska.

Thus, Croatia, BiH, Serbia, and Montenegro have the problems of war crimes and their consequences, but it does not have a significant impact on their European integration. Croatia formally decided on some questions connected with the consequences of war crimes and war criminals whom the tribunal wanted to prosecute.

The European Commission annually criticizes the BiH, Serbia, and Montenegro for effectively freezing the investigation and not opening new cases. Serbia and Montenegro still need to comply with Chapters 23 and 24, which deal with the fighting corruption, improving the situation with freedom of speech and media, improving the judiciary system, and so on. Similar approaches from the European Commission will continue in the desired direction.

The governments of Serbia and Montenegro will continue to be shut out of the process of finding ways to investigate war crimes, prosecute the accused, and establish the truth about the events of the past. Instead, the efforts of public organizations will

²⁵ Kajosevic S. Montenegro Parliament Opens War Crimes Documentation Centre. *BalkanInsight*. 5th of October. 2020 URL: <https://balkaninsight.com/2020/10/05/montenegro-parliament-opens-war-crimes-documentation-centre/>

²⁶ Key findings of the 2021 Report on Montenegro. *European Commission*. 19th of October. 2021 URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_5279

²⁷ Öztürk M.T. Montenegro parliament adopts resolution on recognizing genocide in Srebrenica. *Anadolu*. 17th of June. 2021 URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/montenegro-parliament-adopts-resolution-on-recognizing-genocide-in-srebrenica/2277717>

continue to be significant in this area, but the results of their activities are of little interest to politicians or the society.

Bosnia and Herzegovina have a candidate status, but the negotiations are open. European Commission decided in December 2023 that BiH needs to meet the membership criteria. Now, the consequences of war crimes don't directly impact European integration for this country. The negative trends in the investigation of war crimes and prosecution of the accused, which are observed now, will significantly complicate the European integration of the country in the future.

REFERENCES

- Gremo, L. (2021). Bosnia Completing Fewer War Crimes Cases, OSCE Warns. *BalkanInsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2021/08/11/bosnia-completing-fewer-war-crimes-cases-osce-warns/>
- Kajosevic, S. (2020). Montenegro Parliament Opens War Crimes Documentation Centre. *BalkanInsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2020/10/05/montenegro-parliament-opens-war-crimes-documentation-centre/>
- Öztürk, M.T. (2021). Montenegro parliament adopts resolution on recognizing genocide in Srebrenica. *Anadolu*. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/europe/montenegro-parliament-adopts-resolution-on-recognizing-genocide-in-srebrenica/2277717>
- Rovcanin, H. (2020). Bosnia Adopts Long-Delayed National War Crimes Strategy. *BalkanInsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2020/09/24/bosnian-adopts-long-delayed-national-war-crimes-strategy/>
- Shymkevych, K. (2021). Yevropeyski proyekty zshyvannya Zahidnyh Balkan naprikintsi XX – na pochatku XXI st. [European projects of “stitching” of the Western Balkans at the end of the 20th – at the beginning of the 21st century]. *Ukrayinski natsionalizm u suchasnomu ideologichnomu protistoyanni. Zbirnyk materialiv Vosmyh Banderivskyyh chytnan*. Kyiv: Nderzhavnyi analitychnyi tsentr USSD – TOV Osnova-Prynt Plyus, 341–346 [in Ukrainian].
- Shymkevych, K. (2023). Yak rpdavaly Miloshevycha. Istoriya ekstradytsiyi yugoslavskogo prezidenta [How Milosevic was sold. The history of the extradition of the Yugoslav president]. *Militaryni*. Retrieved from <https://mil.in.ua/uk/blogs/yak-prodavaly-miloshevycha-istoriya-ekstradytsiyi-yugoslavskogo-prezydenta/> [in Ukrainian].
- Volchevska, B. & Zdravkova, I. (2020). How North Macedonia Traded Justice for Peace. *BalkanInsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2020/12/24/how-north-macedonia-traded-justice-for-peace/>

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/137-145

УДК (UDC) 94 (092) (477.51) «1877/1944»

HISTORICAL AND LOCAL LORE ACTIVITY OF STEPAN HAVRYLOVYCH BARAN-BUTOVYCH (1877–1944)

Yaroslav Trykashnyi*

Abstract

The article is dedicated to the Ukrainian historian, archaeologist, local historian and teacher S.H. Baran-Butovych. **The aim of the article:** on the basis of available sources and historiographical materials, to characterize the selfless activity of the scientist, teacher and public figure S.H. Baran-Butovych in the direction of local history and tourism work. **The relevance of the research** is determined by the activation of local lore studies in the 21st century. A detailed study of the history of the regions and their prominent figures contributes to the awakening of national self-awareness of Ukrainian people, their historical memory, and the consolidation of the nation. In this context, the significance of the historical and local history activity of S.H. Baran-Butovych for Chernihiv Oblast was studied, as well as his contribution to the study of the history of Ukraine.

Scientific novelty: the article presents the activities of S.H. Baran-Butovych in certain periods of his life, his scientific works of local history are characterized. These are thematic articles in the newspapers *Ukrainian Polissya* (*Ukrainian Courier*) and the studio that played an important role in the development of local history – ‘Chernihiv as an object of historical and local history excursions’ (1931). Information is provided about the trials of the scientist’s fate in the 1930s of the 20th century.

The methodological basis of the work is based on the biographical method, using the principles of scientific objectivism, historicism, and systematicity with the use of general scientific methods of synthesis, analysis, and generalization.

Conclusions. The article presents the historical and local history activities of S.H. Baran-Butovych, his participation in the creation of the Chernihiv excursion bureau is highlighted, his works are analyzed and their importance for the development of local history in the Chernihiv region is determined.

Activities of S.H. Barana-Butovych contributed to further development of local history and tourism industry of Chernihiv, and his articles in newspapers, as well as the work ‘Chernihiv as an object of historical and local history excursions’ contributed to drawing attention to the historical past of Ukraine, in particular, Chernihiv Oblast, and were also important sources of formation of national values, consciousness and worldview.

Keywords: S.H. Baran-Butovych, local history, Chernihiv excursion bureau

* Post-graduate student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Local Lore of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine. E-mail: yaroslavtrykashnyi@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
СТЕПАНА ГАВРИЛОВИЧА БАРАНА-БУТОВИЧА (1877-1944)**

Ярослав Трикашній*

Анотація

Стаття присвячена українському історику, археологу, краєзнавцю та педагогу С.Г. Барану-Бутовичу. **Мета статті:** на основі наявних джерел та історіографічних матеріалів схарактеризувати самовіддану діяльність ученого, педагога і громадського діяча С.Г. Барана-Бутовича у напрямку краєзнавчо-туристичної роботи. **Актуальність дослідження** зумовлена активізацією у ХХІ ст. краєзнавчих досліджень. Детальне вивчення історії регіонів, його видатних постатей сприяє пробудженню національної самосвідомості українського народу, його історичної пам'яті, консолідації нації. У цьому контексті розглянуто значення історико-краєзнавчої діяльності С.Г. Барана-Бутовича для Чернігівщини, а також його внесок у вивчення історії України.

Наукова новизна: у статті представлено діяльність С.Г. Барана-Бутовича у певні періоди його життя, схарактеризовано його наукові праці краєзнавчого характеру. Це тематичні статті у газетах «Українське Полісся» («Український кур'єр») та студія, яка відіграла важливу роль у розвитку краєзнавства – «Чернігів, як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій» (1931 р.). Надано інформацію про випробування долі науковця у 30-х рр. ХХ ст.

Методологічна основа роботи ґрунтується на біографічному методі, з використанням принципів наукового об'єктивізму, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів синтезу, аналізу та узагальнення.

Висновки. У статті представлена історико-краєзнавча діяльність С.Г. Барана-Бутовича, висвітлена його участь у створенні Чернігівського екскурсійного бюро, проаналізовано його праці та визначено їх значення для розвитку краєзнавства на Чернігівщині.

Діяльність С.Г. Барана-Бутовича сприяла подальшому розвитку краєзнавчо-туристичної галузі Чернігова, а його статті у газетах, а також праця «Чернігів, як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій» сприяли приверненню уваги до історичного минулого України, зокрема, Чернігівщини, а також були важливими джерелами формування національних цінностей, свідомості й світогляду.

Ключові слова: С.Г. Баран-Бутович, краєзнавство, Чернігівське екскурсійне бюро

Цитування: Трикашній, Я. (2024). Історико-краєзнавча діяльність Степана Гавриловича Барана-Бутовича (1877-1944). *Консенсус*, 1, 137-145.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/98>

* аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: varoslavtrykashnyi@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

Постановка проблеми. Історичне краєзнавство дозволяє вивчити історію народу, відродити його культуру. Протягом тривалого часу краєзнавство виступає своєрідним підґрунтям історичної науки та надає широку палітру можливостей для наукових узагальнень.

У процесі розбудови державності України, відродження національної самосвідомості та духовності українського народу, значною мірою зростає інтерес до вітчизняної історії. Одним з пріоритетних напрямків в історичних дослідженнях на сучасному етапі є вивчення минулого окремих регіонів, міст, а також персоналій, які суттєво впливали на історичний процес та долю як держави, так і людей своєю діяльністю.

Особистісний вимір в історії, оцінка ролі особистості у історичному контексті належать до категорії найбільш складних проблем, які неможливо вирішити однозначно.

Життя і діяльність С.Г. Барана-Бутовича, його наукова спадщина останнім часом викликає зацікавлення фахівців різних напрямів – істориків, музеєзнавців, краєзнавців, археологів тощо. Значення його персоналії для розвитку історичного краєзнавства, освіти та туризму на Чернігівщині важко переоцінити, а зважаючи на недостатнє висвітлення його особистості у вітчизняній історіографії, дослідження його життя та діяльності, наукового доробку є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи історіографію виголошеної теми, необхідно зазначити, що незважаючи на наявність таких наукових студій як «Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення», «Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині» та ін., присвячених діяльності чернігівського історика-краєзнавця, освітянина, археолога та музеєзнавця С.Г. Барана-Бутовича, ця тема потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Займаючись дослідженням даної теми, ми не можемо оминати увагою доробок науковців різних напрямів, які згадували у своїх працях персоналію С.Г. Барана-Бутовича, адже саме їх напрацювання є відправною точкою у розкритті питання. Як правило, інформація про С.Г. Барана-Бутовича, зустрічається або у довідниках з історії України, або у студіях регіональних дослідників.

Так, важливою подією у науковому житті України стало видання «Енциклопедії історії України». Цьому сприяла ґрунтовна робота українських науковців, яка створила належний фундамент для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника у порівнянні з «Радянською енциклопедією історії України».

Редакційна колегія керувалася певними критеріями у відборі персоналій. Обираючи вчених-істориків головним був не формальний критерій (наприклад, наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки¹.

¹ Передмова. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 6.

До цього переліку включено і С.Г.Барана-Бутовича, як педагога, музейного працівника, історика та археолога. Автором статті про нього став О.Б. Коваленко². У ній подаються біографічні відомості, а також наводяться його основні наукові студії.

У науковому журналі «Сіверянський літопис» представлена розвідка В.Пилипенка та В.Кириченка, в якій проаналізовано роботу Чернігівського екскурсійного бюро на початковому етапі його розвитку, описано процес його становлення. Крім того розглянуто структуру бюро, його склад та діяльність учасників³.

Однією з найбільш ґрунтовних робіт, присвячених постаті С.Г.Барана-Бутовича, можна вважати статтю І.С.Азарх «Нові аспекти біографії С.Г.Баран-Бутовича: погляд з сьогодення» (2017)⁴. У ній авторка здійснила спробу переосмислення життєвого шляху і наукового доробку С.Г.Барана-Бутовича. Розглядається його практична і теоретична діяльність в різних наукових та навчальних установах у 1930-х рр., а також його діяльність на посаді завідувача відділом культури і освіти Чернігівської міської управи в 1941–1943 рр. Проаналізовано стосунки науковця з представниками українського національно-визвольного руху в окупаційний період.

На початку 2022 р. О.М.Кіріченко захистила дисертацію з теми «Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.», в якій приділено увагу публікаціям С.Г.Барана-Бутовича в окупаційній пресі Чернігова, зокрема у газетах «Українське Полісся» та «Український кур'єр»⁵.

Важливу інформацію містить розвідка Т.Дорохіної та Л.Рябус, де згадується і діяльність С.Г.Барана-Бутовича, зокрема, його статті в газеті «Українське Полісся»⁶.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу краєзнавчо-туристичної діяльності ученого, краєзнавця та педагога С.Г.Барана-Бутовича, а також визначення можливих напрямів проведення подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. С.Г.Баран-Бутович народився у селі Козел (нині смт Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту Чернігівської губернії. У 1897 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію і вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, який закінчив у 1901 р. за відділенням історії, географії та давніх мов з науковим званням кандидата наук⁷.

² Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1. А–В / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 182.

³ Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2017. Вип. 3. С. 148–153.

⁴ Азарх І. Нові аспекти біографії С.Г.Баран-Бутовича: погляд з сьогодення. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 128.

⁵ Кіріченко О. Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.: дис... д-ра філософії: 07.00.01. Чернігів, 2022. 291 с.

⁶ Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 183–188.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507–ФП. Т. 2. Арк. 1373в.

Працював у навчальних закладах міст Олександрівськ (нині Запоріжжя), Варшава і Москва. У 1918 р. переїхав до Чернігова, де почав займатися викладацькою діяльністю у Чернігівському інституті народної освіти та школах міста. Крім того, він брав участь у діяльності Чернігівського наукового товариства⁸ та працював у Чернігівському історичному музеї⁹.

У контексті розгляду питання, варто зазначити, що краєзнавчо-туристична діяльність на тоді тільки зародилася, не було єдиних методичних центрів і кваліфікованих фахівців. У цих умовах важлива роль відводилася ініціативним та відповідальним фахівцям, одним з яких був С.Г. Баран-Бутович.

Незважаючи на досить складну політичну обстановку, в 1919 р. за ініціативою Союзу робітників освіти, у Чернігові було створено екскурсійну комісію, керувати якою було доручено С.Г. Барану-Бутовичу. Свою роботу він розпочав з розробки методики організації екскурсій, підготовки екскурсіводів та тематики екскурсій. Як результат – лише за весну 1919 р. було організовано 360 шкільних екскурсій на підприємства, природу та у музеї¹⁰.

Централізація екскурсійної роботи та поєднання краєзнавчої діяльності у Чернігові, призвели до того, що 27 березня 1920 р. було створено Чернігівське екскурсійне бюро. Ініціатором створення стала Чернігівська Губнаросвіта. До складу екскурсійного бюро увійшов і С.Г. Баран-Бутович, отримавши посаду інструктора.

Період його роботи характеризується значними напрацюваннями у діяльності бюро. Крім безпосереднього проведення екскурсій, він брав активну участь у розробці маршрутів екскурсій та займався підготовкою фахівців. Розроблялися маршрути екскурсій до Седнева та Батурина. Плани екскурсій розроблялися відповідно до вимог нової трудової школи, у якій був передбачений зв'язок з місцевим краєзнавчим матеріалом, з виробничою практикою, трудовим життям країни, рідного краю¹¹. Також, варто відзначити, що Чернігівське екскурсійне бюро провадило і наукову діяльність. Зокрема, було організовано кілька археологічних експедицій для дослідження неолітичних стоянок і поселень давньоруського періоду на околицях Чернігова. С.Г. Баран-Бутович, як відомий історик брав у них активну участь.

У 1923 р. С. Г. Барана-Бутовича за сумісництвом було призначено завідуючим Екскурсійним бюро при екскурсійно-виставково-музейному відділі Губнаросвіти.

⁸ Чернігівське наукове товариство створене у 1920 р., як філія Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти у системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Товариство відіграло значну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні, займаючись археологічними, архітектурними, фольклорно-етнографічними та ін. студіями.

⁹ Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1. А–В. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 182.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507–ФП. Т. 2. Арк. 154зв.

¹¹ Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2017. Вип. 3. С. 150.

Наступного року, внаслідок трансформації екскурсійне бюро увійшло до складу Чернігівського історичного музею, а С.Г. Баран-Бутович 15 травня 1924 р. отримав посаду «завідувача екскурсійним бюро при держмузеї»¹², на якій він працював до середини 1927 р.¹³

Реорганізація бюро, позитивно вплинула на розвиток екскурсійної справи. Так, лише кількість музейних екскурсій з 24 з 335 учасниками у квітні 1924 р., виросла до 72 з 1400 екскурсантами у червні 1924 р.¹⁴

З екскурсійних пунктів найбільш відвідуваними були наступні:

Гуманітарні – 1. Язичницькі кладовища сіверян, печери; 2. Старий Чернігів і пам'ятки домонгольського періоду; 3. Архітектурні пам'ятки XVII–XVIII ст.

Природно-наукові – 1. Ялівщина, Подусівка: боротьба за існування в природі; 2. Педагогічний музей ІНО; 3. Сліди льодовикового періоду; 4. Бесіди про світобудову.

Виробничі – відвідування електричної та водопровідної станцій, державної типографії¹⁵.

Екскурсійна справа цього періоду була розрахована не тільки на освітян та школярів міста, а й на містян і туристів. Розширюючи тематику екскурсій, нові маршрути розробили до броварень, спиртзаводів та хімічних підприємств¹⁶.

У контексті історико-краєзнавчої діяльності С.Г. Барана-Бутовича, ми хотіли б згадати про його працю «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій», яка розміщена у першому томі «Записок Чернігівського наукового товариства». Цілком можливо, що вона була підготовлена для екскурсіводів Чернігова. У роботі надано практичні поради з приводу організації екскурсій по місту, характеризуються основні архітектурні пам'ятки, наводиться короткий нарис історії міста. Характеризуючи топографію Чернігова та його архітектуру, автор детально описує пам'ятки «малярства великокнязівської доби» – фресковий живопис Успенського і Спаського соборів. Крім того, у роботі даються поради в яку пору року краще відвідати місто та яким транспортом це краще здійснити. С.Г. Баран-Бутович характеризує Чернігів, як один з найвидавніших об'єктів для історико-краєзнавчих екскурсій.

Краєзнавча та екскурсійна справа, яка отримала свій розвиток завдяки роботі С.Г. Барана-Бутовича, потребувала методичних рекомендацій для фахівців-екскурсіводів. Представлена студія мала неабияке значення для цієї сфери діяльності.

У 1930-х рр. С.Г. Барана-Бутовича не оминула доля багатьох представників інтелігенції того часу. 1934 р. його було звільнено з Чернігівського історичного музею за «протягування контрреволюційних, буржуазних і буржуазно-націоналістичних

¹² Держаний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1850. Арк. 33зв.

¹³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507-ФП. Т. 2. Арк. 151зв.

¹⁴ ДАЧО, Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1850. Арк. 33зв.

¹⁵ Там само. Арк. 39.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-593, Оп. 1, Спр. 1728. Арк. 98.

теорій і пропаганду контрреволюційного троцькізму в експозиції музею»¹⁷. Через кілька років, слідчі органи відкрили проти С.Г. Барана-Бутовича кримінальну справу, в основу якої було покладено звинувачення 1934 р. з серпня 1938 р. його було заарештовано і засуджено до 8 років позбавлення волі. Через погрози, фізичний та моральний тиск, слідчим вдалося «вибити» зізнання в інкримінованих злочинах. Однак, С.Г. Баран-Бутович не змирився з таким станом речей і подав касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР. 15 травня 1939 р. його було звільнено з в'язниці.

Зі встановленням у Чернігові окупаційної влади у 1941 р. С.Г. Баран-Бутович відновив трудову діяльність. Спочатку він виконував канцелярську роботу при старостаті міста Чернігова, а згодом, з 01.12.1941 р. по 19.09.1943 р. займав посаду завідувача Відділу культури та освіти міської управи. За цей період йому вдалося організувати роботу зі збереження пам'яток старовини. Зокрема, було створено архівне управління і музейний фонд, які займалися порядком залишків колекцій та значною мірою зруйнованих під час бомбардування міста Чернігова у серпні 1941 р. Він організував проведення розкопок на згарищі будівлі історичного музею, під час яких було виявлено і частково описано понад 3 000 цінних музейних експонатів¹⁸.

Крім того, С.Г. Баран-Бутович досить активно публікувався у місцевих газетах «Українське Полісся» та «Український кур'єр». У першій з них він був позаштатним кореспондентом. Тематика його публікацій була досить різноманітною: історична тематика, робота чернігівських культурно-просвітніх закладів¹⁹.

С.Г. Баран-Бутович розумів, що «уважне вивчення минулого своєї Батьківщини дає кожній культурній людині можливість, усвідомлюючи історичний досвід попередніх поколінь, добре орієнтуватися у складному перебігу сучасних подій і досить чітко уявляючи собі перспективи майбутнього, скеровувати свою діяльність у напрямку найбільшої користі свого народу»²⁰. Тому свою роботу він спрямовував у русло просвітницької діяльності, з широким висвітленням історичних особливостей регіону.

У статті «Видатна пам'ятка дружби двох народів», присвяченій Троїцькій соборній церкві Троїцько-Іллінського монастиря, автор розповідав про процес створення храму, особливості його структури, при цьому увагу приділив деталям, зокрема іконостасу.

Крім того, автор наголосив на важливому краєзнавчому аспекті – особливому становищі Чернігова, який за його переконанням «серед міст України, своїми видатними архітектурними пам'ятками старовини посідає перше місце після Києва. Це вказує на ту велику політичну й культурну роль, яку відігравав Чернігів у минулому українського народу»²¹.

¹⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507-ФП. Т. 2. Арк. 152.

¹⁸ Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 4. С. 54–55.

¹⁹ Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 186.

²⁰ Баран-Бутович С. Видатна пам'ятка дружби двох народів. *Українське Полісся*. 1942. № 41. С. 1–2.

²¹ Ibid.

Схожими за спрямуванням є статті «Найстародавніша монументальна пам'ятка України», мова в якій йде про Чернігівський Спасо-Преображенський кафедральний собор та «Чернігівські Антонієві печери і Іллінський храм». Автор схарактеризував Чернігівський Спасо-Преображенський кафедральний собор, як «унікальну, найціннішу перлину у скарбниці монументальних пам'яток України, осередок навколо якого ключем кипіло життя м. Чернігова, що він був серцем, яке регулювало кровообіг творчої сили та енергії, як м. Чернігова, так і всього могутнього племені сіверян – наших предків, з того часу, як вони стали християнами»²². Що ж до Іллінського храму, то важлива інформація наведена про його будівництво і реставрацію. Крім того, згадується Іллінська друкарня та один з найвідоміших її працівників Леонтій Тарасевич²³.

Цікавий матеріал подається у статті, в якій С.Г. Баран-Бутович розповідає про Чернігівську гравітаційну аномалію, розташовану на території Чернігова, Седнева, Довжика, Любеча та Лоева. У статті подаються результати експедицій, що досліджували ці території, та наголошується на унікальності краю²⁴.

Висновки. Таким чином, історико-краєзнавча, науково-дослідна, методична, а також навчально-просвітницька діяльність С.Г. Барана-Бутовича мала велике значення для розвитку регіону. За довгий час роботи йому вдалося втілити в життя значну частину своїх задумів, що дозволило активізувати краєзнавчо-туристичну діяльність у Чернігові.

Розглядаючи у своїх студіях особливості рідного краю, С.Г. Баран-Бутович, як досвідчений педагог та краєзнавець, вбачав у цьому певний виховний аспект, адже природні особливості, історичне минуле народу та його культура є важливими джерелами формування національної свідомості і світогляду, всебічного і гармонійного розвитку.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку повинні бути спрямовані на поглиблене дослідження особистого архіву С.Г. Барана-Бутовича, який зберігається у Державному архіві Чернігівської області.

REFERENCES

- Azarkh, I.S. (2017). Novi aspekty biohrafi S.H. Baran-Butovycha: pohliad z sohodennia [New aspects of the biography of S.H. Baran-Butovych: a view from today]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 19, P. 124–140 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1942). Chernihivska hravitatsiina anomaliiia [Chernihiv gravity anomaly]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 51, P. 1 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1943). Chernihivski Antoniiievi pechery i Illinskyi khram [Chernihiv Anthony's Caves and Illinsky Temple]. *Ukrainskyi kurier – Ukrainian courier*, 5, P. 3 [in Ukrainian].

²² Баран-Бутович С. Найстародавніша монументальна пам'ятка України. *Українське Полісся*. 1942. № 65. С. 2.

²³ Баран-Бутович С. Чернігівські Антонієві печери і Іллінський храм. *Український кур'єр*. 1943. № 5. С. 3.

²⁴ Баран-Бутович С. Чернігівська гравітаційна аномалія. *Українське Полісся*. 1942. № 51. С. 1.

- Baran-Butovych, S.H. (1942). Naistarodavnisha monumentalna pamiatka Ukrainy [The oldest monumental landmark of Ukraine]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 65, P. 2 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1942). Vydatna pamiatka druzhby dvokh narodiv [An outstanding monument of friendship between two peoples]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 41, P. 1–2 [in Ukrainian].
- Dorokhina, T. & Riabus, L. (2018). Redaktsiia hazety «Ukrainske Polissia» v Chernihovi u period nimetskoi okupatsii 1941–1943 rokiv [The editorial office of the newspaper «Ukrainian Polissya» in Chernihiv during the German occupation of 1941–1943]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 183–188 [in Ukrainian].
- Kyrychenko, V. & Pylypenko, V. (2017). Chernihivske ekskursiine biuro (1919–1924 rr.) ta pochatok shkilnoho turyzmu na Chernihivshchyni [Chernihiv excursion bureau (1919–1924) and the beginning of school tourism in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys–Severyan annals*, 3, P. 148–153 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O.B. (2003). Baran-Butovych Stepan Havrylovych [Baran-Butovych Stepan Gavrylovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 1), (P. 182). Kyiv: VD «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Ryha, D. (2018). Ruinuvannia sporudy kolyshnoho blahorodnoho pansionu Chernihivskoi klasychnoi cholovichoï himnazii v roky Druhoï svitovoï viiny [The destruction of the building of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium during the Second World War]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 4, P. 54–55 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/146-163

УДК (UDC) 94 (477.54) «1939/1945» : (355.48 : 341.324)

PECULIARITIES OF COMMEMORATION OF VICTIMS OF NAZI TERROR IN THE KHARKIV REGION IN WARTIME AND POST-WAR PERIODS

Vitalii Yakovliev*

Abstract

The aim of the work. The article is devoted to a comprehensive study of commemorative initiatives and building of monuments connected with the commemoration of victims of Nazi terror on the territory of the Kharkiv region. The article explains the specifics of honoring the memory of different groups of victims of Nazi terror on the territory of the Kharkiv region in wartime and in the post-war period.

The methodological base consists of general scientific methods (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) along with special historical ones (historical-comparative, historical-systematic). The principles of scientificity, objectivity, and historicism are also applied.

The scientific novelty of the research is defined by the fact that the author conducted for the first time a comprehensive study of commemorative initiatives of victims of Nazi terror on the territory of the Kharkiv region.

Conclusions. During 1941-1945, the Kharkiv region was controlled by the German Military Administration. The German occupation regime established in the Kharkiv region led to numerous deaths among civilians and prisoners of war.

The people's initiative served as the first step in commemorating the victims of war. Further, the state assumed control over the building of monuments. Works of monumental art became the instruments for the distribution of Soviet myths about «The Great Patriotic War». The official Soviet ceremonial model of commemoration was characterized by an intrusive cult of internationalism, heroism, Soviet patriotism, and self-sacrifice. The authorities stayed indifferent to people, keeping no record of victims and depersonalizing the dead. Due to the fatal defeats of the Red Army, the Kharkiv region lost about half a million citizens, but it wasn't highly ranked in the national narrative about the war. The state demonstrated discriminatory methods for commemoration of certain categories of the dead. Some of them were represented in the memorial space, and others were deprived of their rights. First of all, this concerned victims of mass terror – Jews, orphans, and prisoners of war. Only with the collapse of the communist regime and the independence of Ukraine these categories of victims of Nazi terror got the opportunity to convey their own vision of war to the general public.

Keywords: the Second World War, Nazi occupation, the Kharkiv region, victims of Nazi terror, commemoration, monuments

* Postgraduate Student at the Department of Historiography, Source Studies and Archeology V.N. Karazin Kharkiv National University, Deputy Director General for Research National Museum of Military History of Slobozhanshchyna, Solonytsivka, Kharkiv district, Kharkiv region, Ukraine. E-mail: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

ОСОБЛИВОСТІ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКОГО ТЕРОРУ НА ХАРКІВЩИНІ У ВОЄННИЙ І ПОВОЄННИЙ ЧАС

Віталій Яковлев*

Анотація

Мета роботи. У статті комплексно досліджено комеморативні практики та пам'яткотворча діяльність, пов'язані з увічненням пам'яті жертв нацистського терору на території Харківської області. У роботі визначено особливості вшанування пам'яті різних груп жертв нацизму на Харківщині у воєнний та повоєнний час.

Методологічну основу дослідження складають як загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід), так і спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-системний) методи, а також застосовувалися принципи науковості, об'єктивності та історизму.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше автором комплексно досліджено особливості комеморації жертв нацистського терору на Харківщині.

Висновки. Протягом 1941–1943 рр. Харківщина перебувала у сфері управління німецької військової адміністрації. Нацистський окупаційний режим, встановлений на теренах краю, призвів до численних жертв серед цивільного населення та військовополонених.

На початковому етапі вшанування пам'яті жертв війни стало результатом народної ініціативи. У подальшому держава перебрала на себе контроль у питанні пам'яткотворення. Твори монументального мистецтва стали своєрідними ретрансляторами радянських міфів про «Велику Вітчизняну війну». Для радянської парадно-офіційної моделі пам'яті були притаманні нав'язливий культ інтернаціоналізму, героїзму, радянського патріотизму та саможертви. Недорахованість жертв і знеособленість загиблих свідчили про байдуже ставлення влади до народу. Через фатальні поразки Червоної армії Харківщина, хоча й втратила понад півмільйона своїх мешканців, зайняла доволі скромне місце в загальнодержавному наративі про війну. Держава застосовувала вибірковість щодо вшанування пам'яті певних категорій загиблих. Одні з них були представлені в меморіальному просторі, інші – позбавлені права голосу. Передусім це стосувалося жертв масового терору – євреїв, дітей-сиріт, військовополонених. І лише з крахом комуністичного режиму та набуттям Україною незалежності, ці категорії жертв нацистського терору отримали змогу репрезентувати власну версію війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, Харківщина, жертви нацистського терору, комеморація, пам'ятники

Цитування: Яковлев, В. (2024). Особливості увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині у воєнний і повоєнний час. *Консенсус*, 1, 146–163.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/99>

* аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею воєнної історії Слобожанщини, смт Солоницівка, Харківський район, Харківська область, Україна. Е-mail: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

Постановка проблеми. Історична пам'ять – невід'ємна складова будь-якого суспільства. Колективні уявлення про минуле є важливим елементом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Травматичний досвід воєн посідає особливе місце у людській пам'яті. Серед бурхливих подій ХХ ст., безперечно, найтрагічнішою сторінкою української історії залишається Друга світова війна. Протягом 1941–1943 рр. Харківщина перебувала під німецькою окупацією. Нацистський режим, встановлений на теренах краю, вирізнявся винятковою жорстокістю й призвів до численних жертв серед місцевого люду. Цілі групи цивільного населення були знищені за етнічними, політичними та фізичними ознаками. За радянських часів через причини ідеологічного характеру, жертви нацистського терору були представлені у загальному наративі війни досить вибірково. Лише з набуттям Україною незалежності низка категорій жертв нацизму і учасників війни отримали право на представлення власної версії війни в меморативному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питання особливостей вшанування пам'яті жертв війни, попри значні досягнення сучасної української історіографії¹, потребують додаткових досліджень. Особливостям офіційної радянської політики пам'яті про нацистську окупацію України на прикладі Харківщини присвячений творчий доробок І.Є.Склокіної². В своїх працях вона відзначала, що в радянському наративі про війну жертви нацизму не набули достойного вшанування: про них згадували принагідно, лише тоді, коли мова заходила про внесок СРСР у перемогу над нацизмом³.

Питання встановлення скульптурних композицій на братських могилах радянських воїнів на території Харківської області висвітлене у праці Я. Пересолькової та Н. Мархайчук. У своїй роботі авторки виявили основні художні

¹ Денисенко Г.Г. Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2002. Т. 20. Ч. 2. С. 24–27; Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 4 (54). С. 111–127; Калібовець С.М. Меморіали Великої Вітчизняної війни у містах-героях України та політика пам'яті (1942–1980-х рр.). *Наукові записки: [Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова]*. 2012. Вип. 103. С. 246–259; Левітас Ф. Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 2 (64). С. 83–97; Довганик Н.М. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. *Історико-політичні студії: зб. наук. пр.* 2014. № 2. С. 34–40.

² Склокіна І.Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 199–220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2011_982_44_23; Склокіна І.Є. Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць*. Київ, 2012. Вип. 5. С. 118–141.

³ Склокіна І.Є. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.). *Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць*. Київ, 2013. Вип. 6. С. 174–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_19

образи та визначили їх зв'язок з радянською політикою вшанування пам'яті учасників та жертв війни⁴.

Метою даної роботи є ґрунтовне дослідження комеморативних практик та пам'яткотворчої діяльності, пов'язаних з увічненням пам'яті жертв нацистського терору на території Харківської області. **Цілю** статті є визначення особливостей вшанування пам'яті різних груп жертв нацизму на Харківщині у воєнний та повоєнний час.

Виклад основного матеріалу. Кожна з держав-учасниць Другої світової війни сформувала власну модель пам'яті. Війни зазвичай використовуються і переможцями, і переможеними для формування та корегування своїх національних ідентичностей. У СРСР міф про заснування Радянського Союзу – «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» було доповнено «другим стовпом віри» про «Велику Вітчизняну війну», який став важливим підтвердженням легітимності радянського ладу. Зблідлий привид більшовицької революції змінив міф про «священну війну», рясно замішаний на російському націоналізмі⁵. Псевдоінтернаціональна концепція «дружби народів» нівелювала національний момент і була спрямована на об'єднання багатонаціональної держави та формування єдиної радянської ідентичності. Поняття «радянський народ» як нерозривна, однорідна та невизначена позакласова та позастанова єдність вже під час війни набуло «плоті й крові». Пам'ять про війну не стала носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході. У Радянському Союзі пропаганда цілеспрямовано прищеплювала населенню поліетнічної держави націоналістичний наратив, прикрашений соціалістичною риторикою про «великий та непереможний російський народ». Принципи свободи та рівності були замінені героїзмом і жертовністю радянського народу.

У перші повоєнні роки культ пам'яті війни не набув справжнього поширення. До 1953 р. єдиним «істориком» війни був сам Й. Сталін. Його промови, тези, висловлювання та зауваження, зібрані у брошурі «О Великой Отечественной войне Советского Союза», декретувалися й ставали незаперечними постулатами в написанні історії війни. Радянська риторика того часу містила загальні висновки та характеристики, під які партійні ідеологи відбирали потрібні факти та обґрунтування⁶. З приходом до влади М. Хрущова відбулося розвінчання культу особи Сталіна, на якого переклали всі прорахунки та помилки керівництва комуністичної партії⁷. Завершення формування радянської моделі пам'яті війни та утвердження її в

⁴ Пересолькова Я., Мархайчук Н. Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.). Харків: Раритети України, 2018. 160 с.

⁵ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 196; Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: Краткий военно-исторический очерк. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1961. С. 443.

⁶ Сталин И. О Великой Отечественной войне... С. 196.

⁷ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущова Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 3 (290). С. 146–151.

суспільній свідомості відбулося в брежнєвську добу. Головні тези історії про «Велику Вітчизняну війну» набули доконаного вигляду⁸.

Ідеологічною основою завойовницької стратегії нацистів стали расові теорії Гітлера «про вищі та нижчі раси» та його тези щодо необхідності завоювання та колонізації «життєвого простору» на сході. Йшлося про фізичне усунення 20 мільйонів «нижчих» народів, переважно слов'янських (росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів)⁹. Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точились бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу рейхкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, Харківщина весь час перебувала в руках німецької військової адміністрації. Німецький окупаційний режим, встановлений у м. Харків і в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, передусім вона була спрямована на повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Політика геноциду місцевого населення була не просто бузувірською фантазією нацистських очільників, вона ретельно та послідовно втілювалась у життя військовою адміністрацією на місцях.

Щодо втрат уродженців Харківщини під час Другої світової війни спеціальні дослідження не проводилися. За даними перепису населення 1939 р. на території Харківської області проживало 2 552 696 чоловік¹⁰. Напередодні війни на території області за одними даними проживало 2 755 000 чоловік¹¹, за іншими – 2 618 000 осіб¹². На 1 січня 1945 р. кількість населення регіону зменшилася до 1 747 000 чоловік, а на 1 липня 1946 р. зросла до 2 041 000 чоловік¹³. За радянських часів називалася цифра, призваних до лав Червоної армії жителів області, яка складала більше 294 тисяч чоловік¹⁴. Пізніше вона змінилася в бік збільшення. За підрахунками наукової редакції Харківського обласного видання Книги пам'яті України, до війська було

⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней: В 2 сериях: В 12 т. Москва: Наука, 1973. Серия 2: Т. 10: СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Ответ. ред. тома: Карасев А.В., Самсонов А.М. С. 740–760; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1969. Т. 3: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) / Ред. кол.: Назаренко І.Д. (голова). С. 406.

⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України, 1941–1945 / Гол. ред. кол.: Герасимов І.О. (голова). Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 567.

¹⁰ Численность населения СССР на 17 января 1939 г. по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам: По данным Всесоюзной переписи населения 1939 г. Москва: Госпланиздат, 1941. С. 8.

¹¹ В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Харьков: Издательство «Прапор», 1968. С. 6.

¹² Безсмертя. Книга Пам'яті України... С. 561.

¹³ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2 (347). С. 17.

¹⁴ В боях за Харьковщину... С. 6.

призвано не менше 400 000 жителів м. Харків та області, з них 270 000 – загинуло¹⁵. Крім того, 270 100 жителів були евакуйовані разом з промисловим обладнанням та державними установами в східні регіони СРСР¹⁶. Округлені відомості щодо наслідків німецької окупації краю вперше були названі 1948 р. в праці О.Г.Окладного. За даними автора, людські втрати склали «280 тисяч розстріляних, повішених, замучених в «душогубках», померлих від голоду і 160 тисяч вивезених для знищення в німецькому рабстві»¹⁷. Офіційно затверджена кількість жителів області, які постраждали від нацистського терору, була оприлюднена 1969 р. в третьому томі академічного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.»:

- «вбито і замучено цивільного населення» – 270 296 чоловік;
- «вивезено в німецьке рабство» – 164 045 чоловік¹⁸.

За радянських часів одним з важливих каналів поширення наративу про «Велику Вітчизняну війну» стали пам'ятники та меморіали, присвячені героям та жертвам минулої війни. Партійне керівництво та комуністичні ідеологи чудово розуміли символізм та виховне значення творів монументального мистецтва, які спрямовували спогади суспільства в потрібне русло та стали своєрідними ретрансляторами офіційної політики пам'яті про війну. Перші кроки з увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців Червоної армії були зроблені ще під час війни. Відповідно до постанови ДКО від 1 квітня 1942 р. № 1517, з метою приведення у належний стан звільнених територій та дотримання санітарних норм, обласні та місцеві виконкоми Рад депутатів трудящих мали для цього створювати спеціальні команди з місцевих жителів. Окрім прибирання полів битв, на них покладались обов'язки з впорядкування поховань бійців і командирів Червоної армії та цивільного населення¹⁹. Під час війни більшість обелісків, монументів та пам'ятних знаків, встановлювалися згідно з рішенням Військових рад фронтів, армій, місцевих органів влади, а також за ініціативи учасників боїв та місцевих жителів²⁰. Радянський мистецтвознавець І.І. Маца у 1943 р. описав один з імпровізованих пам'ятників воїнам-артилеристам на Харківщині, встановлений бойовими побратимами. Він складався з придорожного каміння, пірамідок зі снарядів та понівеченої ворожої гармати. «Традиційна мова подібних пам'ятників поки ще дуже обмежена: це варіанти обелісків – усічених пірамідок, варіації п'єдесталів зі скульптурним завершенням і, нарешті, майже необроблені «мальовничі» стели-пам'ятники з

¹⁵ Книга Пам'яті України. Харківська область: Харків, Дзержинський р-н, Жовтневий р-н, Київський р-н, Комінтерновський р-н / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова). Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1994. Т. 1. С. 40, 13.

¹⁶ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати... С. 15.

¹⁷ Окладной Г.М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. Харьков: Харьковское книжно-газетное издательство, 1948. С. 12.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні... С. 150.

¹⁹ Без вести пропавшая... память? / публ. И.М. Нагаева. *Военно-исторический журнал*. 1998. № 1. С. 72–73.

²⁰ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. Київ: Наук. думка, 1992. С. 122–123.

написом або рельєфом, ось, власне, і все, що ми маємо в цій галузі. Очевидно, що цього дуже і дуже мало для того, щоб закарбувати героїку нашого часу», – зазначав І.Л. Маца²¹.

Одразу після звільнення Харківщини від нацистів з метою вшанування пам'яті жертв війни за ініціативи місцевих мешканців постають перші пам'ятники. Їх описи ми зустрічаємо в матеріалах комісій з розслідування злочинів гітлерівців. Наприклад, в акті «Про звірства та злочини німецько-фашистських окупантів у Стрілечанській психіатричній лікарні Липецького району Харківської області» від 18–20 жовтня 1943 р. зазначалося: «На віддалі 75 метрів від подвір'я лікарні, обгородженого цегляно-кам'яним муром, в саду за господарським двором, за 25 метрів від контори радгоспу, є недавно влаштована могила, обгороджена дерев'яною огорожею розміром 5 м×2,5 м, пофарбованою в червоний колір. На могилі поставлено конусоподібний пам'ятник з п'ятикутною зіркою, виготовлений з заліза і пофарбований у стальний колір. На п'єдесталі пам'ятника є напис: «Тут поховано 235 хворих Стрілечанської психіатричної лікарні, по-звірячому розстріляних німецькими вбивцями 21–22 листопада 1941 р.». За 50 метрів від цього поховання знаходилась ще одна могила з подібним пам'ятником, де знайшли вічний спокій ще 200 пацієнтів цієї лікарні²².

Створення перших пам'ятників на звільнених від німецьких загарбників територіях стало результатом народної ініціативи. Вони виготовлялися власними силами військовослужбовців та місцевих жителів з доступних матеріалів. Найголовнішим на той час було зафіксувати місця поховань, бо, як могили військовослужбовців, так і мирних жителів, дуже швидко губилися в навколишньому ландшафті. Попри те, що минуло зовсім небагато часу, судмедексперти, які досліджували місця масових страт цивільного населення та військовополонених, зазначали, що вони заросли травою і бур'янами і знаходити могили доводилося шляхом «пробного розривання ґрунту»²³.

Ще під час війни радянське керівництво почало брати під свій контроль народну самодіяльність у питанні пам'яткотворення. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. з метою «підвищення якості архітектури, а особливо для забезпечення державного керівництва архітектурними та планувальними роботами» був створений Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, а при Раднаркомах союзних республік – Управління у справах архітектури, на обласному рівні – відповідні відділи²⁴. На території України крім Комітету в справах архітектури при РНК УРСР питанням монументальної пропаганди опікувалось Управління, з 15 вересня 1945 р. – Комітет, в справах мистецтв при РНК УРСР.

²¹ Из истории советской архитектуры (1941–1945). Хроника военных лет. Архитектурная печать: документы и материалы / Отв. ред. Афанасьев К. Москва: Наука, 1978. С. 94.

²² Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: зб. документів / Відп. за видан. Є. Пелешук. Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. С. 13–14.

²³ Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АУСБУЗО). Спр. 20368. Т. 23. Арк. 63.

²⁴ Об образовании Комитета по Делах Архитектуры при Совнаркомех СССР. *Правда*. 1943. 30 сент. (№ 242 (9378)). С. 2.

Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. № 328 «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни» голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. облікувати та занести до Книги пам'яті «всі військові кладовища, братські та індивідуальні могили похованих офіцерів, бійців і партизанів, які загинули в боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських окупантів». Крім того, всі військові цвинтарі потрібно було привести у належний стан: поставити огорожі, впорядкувати підходи та озеленити. На великих братських могилах мали бути встановлені пам'ятники, проекти яких створювали обласні, міські і районні архітектори та затверджували виконкоми обласних Рад²⁵.

На виконання цієї постанови Управління в справах мистецтв при РНК УРСР розробило ряд заходів щодо надання методичної допомоги місцевим органам влади і громадськості з питань спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків. За ініціативи управління було оголошено конкурс з підготовки типових проектів пам'ятників і надгробків. До проведення конкурсу долучилися кращі архітектори і скульптори – Ю.І. Білостоцький, О.В. Власов, Є.В. Вучетич, І.П. Кавалерідзе, О.О. Ковальов, М.Г. Лисенко тощо²⁶.

У 1944 р. за дорученням Харківського обкому КП(б)У графік і скульптор, народний художник УРСР А.Й. Страхов розробив 11 проектів нових пам'ятників для м. Харків і Харківської області. З 7 монументів, присвячених темі війни, три стосувалися жертв нацизму і мали бути встановлені в районі ХТЗ, у с. Подвірки та у м. Куп'янськ на місцях масових розстрілів радянських громадян нацистами²⁷. Це свідчить про те, що на той час жертви нацизму розглядалися владою як такі, що мають бути обов'язково представлені в офіційному державному наративі про війну. Однак ні ці, ні інші пропозиції харківської влади, зокрема, й присвячені загиблим військовослужбовцям Червоної армії, у перше повоєнне десятиліття не були втілені в життя. Серед ряду причин можна назвати неперіоритетність Харкова як місця «бойової слави Червоної армії». Через численні поразки й масові втрати місто більше асоціювалося у сучасників з провальними поразками радянського військово-політичного керівництва.

Таким чином, не отримавши підтримки на загальнодержавному рівні, місцева влада продовжувала дослухатися до думки громади щодо меморіалізації місць масових страт жителів Харківщини принаймні доти, доки народна ініціатива не починала суперечити «лінії партії». У 1945 р. за ініціативи директора Українського психоневрологічного інституту М.М. Зеленського в яру за селищем Кірова, на місці розстрілу пацієнтів Сабурової дачі, було встановлено пам'ятний знак у формі

²⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1970. С. 220–221.

²⁶ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія... С. 131.

²⁷ Склокіна І.Є. Перетворення матеріального простору... С. 180.

могильного мармурового саркофагу з написом російською мовою «Здесь 18 декабря 1941 г. немецкими оккупантами расстреляны более четырехсот душевнобольных и два красноармейца»²⁸.

У м. Харків в районі Лісопарку, де знаходилися братські могили цивільного населення та військовополонених, розстріляних гітлерівцями протягом 1941–1943 рр., також проводилися масові поховання воїнів Червоної армії, які загинули в боях за звільнення міста в лютому–березні та серпні 1943 р. Так, у паспорті на нерухомий пам'ятник історії та культури під назвою «Братська могила радянських воїнів і жертв фашизму» від 19 березня 1975 р. наводились дані, що в кварталі № 61 Лісопарку знаходились 2 братські могили радянських воїнів і мирних жителів, знищених німецькими окупантами. Всього похованих налічувалося 18000 чоловік: в могилі № 1 – 10 000 чоловік, в могилі № 2 – 8 000 чоловік. У 1944 р. на місці поховань було встановлено гранітний обеліск пірамідальної форми з 5-кінечною зіркою на верхівці та висіченим на камені написом «Спинись, живий, перед святим цим каменем. Віддай пошану тим, хто тут лежить. Вони померли, до кінця незламні. За те, щоб ти сьогодні міг би жити»²⁹.

Проте вже тоді держава почала застосовувати вибірковість щодо вшанування пам'яті певних груп загиблих. Передусім це стосувалося жертв масового терору – євреїв: про них воліли не згадувати, пропаганда знеособлено іменувала їх «мирними радянськими громадянами». Єврейське населення м. Харків, повністю знищене нацистами у січні 1942 р., за радянських часів не дочекалося достойного увічнення. Більш ніж скромний обеліск з'явився у Дробицькому Яру лише в 1955 р. Однак стандартно-байдужий напис на пам'ятнику «Здесь покоятся жертвы фашистского террора 1941–1942 гг.» не містив жодних відомостей щодо обставин загибелі жертв та не називав їх кількості. До того ж було заборонено не лише згадувати про національність загиблих, а й проводити заходи з їх вшанування³⁰.

Така вибірковість торкнулася й вшанування трагічної долі радянських військовополонених. Так, місце масового знищення пацієнтів 1-го армійського сортувального госпітало, що знаходився на вулиці Трінклера, 5, було увічнене пам'ятником-obelіском ще в серпні 1944 р.³¹. Жорстоке знищення есесівцями беззахисних поранених червоноармійців сприймалося як яскравий вияв «звірячої сутності німецького фашизму» – тому мало бути представлене в меморіальному просторі міста. Трагедія беззахисних поранених видавалася владі більш прийнятною, ніж масове систематичне знищення полонених у таборах на території Харківської

²⁸ Петрюк П.Т. Психиатрия при нацизме: Об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. *Психичне здоров'я*. 2013. Вип. 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm>

²⁹ АУ СБУ ЗО. Спр. 20368. Т. 36. Арк. 55зв.

³⁰ Воловик Л. Память и... памятники. *Дайджест Е*. 2000. № 1 (5). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2000/1-2000/memory.html>

³¹ Державний реєстр пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення Харківської області. URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Zakon/2021.03.24_reestr_ist.pdf

області 1941–1943 рр. Харківська обласна комісія сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників та завданих ними збитків не проводила дослідження місць масового знищення радянських військовополонених ні в Холодногірському, ні в Орджонікідзевському таборах. Хоча в звітах комісії вказувалась, що від голоду та виснаження там загинуло 11 тисяч чоловік³². Стосовно поховань полонених «Шталаг 363» на Кузінському цвинтарі відомо, що після ліквідації цього кладовища в другій половині 1950-х рр., там спочатку розбили парк «культури та відпочинку», а згодом, в 1970-х рр. спорудили стадіон «Трудові резерви». Залишки тіл військовополонених, які знаходили під час будівельних робіт, були перепоховані на міському цвинтарі № 8 без зазначення їх приналежності³³.

У подальшому з формуванням та деталізацією радянської моделі пам'яті «Великої Вітчизняної війни» спостерігалася тенденція до зростання централізації та уніфікації скульптурної пропаганди, визначення ключових пам'ятних місць, вшанування певних подій та героїв минулої війни. Державна політика меморіалізації мала зняти питання про людські втрати, натомість зацентрувати увагу суспільства на факті визволення й перемоги над підступним та жорстоким ворогом. Запровадження жорсткої, ідеологічно вивіреної політики меморіалізації сприяло встановленню монопольного права комуністичної влади на інтерпретацію пам'яті про війну.

З метою упорядкування могил воїнів Червоної армії відповідно до постанови РНК СРСР від 18 лютого 1946 р. № 405–265с, голови раднаркомів союзних республік, а також обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих спільно з військовими органами до 1 червня 1946 р. повинні були облікувати воєнні поховання, а до 1 серпня того ж року привести у належний стан військові цвинтарі, братські та індивідуальні могили. Окремі могили, що знаходились поза межами населених пунктів, за можливості, необхідно було перенести до найближчих військових та цивільних цвинтарів або об'єднати в братські могили. Комітет у справах архітектури при РНК СРСР зобов'язали до 1 травня 1946 р. розробити 50 типових проектів пам'ятників для військових кладовищ, братських та індивідуальних могил військовослужбовців Червоної армії і партизанів³⁴.

Отже, офіційна політика пам'яті щодо могил загиблих була спрямована на контроль, облік та уніфікацію всіх поховань. З другої половини 1940-х рр. почала активно запроваджуватися державна політика з укрупнення поховань загиблих під час війни. Розпорошені невеликі могили та індивідуальні поховання переносились до великих братських могил, які, як правило, розміщалися в центральній частині населених пунктів та на цивільних цвинтарях. На території Харківської області цей процес, в основному, завершився в 1948–1950 рр.: було перенесено 14 157 одиночних

³² Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. Арк. 9.

³³ Склокіна І.Є. Пам'ять про Другу світову війну... С. 183.

³⁴ Без вести пропавшая... память?... С. 74–75.

розрізнених могил у братській та встановлено 397 пам'ятників³⁵. Необхідно зазначити, що в такому похованні опинялися як червоноармійці й партизани, так і «мирні радянські громадяни» – жертви нацистського терору, знищені нацистами під час окупації. Таким чином, різні трагічні історії об'єднувалися в одну загальну – «полеглі в боях за свободу та незалежність Батьківщини». До того ж часто централізовані могили не мали нічого спільного з реальними подіями. На такі «дрібниці» влада не звертала уваги, для неї головне було контролювати усі місця пам'яті і не допускати самодіяльності громад. Бо подібний плюралізм, зокрема й у питанні вшанування пам'яті, розходився з принципами тотального контролю, покладеного в основу комуністичного режиму.

Попри зусилля влади, ситуація в царині створення пам'ятників змінювалася доволі повільно. Про це, зокрема, свідчать постанови уряду, схожі за своїм змістом, що продукувалися владою досить часто. Так, у постанові Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1952 р. № 4252 констатувався незадовільний стан у справі спорудження пам'ятників і монументів: будівництво проводилося «без затвердження в установленому порядку проектів або взагалі без проектів», мало низький рівень ідейного спрямування та професійної майстерності тощо. З огляду на вищезазначене, проектування пам'ятників і монументів на території республіки за наявності відповідного рішенням уряду, покладалося на Комітет у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР. Спорудження за затвердженими проектами пам'ятників мали опікуватися обласні і міські виконкоми Рад депутатів трудящих, з покладанням фінансових витрат на місцевий бюджет³⁶.

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 червня 1966 р. № 481 спорудження пам'ятників та монументів, що мали загальнодержавне значення затверджували ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, всі інші – ЦК компартій і Ради Міністрів союзних республік. Слідкувати за дотриманням високого ідейно-художнього рівня пам'ятників мало Міністерство культури СРСР та міністерства культури союзних республік³⁷. У свою чергу ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР своєю постановою від 12 серпня 1966 р. № 606 прописали алгоритм спорудження пам'ятників на території республіки. Проекти пам'ятників подавалися обкомами КП України та облвиконкомами на розгляд до Міністерства культури УРСР і Держбуду УРСР та затверджувалися рішенням уряду. Міністерство культури УРСР мало організувати проектування пам'ятників та монументів, а Держбуд – здійснювати роботи з їх проектування та спорудження³⁸.

У 1960-ті рр. покоління учасників війни змінило наступне покоління. Створена парадно-офіційна версія війни з нав'язливим культом героїзму, радянського патріотизму та саможертви на довгі десятиліття витіснила тяжку трагедію війни. «Війна стає майже шкільною вправою, висушуючи її величезний біль і руйнування,

³⁵ Склокіна І.Є. Перетворення матеріального простору... С. 177–178.

³⁶ Законодавство про пам'ятники історії... С. 189–190.

³⁷ Ibid. С. 193–194.

³⁸ Ibid. С. 194–195.

емоції і тривоги, надії, а часом навіть радість», – відзначали у своїй роботі Р. Турстон та Б. Бонвеч³⁹. Це знайшло відображення також в царині спорудження пам'ятників: «тиху» місцеву повоєнну політику пам'яті змінює меморіалізація, яка набуває державного розмаху. Встановлення пам'ятників та меморіалів мало в основному централізований характер, а започаткований владою офіційний ритуал трансливав ідеологічний підтекст війни і перемоги. Поступово складається меморіальний канон у мілітарній скульптурі з висвітленням солдатського подвигу, виправданням людських жертв та демонстрацією переваг непереможного радянського державного ладу.

1960-ті рр. на Харківщині ознаменувалися появою на місцях масових страт цивільного населення і військовополонених нових пам'ятників та монументів, виготовлених за відповідним проектом, переважно Харківською скульптурною фабрикою. У 1961 р. на могилі № 2 у Лісопарку було споруджено залізобетонну стандартну скульптурну групу – скорботна мати та воїн, з написом на меморіальній дошці «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу та незалежність Батьківщини»⁴⁰.

У с. Подвірки в 1968 р. на місці розстрілу в'язнів тюрми СД та Курязької колонії з'явилося скульптурне залізобетонне зображення «Скорботної матері». На постаменті монументу була закріплена меморіальна дошка з написом: «Здесь казнены гитлеровскими палачами в 1943 году более трех тысяч советских граждан...»⁴¹.

Пам'ятник пацієнтам Сабурової дачі, що мав вигляд саркофагу, явно не вписувався в радянський скульптурний канон, тому в 1963 р. він разом з постаментом «з невідомої причини зник». Його місце зайняла «Скорботна мати» з стандартним написом «Вечная память героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины»⁴². Таким чином, жертви геноциду перетворилися на «героїв, що загинули у боях».

Наступний період (кінець 1970-х – середина 1980-х рр.) ознаменувався черговим ідеологічним наступом держави на історичну пам'ять. Урочисті заходи, пов'язані з подіями Другої світової війни, набули особливої помпезності. Це знайшло відображення й у спорудженні монументальних меморіальних комплексів з обов'язковими атрибутами – пам'ятником Невідомому солдатові або скульптурою Батьківщини-матері та Вічним вогнем. На чільне місце висувається героїзм та подвиг радянського солдата, що мало прищеплювати молоді почуття гордості за свою Батьківщину та стало відображенням героїко-патріотичної парадигми німецько-радянської війни. Певні групи учасників війни та жертв нацизму, як і раніше, не були представлені в комеморативному просторі.

³⁹ The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union / Edit. R.W. Thurston, B. Bonwetsch. Urbana: University of Illinois Press, 2000. P. 3. URL: <https://archive.org/details/peopleswarresponoorobe>

⁴⁰ АУ СБУ ЗО. Спр. 20368. Т. 36. Арк. 49–50зв.

⁴¹ Перелік пам'яток Другої світової війни Харківської області. URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/Perelik_pamyatok_Drugoii_Svitovoi_vivny_Xarkivska_obl.pdf

⁴² Петрюк П.Т. Психіатрія при нацизмі...

Кінець 1970-х рр. характеризувався будівництвом на Харківщині величних меморіальних комплексів. 28 жовтня 1977 р. в м. Харків в Лісопарку було урочисто відкрито Меморіальний комплекс Слави. Рішення про його проектування і будівництво було прийняте постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1975 р. № 9, а постановою Ради Міністрів УРСР від 3 березня 1975 р. № 105 була затверджена технічна документація на спорудження меморіалу⁴³. Над створенням комплексу працював авторський колектив у складі відомих харківських митців: скульпторів В.І. Агібалова, М.Ф. Овсянкіна, Я.Й. Рика, художника С.Г. Светлорусова, архітекторів Е.Ю. Черкасова, І.О. Алфьорова, А.О. Максименка. Меморіальний комплекс отримав усі основні атрибути радянського скульптурного канону, який на той час набув доконаного вигляду. В центрі композиції розташована скульптура Батьківщини-Матері, яка зі скорботою й надією дивиться в далечінь. Біля її ніг палає Вічний вогонь – символ безсмертя. Написи, розміщені в центральній частині скульптурного ансамблю, розкривають загальний змістовий концепт меморіального комплексу: «Бессмертны ваши подвиги и слава ваша бессмертна», «Герои не умирают. Они обретают бессмертие и навсегда остаются в памяти нашей, в свершениях наших, в великих делах грядущих поколений. Жизнью своей потомки обязаны им». Тобто акцент робився на героїзмі радянських воїнів і партизанів, безсмерті їх подвигу, вихованні у молодого покоління почуття патріотизму та готовності захищати Вітчизну.

Жодна епітафія меморіалу не повідомляла відвідувачам про те, що Лісопарк став останнім притулком для більше ніж 4-х тисяч мирних жителів та військовополонених, страчених нацистами впродовж 1942–1943 рр. Єдиний напис, який нагадував про втрати серед цивільного населення краю, повідомляв, що на Харківщині гітлерівці «розстріляли, повісили, задушили в газових автомобілях 270 299 радянських громадян». Щоправда, навіть тут було допущено похибку: в кількісних показниках останню цифру «6» переплутали з «9».

Лише з набуттям Україною незалежності ряд груп жертв нацизму і учасників війни отримали право на представлення власної версії війни в меморативному просторі. З другої половини 1980-х рр., в період ,так званої, горбачовської «перебудови», з послабленням жорстокого ідеологічного контролю почали діяти громадські активісти, які збирали свідчення про жертв Голокосту на Харківщині. В 1988 р. при Харківському відділенні Українського фонду культури було започатковано програму «Дробицький Яр», відповідно до якої проводився збір матеріалів про загиблих та формувалася відповідна картотека жертв Голокосту. 1991 р. Громадське об'єднанням «Харківський обласний комітет «Дробицький Яр» (далі – ГО ХОК «Дробицький Яр») прийняло рішення «Про увічнення пам'яті жертв фашизму, похованих у Дробицькому Яру». Цього ж року було оголошено конкурс на кращий проект меморіального комплексу на місці масового розстрілу єврейського населення в Дробицькому Яру. У відкритому конкурсі переміг проект архітектора

⁴³ АУ СБУ 30. Спр. 20368. Т. 36. Арк. 38.

О.Ю. Лейбфрейда та художника-монументаліста В.Я. Савенкова. Ініціативу зі створення меморіального комплексу підтримала Всесоюзна рада єврейських громад, до будівництва долучилися різні організації: концерни «АВЕК» й «УПЕК», ДП «Завод імені В.О. Малишева й Харківський авіаційний завод, «Турбоатом», «Хартрон», приватні підприємці, міжнародна організація «Джойнт», банки міста, що передавали кошти до благодійного фонду «Дробицький Яр». Керував будівництвом С.Й. Іщенко, визнаний урядом Ізраїлю «Праведником миру». Меморіал будували впродовж майже двох десятиліть, через нестачу коштів роботи часто припинялися. Першу чергу будівництва (до неї ввійшли пам'ятник «Менора», Алея Скорботи, монумент «Жертвам Голокосту») урочисто відкрили 13 грудня 2002 р. за участі Президента України Л. Кучми та посла Ізраїлю А. Азарі. Нині «Меморіальний парк «Дробицький Яр» є всесвітньо відомим символом Голокосту в Україні⁴⁴.

Поряд з ГО ХОК «Дробицький Яр» провідним центром збереження пам'яті про жертв Голокосту на Харківщині став створений в 1996 р. перший в Україні приватний музей Голокосту. За ініціативи та участі цих двох фондаций у м. Харків і на території Харківської області було встановлено ряд пам'ятників і пам'ятних знаків: меморіальний комплекс «Стіна скорботи» (на місці єврейського гето в районі ХТЗ), меморіальна дошка на будівлі синагоги на Громадянській, пам'ятники в с. Наталине Красноградського району та м. Богодухів, меморіал у смт Золочів Богодухівського району тощо⁴⁵.

Лише 2004 р. «дочекалася» вшанування пам'яті ще одна група жертв нацизму – військовополонені Холоднірського табору. За ініціативи президента Харківської обласної молодіжної організації «Вместе», відомого бізнесмена та політика О.Б. Фельдмана в районі вулиці Озерянської, на території стадіону «Трудові резерви», встановили пам'ятний знак, що містив напис: «В цьому місці поховані останки тисяч радянських військовополонених – в'язнів нацистського концтабору, який містився на території Холоднірської в'язниці в 1941–1943 роках»⁴⁶. У 2020 р. за сприяння керівництва Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України біля пам'ятного знаку було розміщено меморіальні дошки з іменами 162 загиблих в'язнів «Шталагу 363»⁴⁷.

⁴⁴ Біденко М. Дробицький Яр: Харківське гетто. *День*. 2002. 14 груд. (№ 231). URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/drobytsky-yar-kharkivske-hetto>

⁴⁵ Дьякова О.В. «Хай буде благословенна пам'ять закатованих». *Південний архів (історичні науки): збірн. наук. праць*. 2022. Вип. 37. С. 25–26. URL: <https://www.pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/32/31>

⁴⁶ Кириллов Д. Братская могила на месте концлагеря на территории Холоднорской тюрьмы остается без памятника. *Media Порт*. 2004. 23 квітня. URL: <https://www.mediaport.ua/news/city/13312/bratskaya-mogila-na-meste-kontslagerya-na-territorii-holodnorskoj-tvurnyi-ostaetsya-bez-pamyatnika>

⁴⁷ В Харькове установили памятник с именами военнопленных, казненных немецко-фашистскими захватчиками. *Депо Харьков*. 2020. 18 сент. URL: <https://kh.depo.ua/rus/kh/u-kharkovi-vstanovili-pamyatnik-z-imenami-viyskovopolonienikh-strachenikh-nimetsko-fashistskimi-zagarnnikami-202009181217300>

Якщо жертви Голокосту та військовополонені в той чи інший, хоча й специфічний спосіб, були представлені у загальному наративі війни, то діти-сироти, які пережили жахи окупації, за радянських часів так і не отримали права голосу. Це стосувалося, зокрема, й трагедії вихованців дитбудинку № 2 м. Харків. Під час окупації німці, зібравши безпритульних дітей в дитбудинку у Сокольниках, примусово перетворили їх на донорів крові та кісткового мозку. Голод, холод, інфекційні захворювання, примусове донорство зробили свою справу – в живих з понад 1600 дітей залишилося близько 25⁴⁸. Тривалий час партійне керівництво відмовлялося визнавати їх жертвами нацизму, бо «незручні» факти погано лягали в затверджений наратив війни. «Минули десятиліття. Нам не вірили. Ми не могли до перебудови пробитися крізь глухі стіни байдужості, щоб розповісти про те, що відбувалося на території Сокольників, що ми знаємо і пам'ятаємо про ті події... А ми не можемо забути того, що сталося з нами. І якщо не розповімо про безневинних жертв війни новим поколінням, ніхто й ніколи вже не згадає та не дізнається про нашу трагедію», – зазначала І.О. Коніхіна, голова Комітету колишніх вихованців дитбудинку № 2 в Сокольниках. 1991 р. в пам'ять про своїх загиблих товаришів ті, хто вижив, поставилиobelisk в Сокольниках, напроти зруйнованої будівлі колишнього дитбудинку з відповідним написом «На этой территории в 1941–1943 гг. захоронены погибшие от рук фашистов и умершие от болезней и голода дети из детдома в Сокольниках»⁴⁹. Нарешті в 1995 р. рішенням наглядової ради Українського національного фонду «Взаємодопомога і примирення» при Кабінеті Міністрів України, дитячий будинок у Сокольниках, єдиний в Україні, за режимом утримання було визнано «концтабором», а діти, що там утримувалися, отримали статус «малолітні в'язні»⁵⁰.

Висновки. Таким чином, у повоєнний час була сформована радянська парадно-офіційна модель пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» з нав'язливим культом героїзму, радянського патріотизму та саможертви, на довгі десятиліття витіснивши тяжку трагедію війни. Недорахованість жертв і знеособленість загиблих цілком відповідали радянській політиці пам'яті й свідчили про байдуже ставлення влади до народу. Негнучка повоєнна політика меморіалізації заклала основні поняття-символи з відповідним їх трактуванням. Через фатальні поразки Червоної армії Харківщина, хоча й втратила понад півмільйона своїх мешканців, зайняла доволі скромне місце в загальнодержавному наративі про війну. Майже два роки нацистської окупації краю принесли значні жертви серед цивільного населення та військовополонених. Проте ,через причини ідеологічного характеру, жертви нацистського терору виявилися в тіні «величного подвигу радянських людей у боротьбі за свободу й незалежність Вітчизни». За даними, наведеними Харківським

⁴⁸ Литвинов В. Коричневое «ожерелье». Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: в 3 кн. Киев: Абрис, 2001. Кн. 2, Ч. 2. С. 224.

⁴⁹ Рева Р. Трагедия в Сокольниках. Харьков: Фолио, 2002. С. 6–7.

⁵⁰ Національний музей воєнної історії Слобожанщини. НДФ № 422.

науково-методичним центром охорони культурної спадщини, серед 949 пам'ятників Другої світової війни, розміщених на території області, лише 34 присвячені жертвам нацизму. З них 19 встановлені на братських могилах жертв нацизму та 15 – на спільних похованнях з радянськими воїнами⁵¹.

Вибірковість вшанування пам'яті загиблих на Харківщині торкнулася жертв Голокосту, дітей-сиріт, військовополонених. Жертви нацистського терору, за радянських часів позбавлені власного голосу, набули його лише після краху комуністичного режиму, тоді, коли вже майже ніхто не міг цим скористатися.

REFERENCES

- Afanasev, K. (Ed.). (1978). *Iz istorii sovetskoï arkhitektury (1941–1945). KHronika voennykh let. Arkhitekturnaia pechat: dokumenty i materialy* [From the History of Soviet Architecture (1941–1945). Chronicle of War Years. Architectural Impressions: Documents and Materials]. Moskva [in Russian].
- Bidenko, M. (2002). Drobytskyi Yar: Kharkivske hetto [Drobitsky Yar: Kharkiv Ghetto]. *Den*. 231. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/drobytskyi-yar-kharkivske-hetto> [in Ukrainian].
- Denysenko, H.H. (2002). Druha svitova viina v pamiatkakh istorii ta kultury [The Second World War in Historical and Cultural Attractions]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 20, 24–27 [in Ukrainian].
- Diakova, O.V. (2022). «Khai bude blahoslovenna pam'iat zakatovanykh» [“Let the memory of the persecuted be blessed”]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky): zb. nauk. prats*, 37, 21–28. Retrieved from <https://www.pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/32/31> [in Ukrainian].
- Dovhanyk, N.M. (2014). Istorychna pam'iat pro Druhu svitovu viinu v konteksti formuvannia ukrainskoï politychnoi natsii [Historical Memory of the Second World War in the Context of the Formation of the Ukrainian Political Nation]. *Istoryko-politychni studii: zb. nauk. pr.*, 2, 34–40 [in Ukrainian].
- Herasymov, I.O. (Ed.). (2000). *Bezsmertia. Knyha Pam'iaty Ukrainy. 1941–1945* [Immortality. The Book of Memory of Ukraine. 1941–1945]. Kyiv [in Ukrainian].
- Herasymov, I.O. (Ed.). (1994). *Knyha Pamiati Ukrainy. Kharkivska oblast: Kharkiv, Dzerzhynskiyi r-n, Zhovtnevyi r-n, Kyivskiyi r-n, Kominternovskiyi r-n* [Book of Memory of Ukraine. Kharkiv Oblast: Kharkiv, Dzerzhynskiyi District, Zhovtnevyi District, Kyivskiyi District, Kominternivskiyi District]. T. 1. Kharkiv [in Ukrainian].
- Hrynevych, V. (2011). Polityka pam'iaty Druhoi svitovoi viiny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsii [The Politics of World War II Memory in Ukraine: In Search of Identity and Consolidation]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4 (54), 111–127 [in Ukrainian].
- Kalibovets, S.M. (2012). Memorialy Velykoi Vitchyznianoï viiny u mistakh-heroïakh Ukrainy ta polityka pam'iaty (1942–1980–kh rr.) [Memorials of the Great Patriotic War in Hero Cities of Ukraine and Memory Politics (1942–1980s)]. *Naukovi zapysky: [Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova]*. 103. 246–259 [in Ukrainian].

⁵¹ Перелік пам'яток Другої світової війни Харківської області. URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/Perelik_pamyatok_Drugoï_Svitovoi_viyny_Xarkivska_obl.pdf

- Karasev, A.V. & Samsonov, A.M. (Ed.). (1973). *Istoriia SSSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [The History of the USSR from Ancient Times to the Present Day]. Serii 2. T. 10: *SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg.* [The USSR During the Great Patriotic War (1941–1945)]. Moskva [in Russian].
- Kirillov, D. (2004). Bratskaia mogila na meste kontslageria na territorii KHolodnogorskoii tiurny ostaetsia bez pamiatnika [The mass grave at the site of the concentration camp on the territory of the Holodnogorska Prison remains without a memorial]. *Media Port*. Retrieved from https://www.mediaport.ua/news/city/13312/bratskaya_mogila_na_meste_kontslagerya_na_territorii_holodnogorskoii_tyurny_ostaetsia_bez_pamyatnika [in Russian].
- Levitas, F. (2013). Pamiat pro Druhu svitovu viinu v konteksti suchasnoho istorychnoho dyskursu [Memory of the Second World War in the Context of Contemporary Historical Discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2 (64), 83–97 [in Ukrainian].
- Litvinov, V. (2001). *Korichnevoe ozherele Dokumentalnoe povestvovanie o zhertvakh natsistskikh presledovaniy grazhdanakh byvshego SSSR* [The Brown ‘Necklace’: A Documentary Account of the Victims of Nazi Persecution – Citizens of the Former USSR]. Kn. 2, Ch. 2 Kiev [in Russian].
- Nazarenko, I.N. (Ed.). (1969). *Ukrainska RSR u Velykii Vitchyzniansii viini Radianskoho Soiuzu 1941–1945 rr.* [The Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945]. T. 3: *Radianska Ukraina v zavershalnyi period Velykoi Vitchyzniansoi viiny (1944–1945 rr.)* [Soviet Ukraine in the Concluding Period of the Great Patriotic War (1944–1945)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Okladnoi, G.M. (1948). *Borba trudiashchikhsia KKharkovshchiny za poslevoennuiu stalinskuiu piatiletku Kharkov* [The Struggle of the Workers of Kharkiv Region for the Post-War Stalinist Five-Year Plan]. Kharkov [in Russian].
- Peresolkova, Ya. & Markhaichuk, N. (2018). *Pam’iatnyky na bratskykh mohylakh yak vizualizatsiia kolektyvnoi pam’iati pro Druhu svitovu viinu (na prykladi skulptur na bratskykh mohylakh Kharkivshchyny II pol. XX st.)* [Monuments on Fraternal Graves as Visualization of Collective Memory of the Second World War (Illustrated by Sculptures on Fraternal Graves in Kharkiv Region in the Second Half of the 20th Century)]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Perkovskiy, A.L. & Pyrozhkov, S.I. (1990). Demografichni vtraty narodonaselennia Ukrainskoi RSR u 40–kh rr. [Demographic Losses of the Population of the Ukrainian SSR in the 1940s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2 (347), 15–25 [in Ukrainian].
- Petriuk, P.T. (2013). Psikhiatriia pri natsizme: Ob istorii ustanovleniia pamiatnykh znakov rasstrel’iannym patsientam Saburovoi dachi [Psychiatry under Nazism: On the History of Establishing Memorial Signs for Executed Patients of Saburov Dacha]. *Psykhychnie zdorovia*, 2, 115–118. Retrieved from <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> [in Russian].
- Sklokina, I.Y. (2011). Pam’iat pro Druhu svitovu viinu ta natsystsku okupatsiiu Ukrainy v povsiakdennykh praktykakh radianskoho suspilstva (1953–1985) [Memory of the Second World War and Nazi Occupation of Ukraine in the Everyday Practices of Soviet Society (1953–1985)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii: Istoriia*, 44, 199–220. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2011_982_44_23 [in Ukrainian].
- Sklokina, I.Y. (2013). Peretvorennia materialnoho prostoru yak chynnyk polityky pam’iati pro natsystsku okupatsiiu Kharkivshchyny (1943–1953 rr.) [Transformation of Physical Space as a Factor in the Memory Politics of the Nazi Occupation of Kharkiv Region (1943–1953)].

- Natsionalna ta istorychna pam'iat: zb. nauk. prats*, 6, 174–186. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_19 [in Ukrainian].
- Sklokina, I.Y. (2012). Radianska polityka pam'iaty pro kolaboratsiiu periodu natsytskoi okupatsii yak instrument natsionalnoi polityky: rehionalnyi aspekt [The Soviet Policy of Remembrance of the Collaboration of the Nazi Occupation Period as a Tool of National Policy: A Regional Aspect]. *Natsionalna ta istorychna pamiat: zb. nauk. prats*, 5, 118–141 [in Ukrainian].
- Thurston, R.W. & Bonwetsch, B. (Ed.). (2000). *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*. Urbana. Retrieved from <https://archive.org/details/peopleswarresponoorobe> [in English].
- Tronko, P.T. & Voinalovych, V.A. (1992). *Uvichnena istoriia Ukrainy* [Immortalized History of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
- Volovik, L. (2000). Pamiat i... pamiatniki [Memory and... Monuments]. *Daidzhest E.*, 1 (5). Retrieved from <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2000/1-2000/memory.html> [in Russian].
- Vorobev, F.D. & Kravtsov, V.M. (1961). *Velikaia Otechestvennaia voina Sovetskogo Soiuza 1941–1945 gg.: Kratkii voenno-istoricheskii ocherk* [The Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: A Brief Military–Historical Overview]. Moskva [in Russian].

гжєрепознавство

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/164-175

УДК (UDC) 94 : 355.257.7-054.6] : 930.25 (477.41) «1943/1954»

FOREIGN PRISONERS OF WAR IN KYIV REGION IN 1943–1954 ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF UKRAINIAN ARCHIVES

Nazar Chekysh*

Abstract

The aim of the article is the attribution and characterization of a range of unpublished sources from the archives of Ukraine, which contain information about the situation of prisoners of war of Germany and its allies in Soviet camps on the territory of Kyiv and Kyiv region in 1943–1954.

The research methodology is defined by the principles of scientificity, historicism, objectivity and systematicity. The author used the methods of source studies, including archival heuristics, analysis and synthesis of documentary sources. **The scientific novelty** is in determining the typological and specific composition, content and informational potential of an unpublished array of documents on the history of the regional link of Soviet military captivity in Kyiv region, which are stored in the archives of Ukraine.

Conclusions. The identified and systematized array of unpublished sources on the history of the regional branch of the Soviet military captivity in the Kyiv region in 1943–1954 are represented by the directive documents of the top party leadership of the Ukrainian SSR, the government of the republic, regulatory and administrative orders of the NKVD (Ministry of Internal Affairs), records of the Ukrainian Military Intelligence Service, special camps and hospitals, documents of the management entities that used the labour of prisoners of war, the decisions of local authorities on the allocation of buildings and land for the placement of regime facilities and the burial of dead prisoners.

Documents that differ in content and are unequal in the degree of informativeness characterize the general directions of the Soviet policy in the field of military prisoners at the final stage of the Second World War and in the post-war period, and on the example of a specific region reflect the steps taken by the authorities aimed at its practical implementation. The content of the studied documents allows us: to identify the general features of the Soviet military captivity system and the peculiarities of its regional branch in the Kyiv region, in particular in the context of the organization, functioning and liquidation of camps and special hospitals for prisoners of war in 1943–1954; to find out the situation of foreign prisoners in the camps of Kyiv and the region, the peculiarities of the regime of detention, material, household, food provision and treatment, etc.

Keywords: archival documents, prisoners of war, Soviet prisoners of war, Kyiv, Kyiv region, cemeteries of prisoners of war, camps, special hospitals

* Graduate Student of the Department of History and Ethnology of Ukraine, Faculty of History, Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov, Kyiv, Ukraine, E-mail: chekyshnazar@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0888-2456>

ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА КИЇВЩИНІ У 1943–1954 РОКАХ ЗА ДОКУМЕНТАМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Назар Чекиш*

Анотація

Метою статті є атрибуція та характеристика масиву неопублікованих джерел з архівів України, що містять інформацію про становище військовополонених Німеччини та її союзників у радянських таборах на території Києва та столичного регіону в 1943–1954 рр. **Методологія дослідження** окреслена принципами науковості, історизму, об'єктивності та системності. Автор використав методи джерелознавства, зокрема архівної евристики, аналізу та синтезу документальних джерел. **Наукова новизна** полягає у визначенні типологічно-видового складу, змістового наповнення та інформаційного потенціалу неопублікованого масиву документів з історії регіональної ланки радянського військового полону на Київщині, що зберігаються в архівах України.

Висновки. Виявлений та систематизований масив неопублікованих джерел з історії регіональної ланки радянського військового полону 1943–1954 рр. на Київщині репрезентують директивні документи вищого партійного керівництва УРСР, уряду республіки, нормативно-розпорядчі приписи НКВС (МВС), діловодство УПВІ, окремих таборів і спецшпиталів, документи господарюючих суб'єктів, що використовували працю військовополонених, рішення місцевих органів влади про відведення будівель і землі для розміщення режимних об'єктів і поховання померлих бранців.

Різні за змістом і неоднакові за ступенем інформативності, ці документи характеризують загальні напрямки радянської політики в сфері військового полону на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період і на прикладі конкретного регіону відображають кроки влади спрямовані на її практичну реалізацію. Зміст опрацьованих документів дозволяє: виявити загальні риси системи радянського військового полону та особливості її регіональної ланки на Київщині, зокрема в контексті організації, функціонування та ліквідації таборів і спеціальних шпиталів для військовополонених у 1943–1954 рр.; з'ясувати становище іноземних бранців у таборах Києва та області, особливості режиму утримання, матеріального, побутового, харчового забезпечення та лікування тощо.

Ключові слова: архівні документи, військовополонені, радянський військовий полон, Київ, Київська область, кладовища військовополонених, табори, спеціальні шпитали

Цитування: Чекиш, Н. (2024). Іноземні військовополонені на Київщині у 1943–1954 роках за документами українських архівів. *Консенсус*, 1, 164–175.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/100>

* аспірант кафедри історії та етнології України історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна. E-mail: chekyshnazar@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0888-2456>

Постановка проблеми. Одним із сегментів простору несвободи та насильства, що склався у сталінському СРСР з початком Другої світової війни, функціонував в її роки та активно розвивався в повоєнному десятилітті, був військовий полон. Особливістю радянської системи роботи з військовополоненими, що відбилася на характері та змісті джерельної бази проблеми загалом, стало її віднесення до сфери карально-репресивних і пенітенціарних інститутів тоталітарної держави.

Зокрема, профільне радянське відомство – Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПІВІ) було створене у вересні 1939 р. не в структурі Робітничо-селянської червоної армії, як це передбачалося чинним міжнародним гуманітарним правом, а в складі карального органу – Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. Саме ця репресивна структура та її регіональний підрозділ в УРСР і виступали фондоутворювачами архівних фондів, де тепер зберігається розлогий масив неопублікованих документів з історії радянського військового полону періоду Другої світової війни та повоєнного часу. Зміст цих матеріалів відображає становлення, розвиток, функціонування та ліквідацію як системи радянського військового полону загалом, так і окремих її регіональних ланок. Однією з таких ми визначаємо регіональну ланку органів та установ для військовополонених на Київщині. Вона включала в себе не лише контингент бранців, але й мережу для їх утримання, трудового використання, лікування та поховання (стаціонарні табори і табірні відділення, спеціальні шпиталі та кладовища для військовополонених). Утаємничена від суспільства діяльність радянських органів внутрішніх справ і державної безпеки вплинула не тільки на характер джерельної бази, але й на доступ до неї. Документи фондів відомчих архівів НКВС(МВС) та НКДБ(МДБ) СРСР, а також пов'язані з діяльністю цих репресивно-каральних інститутів матеріали центральних державних і регіональних архівів СРСР та УРСР фактично до розпаду Радянського Союзу та навіть довший час, знаходилися під грифом «Цілком таємно» та були недоступні не лише історикам, але й навіть радянським чиновникам з «поза системи». Це наше зауваження стосується також і джерельної бази обраної нами для дослідження регіональної ланки системи радянського військового полону 1943–1954 рр. на Київщині.

Попри деяку «специфічність» теми, масив вітчизняних архівних джерел з проблеми становища іноземних військовополонених на Київщині у 1943–1954 рр. є доволі значним і структурованим. Дотепер більшість цих документів зберігаються в системі галузевих державних архівів Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки, а також у кількох центральних і регіональних державних архівах України. Ступінь доступу до документів різних архівів і сьогодні неоднаковий. Наприклад, через збереження грифу таємності значної частини документів, дотепер важкодоступними дослідникам залишаються фонди Галузевого державного архіву МВС України.

Історіографія проблеми. Існуючі дослідження архівних джерел з проблеми іноземних військовополонених періоду Другої світової війни та історії системи радянського військового полону 1939–1954 рр. у СРСР та Українській РСР назагал

мають прикладний характер. Їх автори зверталися до аналізу цього питання майже виключно в контексті розробки джерельної бази досліджень різних аспектів загальної проблеми долі військовополонених Німеччини та її союзників у радянських таборах. Найчастіше подібні студії мали характер оглядів архівних джерел з теми, часто анотаційних за характером, що публікувалися в розділах дисертацій, монографічних досліджень та у вигляді окремих статей.

Одна з перших спроб характеристики архівних джерел з історії радянського військового полону в Україні в роки Другої світової війни та повоєнний період належить Олександру Потильчаку. Досліджуючи проблему організації, дислокації та структури режимних установ НКВС(МВС) СРСР для військовополонених в УРСР у 1939–1954 рр. цей автор структурував і оглядово проаналізував видове різноманіття, змістове наповнення та інформаційний потенціал масиву неопублікованих документів з обраної для дослідження проблеми, що зберігаються в фондах центральних державних і галузевих архівів України¹. В іншій своїй публікації, підготовленій у співавторстві з Надією Платоною, вчений розглянув історію формування та інформаційні ресурси фонду УПІВІ в Галузевому державному архіві МВС України². Н. Платоновій належить також коротка загальна характеристика документів фонду УПІВІ за 1944–1945 рр.³

Стислі огляди неопублікованих документальних джерел архівів України з проблематики долі військовополонених армій Німеччини та її союзників у таборах НКВС(МВС) вміщено в дисертаційних працях Марини Баглікової⁴, Володимира Левикіна⁵, Наталії Калкутіної⁶. Більш докладним є огляд документального масиву центральних державних і галузевих архівів України з проблеми організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України, вміщений у монографії Діани Алексеевої-Процок⁷. Про документи з історії радянського військового полону з фондів

¹ Потильчак О.В. Іноземні військовополонені Другої світової війни у радянських таборах на території України: до проблеми вітчизняної джерельної бази. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 219–223.

² Потильчак О.В., Платонова Н.В. Фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих Державного архіву МВС України: історія формування, інформаційні ресурси. *Архіви України*. 2005. № 1–3. С. 383–389.

³ Платонова Н.В. Джерела Державного архіву МВС України часів Другої світової війни. *Архіви України*. 2005. № 1–3. С. 136–137.

⁴ Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Донецький національний університет. Донецьк, 2005.

⁵ Левикін В.В. Німецькі військовополонені в радянських таборах: гуманітарний аспект (1941–1955 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2008. 204 с.

⁶ Калкутіна Н.В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944–1950 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Миколаївський нац. ун-т імені В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2008. 298 с.

⁷ Алексеева-Процок Д.О. Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади. Київ: Нац. акад. внутрішніх справ України, 2011. С. 26–33.

Галузевого державного архіву МВС України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці йдеться в докторській дисертації російського дослідника Олександра Кузьмініх⁸.

Метою статті є атрибуція та характеристика масиву неопублікованих джерел з архівів України, що містять інформацію про становище військовополонених Німеччини та її союзників у радянських таборах на території Києва та столичного регіону в 1943–1954 рр. Здійснено класифікацію документів цього комплексу джерел, схарактеризовано їх типологічно-видове різноманіття, змістове наповнення та інформаційний потенціал. Визначено перспективи дослідження теми на основі наявного джерельного комплексу.

Виклад основного матеріалу. Документи з історії радянського військового полону 1943–1954 рр. на Київщині складають невіддільну частину загального неопублікованого документального масиву, що зберігається в фондах центральних державних, регіональних і галузевих архівів України. За критерієм фондоутворювача документи з нашої проблеми класифікуються на чотири групи: 1) документи Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, регіональних і місцевих партійних органів УРСР; 2) документи уряду – Ради народних комісарів (Ради Міністрів) УРСР; 3) масив нормативно-розпорядчих документів і діловодства УПВІ НКВС(МВС) УРСР; 4) документи господарюючих суб'єктів, що використовували працю військовополонених.

Відштовхуючись від цього поділу варто зазначити, що основний масив документів, які проливають світло на долі іноземних бранців у таборах Київщини, організацію та діяльність управлінських структур і режимних установ для військовополонених у Києві та столичному регіоні у 1944–1954 рр., зосереджений у Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України, м. Київ). До десятка фондів цього відомчого архіву містять документи з нашої теми.

Чи не найбільше таких зберігається в архівних справах фонду 5 («Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР»), що налічує загалом 377 одиниць зберігання⁹. Складаючи єдиний за походженням комплекс неопублікованих письмових документів, вони є різними за видами, формою, ступенем репрезентативності проблеми та інформативністю.

За змістом їх можемо поділити на кілька груп, серед яких: 1) документи про кадрове забезпечення таборів і табірних відділень для військовополонених на Київщині (справи зі штатними розкладами персоналу стаціонарних таборів № 62 та

⁸ Кузьминых А.Л. Система военного плена и интернирования в СССР: генезис, функционирование, лагерный опыт (1939–1956 гг.): автореф. дис... д-ра истор. наук: 07.00.02 – Отечественная история. ФГАОУ ВПО «Северный (Арктический) федеральный ун-т имени М.В. Ломоносова». Архангельск, 2014. С. 8–9.

⁹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). Ф. 5. Справа фонду. Т. 1. Арк. 123.

414)¹⁰; 2) матеріали агентурно-оперативної роботи серед військовополонених, зокрема і з таборів на Київщині (контрольно-спостережні справи¹¹, справи з доповідними записками¹², вказівки оперативного відділу УПВІ МВС УРСР за 1946–1949 рр.)¹³; 3) списки завербованої агентури та виявлених розвідників і контррозвідників з числа військовополонених із таборів на території УРСР, зокрема й київських таборів № 62 та 414¹⁴; 4) службове листування УПВІ МВС УРСР з табірною адміністрацією та звіти оперативного відділу київського стаціонарного табору для військовополонених № 62¹⁵; 5) документи про організацію поховання померлих військовополонених із таборів на території Києва й області, листування та доповідні про стан кладовищ, їх облік та утримання за 1945–1955 рр.¹⁶ Документи, що відклалися в фонді УПВІ МВС УРСР, були створені організаціями, установами та посадовими особами, які безпосередньо здійснювали організаційну, розпорядчу та виконавчу діяльність у системі військового полону, зокрема й на Київщині, а відтак ступінь репрезентативності та інформативності цих матеріалів найвищий.

З ліквідацією на початку 1950-х рр. переважної більшості таборів для військовополонених в Україні, контингенти іноземних бранців і самі режимні установи, які ще діяли, були передані в склад Тюремного управління МВС УРСР. Саме ця структура координувала роботу з військовополоненими та інтернованими, хто ще залишалися в нечисленних режимних установах, організовувала повернення на батьківщину частини з них і перевезення затриманих від репатріації осіб у східні райони СРСР. Серед іншого, до функцій Тюремного управління належав нагляд і догляд за кладовищами військовополонених та інтернованих.

Результатом цієї діяльності стало формування в складі архівного фонду 7 «Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць» ГДА МВС України окремого документального масиву. Ці документи дозволяють реконструювати історію останнього етапу існування режимних установ для військовополонених на Київщині та простежити долю могил військовополонених після ліквідації таборів. За змістом документів – це переважно службове листування, довідки та доповідні про репатріацію військовополонених та інтернованих з окремого табірної відділення № 2 у Дарниці¹⁷, листування з утримання місць поховань військовополонених на Київщині, справи-формуляри окремих кладовищ, списки похованих бранців¹⁸.

¹⁰ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 185. 49 арк.; Спр. 192. 66 арк.; Спр. 193. 32 арк.; Спр. 233. 18 арк.; Спр. 279. 42 арк.; Спр. 280. 43 арк.

¹¹ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 182. 362 арк.

¹² ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 199. 157 арк.; Спр. 237. 338 арк.; Спр. 299. 107 арк.

¹³ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 314. 246 арк.

¹⁴ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 214. 201 арк.; Спр. 216. Арк. 1–15; 151–159.

¹⁵ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 317. 456 арк.; Спр. 318. 142 арк.

¹⁶ ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 363. Арк. 15–16, 111; Спр. 367. Арк. 6–7, 38, 273, 276–277.

¹⁷ ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 539. 265 арк.; Спр. 538. 233 арк.; Спр. 540. 92 арк.

¹⁸ ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 27–29; Спр. 571. Арк. 34–37, 44, 143; Спр. 617. Арк. 102–115; Спр. 626. 341 арк.; Спр. 733. 81 арк.; Спр. 734. 273 арк.; Спр. 738. 39 арк.; Спр. 741. 39 арк.

Нормативно-розпорядчі документи НКВС(МВС) СРСР, що стосуються організації, розбудови, функціонування та ліквідації мережі таборів і спеціальних шпиталів для військовополонених у Києві та області в 1943–1954 рр. За формою – це накази, директиви, розпорядження та вказівки керівництва союзного наркомату (міністерства) внутрішніх справ. Ці відомчі нормативні приписи містять інформацію про утворення, реорганізацію, передислокацію та ліквідацію таборів, табірних відділень і спеціальних шпиталів для військовополонених на Київщині та зосереджені в фонді 45 («Накази, розпорядження НКВС, МОПІ, МВС СРСР») ГДА МВС України¹⁹.

Відомчі нормативні приписи, розпорядчі документи та вказівки республіканського рівня зосереджені в фонді 46 («Накази, розпорядження НКВС, МОПІ, МВС Української РСР, МВС України»). На відміну від документального масиву фонду 45, що репрезентований майже виключно в копіях, матеріали фонду 46 є в значній своїй частині унікальними, адже створювались безпосередньо керівництвом НКВС(МВС) УРСР, присутні в оригіналах і в жодному іншому архівному фонді не присутні²⁰.

Наявний у документах цих архівних фондів інформаційний контент дозволяє в проблемно-хронологічному ключі проаналізувати загальні риси та особливості утворення, реорганізації, функціонування та ліквідації різномірних органів та установ регіональної ланки системи радянського військового полону на Київщині у 1944–1954 рр. Опрацювання масиву відомчих нормативно-розпорядчих приписів НКВС(МВС) різного рівня дозволяє встановити локації таборів, табірних відділень і шпиталів для військовополонених у Києві та області, простежити динаміку чисельності їх контингентів бранців у цих режимних установах на різних етапах історії військового полону, виявити певні тенденції та закономірності щодо утримання, охорони, трудового використання військовополонених, лікування хворих і захоронення померлих бранців, репатріації тих, хто вижив.

У фонді 83 («Фонд облікових документів») ГДА МВС України зберігається «Журнал дислокації таборів, спецшпиталів для військовополонених і робочих батальйонів інтернованих колишнього УПВІ МВС УРСР за 1943–1951 роки», де знаходимо відомості про місця розміщення, підстави, дати створення, реорганізації та ліквідації режимних установ для військовополонених у Києві та Київській області, ліміти їх контингентів²¹.

¹⁹ ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 110. Прим. 17. Арк. 1–73в.; Прим. 69. Арк. 1; Спр. 121. 119 прим.; Там само. Спр. 123. 123 прим.; Там само. Спр. 135. 131 прим.; Там само. Спр. 137. 80 прим.; Спр. 138. 56 прим.; Спр. 139. 74 прим.; Спр. 152. 112 прим.; Спр. 154. 61 прим.; Спр. 156. 108 прим.; Спр. 162. 36 прим.; Спр. 163. 90 прим.; Спр. 168. 96 прим.; Спр. 170. 107 прим.; Спр. 190. 75 прим.; Спр. 192. 77 прим.; Спр. 193. 93 прим.; Спр. 213. 104 прим.; Спр. 215. 120 прим.; Спр. 218. 61 прим.; Спр. 235. 66 прим.; Спр. 237. 83 прим.; Спр. 240. 59 прим.; Спр. 254. 68 прим.; Спр. 256. 76 прим.; Спр. 311. 257 арк.

²⁰ ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 64а. 101 арк.; Спр. 72. 63 прим.; Спр. 73. 81 прим.; Спр. 74. 215 арк.; Спр. 82. 246 арк.; Спр. 83. 368 арк.; Спр. 84. 140 арк.; Спр. 91. 67 арк.; Спр. 91. 67 арк.; Спр. 92. 59 прим.; Спр. 93. 87 прим.; Спр. 95. 173 прим.; Спр. 96. 393 арк.; Спр. 103. 289 арк.; Спр. 116. 479 арк.; Спр. 117. 111 прим.; Спр. 136. 358 арк.; Спр. 150. 351 арк.; Спр. 162. 60 прим.; Спр. 195. 272 арк.; Спр. 196. 243 арк.; Спр. 211. 365 арк.

²¹ ГДА МВС України. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 20–21.

Особові справи окремих керівних і оперативних працівників дислокованих на Київщині таборів для військовополонених зберігаються в фонді 40 «Особові справи працівників» ГДА МВС України. Однією з таких є особова справа начальника управління стаціонарного виробничого табору для військовополонених № 62 у Києві, а пізніше незмінного керівника УПВІ НКВС(МВС) УРСР, полковника державної безпеки Ігоря Шумського²².

Назагал фонд ГДА МВС України містить змістовний контент неопублікованих документів 1943–1954 рр., вивчення яких дозволяє здійснити історичну реконструкцію організаційної діяльності НКВС(МВС) СРСР зі створення, розбудови, функціонування та ліквідації мережі режимних установ для військовополонених на Київщині, утримання і трудового використання контингенту, лікування хворих і поховання померлих бранців.

Фондоутворювачем значної частини документів з нашої проблеми є уряд УРСР – Рада народних комісарів (від 1946 р. – Рада Міністрів). Більшість цих матеріалів зберігається в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та зібрані в описі 7 (1939–1949 рр.) фонду Р-2 («Рада народних комісарів (Рада міністрів) Української РСР, Кабінет міністрів України»).

Серед документів – листування, листи-заявки на виділення робочої сили військовополонених, скарги на порушення умов оренди таборами військовополонених приміщень у господарюючих суб'єктів, доповідні записки та повідомлення про використання військовополонених на об'єктах відбудови та будівництва у Києві та області в 1944–1948 рр. Серед цих об'єктів: відбудова вулиці Хрещатик, будинки уряду, готель, центральний корпус Київського державного університету імені Тараса Шевченка, Інститут електрозварювання, машино-прокатна база²³, Ботанічний сад Академії наук УРСР, Київський завод імені Лепсе²⁴, Київський політехнічний інститут, Київський гранітно-шліфувально-полірувальний завод²⁵, містечко інвалідів Великої Вітчизняної війни на Нивках²⁶, Київського заводу «Керамік»²⁷.

Досить типову ситуацію ілюструє скарга колгоспу «Шлях Леніна» з Березані Київської області на порушення адміністрацією табору для військовополонених № 414 умов оренди приміщень і колгоспної землі²⁸. У документах зустрічаємо й доволі екзотичні пропозиції щодо використання військовополонених. Наприклад, заступник голови Ради Міністрів УРСР Микола Бажан підготував проєкт листа до міністра внутрішніх справ республіки Тимофія Строкача, у якому просив виділити

²² ГДА МВС України. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 2247.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 839. Арк. 46–47.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4292. Арк. 12–13, 22.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3486. Арк. 8–9, 13–15.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4673. Арк. 58.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3126. Арк. 102.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4673. Арк. 19–20, 23.

групу з 50-ти німецьких військовополонених для участі в зйомках на Київській кіностудії художнього фільму «Третій удар»²⁹.

У червні 2004 р. із тодішнього Державного архіву МВС України до ЦДАВО України були передані 316 справ із матеріалами про поховання військовополонених та інтернованих з датами 1944–1956 рр., що раніше зберігалися під грифом «цілком таємно» в архівах обласних управлінь Міністерства внутрішніх справ України. Всі ці матеріали були об'єднані в фонд 5242 («Документи про поховання військовополонених та інтернованих осіб на території України (колекція)». У складі фонду зберігаються 6 архівних справ з матеріалами датованими 1943–1953 рр., що надійшли з архівів УМВС Києва та Київської області. Серед документів: списки померлих військовополонених, цвинтарні книги, справи формуляри окремих кладовищ³⁰.

Значний масив документів з історії регіональної ланки радянського військового полону на Київщині зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ). Більшість із них зосереджені в описах 22, 23 та 30 фонду 1 («Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України»). Серед матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У, що в радянський період зберігалися під грифом «цілком таємно», знаходимо документи в яких відображено політику ліворадикального більшовицького тоталітарного режиму щодо інституту військового полону загалом та іноземних військовополонених зокрема. Ця політика знаходила свою реалізацію в конкретних питаннях розміщення, утримання, забезпечення, трудового використання та репатріації військовополонених, зокрема й тих, які в 1944–1953 рр. знаходилися у таборах і спеціальних шпиталях Києва та області. Ці документи різні за формою, походженням, характером і ступенем інформативності.

Численна група документів фонду № 1 ЦДАГО України стосується примусової трудової експлуатації військовополонених. Серед них протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) та доповідні записки та листування про використання праці військовополонених у Києві та столичному регіоні. Особливий інтерес становлять документи про трудове використання військовополонених на відбудові комунального господарства і підприємств столиці України³¹.

Іншу групу документів з нашої теми становлять довідки, інформації та листування про стан та матеріально-побутові умови, продовольче та медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання, зокрема в

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4673. Арк. 65–66.

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 5242. Оп. 2с. Спр. 62. 25 арк.; Там само. Спр. 63. 13 арк.; Спр. 64. 10 арк.; Спр. 65. 4 арк.; Спр. 66. 5 арк.; Спр. 66. 11 арк.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 981. 11 арк.; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1850. Арк. 174–176.; Спр. 4621. Арк. 111.; Оп. 30. Спр. 668. 252 арк.; Оп. 23. Спр. 4716. 464 арк.; Спр. 4717. 168 арк.

київському таборі № 62³². Попри нечисленність цих матеріалів, вони відзначаються високим ступенем інформативності.

Досить об'єктивну інформацію про ставлення населення Києва та України до військовополонених армій ворога містять матеріали політінформацій київського обкому КП(б)У, доповідних записок і спецповідомлень НКВС УРСР про реагування очевидців на проведені за вказівкою з Москви у серпні 1944 р. конвоювання вулицями столиці України десятків тисяч військовополонених Німеччини та її союзників³³.

В окремих архівних справах фонду 1 знаходимо документи, що проливають світло на проблеми кадрового забезпечення київського табору для військовополонених № 62³⁴, протиправну діяльність його працівників³⁵.

Окремі дотичні до проблеми становища іноземних військовополонених 1943–1954 рр. на Київщині документи зберігаються в обласному та кількох міських архівах Київської області. За характером – це переважно рішення виконавчих комітетів місцевих рад про виділення приміщень для розміщення таборів і табірних відділень, спецшпиталів, земельних ділянок для організації кладовищ померлих бранців, або документи господарюючих суб'єктів, що використовували працю військовополонених. Наприклад, подібні документи зберігаються у фонді Р-88осч «Виконавчий комітет Київської обласної ради народних депутатів» Державного архіву Київської області³⁶. У Державному архіві міста Києва зберігається низка фондів з матеріалами 1944–1949 рр. у яких трапляються документи про використання праці військовополонених на відбудові комунального господарства та підприємств столиці УРСР. Серед таких: фонд Р-54 («Київський експериментальний кераміко-художній завод»); фонд Р-175 («Будівельне управління Київського будівельного тресту Хрещатикбуд»); фонд Р-800 («Київський шостий шкіряний комбінат»); фонд Р-975 «Київське виробниче об'єднання «Червоний гумовик»»; фонд Р-969 («Завод імені І.І. Лепсе»); фонд Р-1317 («Київський холодокомбінат»); фонд Р-1398 («Дарницький вагоноремонтний завод») та ін.³⁷

У фонді № 1 («Виконком Білоцерківської міської Ради депутатів трудящих») Архівного відділу Білоцерківської міської Ради (АВ БЦМР) зберігаються документи про розміщення в місті евакуаційного шпиталю № 2686, пізніше виділеного для лікування військовополонених, і рішення про виділення земельної ділянки під кладовище для захоронення померлих бранців³⁸.

³² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 982. 13 арк.; Спр. 1830. Арк. 64; Спр. 2192. Арк. 15, 103.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 980. 34 арк.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2427. Арк. 108.

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2445. 27 арк.

³⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р-88осч. Оп. 7. Спр. 8. 19 арк.; ДАКО. Ф. Р-88осч. Оп. 7. Спр. 14. 113 арк.

³⁷ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). Ф. Р-969. Оп. 1. Спр. 3. 12 арк.; ДАМК. Ф. Р-969. Оп. 1. Спр. 13. 59 арк.; Ф. Р-1398. Оп. 1. Спр. 41. 53 арк.; Ф. Р-1398. Оп. 1. Спр. 66. 86 арк.

³⁸ Архівний відділ Білоцерківської міської Ради (далі – АВ БЦМР). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 172 арк.; АВ БЦМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 152. 163 арк.

Висновки. Отже, виявлений і систематизований масив неопублікованих джерел з історії регіональної ланки радянського військового полону 1943–1954 рр. на Київщині є доволі значним і структурованим за походженням, формою та змістом. Його репрезентують директивні документи вищого партійного керівництва УРСР, уряду республіки, нормативно-розпорядчі приписи НКВС (МВС), діловодство УПВІ, окремих таборів і спецшпиталів, документи господарюючих суб'єктів, що використовували працю військовополонених, рішення місцевих органів влади про відведення будівель і землі для розміщення режимних об'єктів і поховання померлих бранців. Опрацьовані автором документи зберігаються в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, Державних архівів Київської області та міста Києва та Архівного відділу Білоцерківської міської Ради.

Різні за змістом і неоднакові за ступенем інформативності, ці документи характеризують загальні напрямки радянської політики в сфері військового полону на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період і на прикладі конкретного регіону відображають кроки влади спрямовані на її практичну реалізацію. Зміст опрацьованих документів дозволяє: виявити загальні риси системи радянського військового полону та особливості її регіональної ланки на Київщині, зокрема в контексті організації, функціонування та ліквідації таборів і спеціальних шпиталів для військовополонених у 1943–1954 рр.; з'ясувати становище іноземних бранців у таборах Києва та області, особливості режиму утримання, матеріального, побутового, харчового забезпечення та лікування; виявити регіональну та галузеву специфіку дислокації контингентів бранців у регіоні; дослідити особливості експлуатації трудових ресурсів військовополонених у житлово-комунальній сфері, в промисловості, на транспортній інфраструктурі та в дорожньому будівництві; простежити долю могил іноземних бранців, померлих і похованих на території Києва та області; вивчити питання репатріації військовополонених із таборів регіону тощо. Назагал наявний комплекс неопублікованих джерел з фондів архівів України є перспективним для подальшого дослідження теми.

REFERENCES

- Aliexsieieva-Protsiuk, D.O. (2011). *Vykorystannya pratsi inozemnykh viyskovopolonenykh ta internovanykh na terytoriyi Ukrainy (1939-1953): normatyvno-pravovi ta orhanizatsiyni zasady* [The use of labor of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939-1953): legal and organizational principles]. Kyiv: Nats. akad. vnutrishnikh sprav Ukrainy [in Ukrainian].
- Bahlikova, M.S. (2005). *Nimetski viyskovopoloneni v Donbasi (1943-1954 rr.)* [German prisoners of war in Donbas (1943-1954)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Donetsk [in Ukrainian].
- Kalkutina, N.V. (2008). *Uchast viyskovopolonenykh Nimechchyny ta yiyi soyuznykiv u povoyenniy vidbudovi Pivdennoyi Ukrainy (1944-1950 rr.)* [The participation of prisoners of war of Germany and their allies in the reconstruction of Southern Ukraine (1944-1950)].

- Germany and its allies in the post-war reconstruction of Southern Ukraine (1944–1950)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Kuzminykh, A.L. (2014). *Sistema voyennogo plena i internirovaniya v SSSR: genesis, funktsionirovaniye, lagernyy opyt (1939–1956 gg.)* [The system of military captivity and internment in the USSR: genesis, functioning, camp experience (1939–1956)]. Dys... d-ra. ist. nauk: 07.00.02. Arkhangelsk [in Russian].
- Levykin, V.V. (2008). *Nimets'ki viys'kovopoloneni v radyans'kykh taborakh: humanitarnyy aspekt (1941–1955 rr.)* [German prisoners of war in Soviet camps: humanitarian aspect (1941–1955)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Platonova, N.V. (2005). *Dzherela Derzhavnoho arkhivu MVS Ukrayiny chasiv Druhoyi svitovoyi viyny* [Sources of the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during the Second World War]. *Arkhivy Ukrayiny*, 1–3, 127–138 [in Ukrainian].
- Potylchak, O.V. & Platonova, N.V. (2005). Fond Upravlinnya u spravakh viyskovopolonenykh ta internovanykh Derzhavnoho arkhivu MVS Ukrayiny: istoriya formuvannya, informatsiyni resursy [Fund of the Office of Prisoners of War and Internees of the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: history of formation, information resources]. *Arkhivy Ukrayiny*, 1–3, 383–389 [in Ukrainian].
- Potylchak, O.V. (2004). Inozemni viyskovopoloneni Druhoyi svitovoyi viyny u radyanskykh taborakh na terytoriyi Ukrayiny: do problemy vitchyznyanoyi dzherelnoyi bazy [Foreign prisoners of war of the Second World War in Soviet camps on the territory of Ukraine: to the problem of the domestic source base]. *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva*, 11, 219–223 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/176-189

УДК (UDC) 94 (477) «1954/1965»

**THE NEWSPAPER «KIROVOHRADSKA PRAVDA»
AS A MOUTHPIECE OF SOVIET ATHEIST PROPAGANDA IN 1954–1965**

Oleksandr Tatarchenko***Abstract**

Goal of the study. The goal of the article is to conduct a comprehensive study of atheistic publications in *Kirovohradska Pravda* during the period of intensification of anti-religious policies in the USSR in 1954–1965.

Methodology. The main methods used to prepare this publication were: problematic and chronological, analysis and synthesis, descriptive and statistical.

Scientific novelty. The article is the first to examine the content of publications on atheistic topics in the Kirovohrad Regional and City Committees of the CP(B)U and the Regional Council of Workers' Pravda, *Kirovohradska Pravda*. The author establishes how the adoption of the resolution "On major shortcomings in scientific and atheistic propaganda and measures to improve it" by the CPBU Central Committee on July 7, 1954 affected the topics of anti-religious publications published in *Kirovohradska Pravda* in 1954–1965. The main directions of atheist propaganda are identified and analysed.

In particular, there were publications that criticised party, state and public organisations for the low level of propaganda work among the population of the region. There have always been calls to intensify atheist propaganda and make it more qualitative. A significant number of articles were devoted to criticising religion as a phenomenon. Articles promoting a materialistic worldview were periodically published.

Increased administrative pressure on clergymen in the late 1950s was reflected in the fact that *Kirovohradska Pravda* published articles in which they explained why they had renounced their ministry and apologised for their preaching activities.

Conclusions. During the period of intensification of anti-religious policy in the USSR in 1954–1965, *Kirovohradska Pravda* served as a mouthpiece of atheist propaganda in the Kirovohrad region of the Ukrainian SSR. Its contents reflected the main directions of atheist propaganda. However, as some publications have shown, the goal of atheisation of the population of Kirovohrad oblast was not achieved.

Keywords: propaganda, newspaper, religion, capitalism, party, socialism, communism

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Humanities and Natural Sciences of Kherson National Technical University, Oleshky, Kherson region, Ukraine. E-mail: obt1980@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8790-2194>

**ГАЗЕТА «КІРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА»
ЯК РУПОР РАДЯНСЬКОЇ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В 1954–1965 РР.**

Олександр Татарченко*

Анотація

Мета роботи. Мета статті полягає у всебічному дослідженні атеїстичних публікацій в газеті «Кіровоградська правда» в період активізації антирелігійної політики в СРСР в 1954–1965 рр.

Методологія. Основними методами, які були використані для підготовки даної публікації, були: проблемно-хронологічний, аналізу та синтезу, описовий та статистичний.

Наукова новизна. У статті вперше досліджено зміст публікацій на атеїстичну тематику у друкованому органі Кіровоградського обласного та міського комітетів КП(б)У та обласної ради трудящих «Кіровоградській правді». Встановлено як вплинуло прийняття 7 липня 1954 р. ЦК КППС постанови «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» на тематику антирелігійних публікацій, виданих протягом 1954–1965 рр. на сторінках «Кіровоградської правди». Визначено та проаналізовано основні напрями атеїстичної пропаганди.

Зокрема з'явилися публікації, в яких викладалася критика партійних, державних та громадських організацій за низький рівень пропагандистської роботи серед населення області. Завжди лунали заклики активізувати атеїстичну пропаганду, робити її більш якісно. Значна кількість статей була присвячена критиці релігії як явища. Періодично виходили статті, в яких пропагувався матеріалістичний світогляд.

Посилення адміністративного тиску на служителів культу наприкінці 1950-х років відобразилося у тому, що на сторінках «Кіровоградської правди» з'явилися публікації, в яких вони розповідали чому зреклися сану та просили вибачення за те, що займалися проповідницькою діяльністю.

Висновки. Газета «Кіровоградська правда» у період активізації антирелігійної політики в СРСР в 1954–1965 роках виконувала функцію рупору атеїстичної пропаганди в Кіровоградській області УРСР. На її сторінках знайшли відображення основні напрями атеїстичної пропаганди. Однак, як показали деякі публікації, мета по атеїзації населення Кіровоградської області не була досягнута.

Ключові слова: пропаганда, газета, релігія, капіталізм, партія, соціалізм, комунізм

Цитування: Татарченко, О. (2024). Газета «Кіровоградська правда» як рупор радянської атеїстичної пропаганди в 1954–1965 рр. *Консенсус*, 1, 176–189.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/101>

* кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри загальноосвітніх гуманітарних та природничих дисциплін Херсонського національного технічного університету, Олешки, Херсонська обл., Україна.
E-mail: obt1980@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8790-2194>

Постановка проблеми. У добу інформаційних воєн, коли ворогуючі сторони використовують широкий спектр засобів для ведення пропагандистських кампаній, важливо вивчати засоби, якими велась пропаганда в попередні епохи і досліджувати, які вона мала наслідки для того чи іншого суспільства. До сьогодення Україна відчуває наслідки радянських агітаційних і пропагандистських кампаній, які намагалися підірвати духовні основи українського народу, серед яких одне з провідних місць займала релігійна сфера.

Одним із основних засобів агітації та пропаганди в СРСР була періодична преса. Саме через газети та бюлетені до широких мас населення доносилися основні положення політики КПРС. Серед постійних тем, які були присутні на шпальтах жовтої преси, була атеїстична пропаганда. Тематика таких публікацій змінювалася під впливом політичної кон'юнктури в Радянському Союзі, однак їх кількість завжди залишалася значною. Саме тому дослідження цієї проблеми залишається актуальною в українській історичній науці і потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження публікацій атеїстичного спрямування у виданнях республіканського рівня зробили такі українські історики як: О. Вітринська¹, О. Гела², Л. Дудка³, Ю. Каганов⁴, В. Калабська⁵, Г. Рудий⁶, О. Чучалін⁷ і С. Шульженко⁸.

Антирелігійний контент в регіональній періодиці радянської України аналізували: Ю. Бідзіля⁹, В. Грінченко¹⁰, М. Грибеник¹¹, Ю. Данилець¹², М. Костів¹³, О. Татарченко¹⁴.

¹ Вітринська О. Радянська преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2014. № 25 (1068). С. 3–14.

² Гела О. Антирелігійна пропаганда на сторінках журналу «Перець» в 1953–1964 рр.: досвід використання баз даних. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m-antyrelihiina-propahanda-na-storinkakh-zhurnalu-perets-v-1953-1964-rr-dosvid-vykorystannia-baz-danykh>

³ Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні 1920–1930-х роках. *Християнство в Україні: доба Відродження та Нового часу*. URL: <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1281/1281/>

⁴ Каганов Ю. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 21–25.

⁵ Калабська В. Сучасна оцінка антирелігійної компанії в освіті радянської України (за матеріалами педагогічної періодици 20-х років ХХ ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2012. Ч. 3. С. 96–102.

⁶ Рудий Г. Газетна періодика УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 48. С. 460–474.

⁷ Чучалін О. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2019. Вип. 142. С. 182–188.

⁸ Шульженко С. Газети Української РСР 1955–1960 років у фонді Державного архіву друку Книжкової палати України: аналітичний огляд. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 12. С. 37–44.

⁹ Бідзіля Ю. Закарпатська періодика середини та другої половини ХХ ст. як процес поглиблення радянзації мас-медійного простору краю. URL: <https://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020bidzilyayu/>

¹⁰ Грінченко В. Неприйняття релігійних свят в ранній радянський період у відображенні місцевої преси Уманської округи. *Уманська старовина*. 2021. Вип. 8. С. 105–118.

Зокрема Ю. Бідзіля та Ю. Данилець досліджували газети Закарпаття «Закарпатську правду» та «Советское Закарпатье»¹⁵, В. Грінченко – уманську газету «Робітничче-селянська правда»¹⁶, М. Костів – пресу Чернігівщини («Колгоспна праця», «Червоний стяг», «Більшовик», «Більшовицький шлях»)¹⁷, М. Грибенік і О. Татарченко – періодику південної України («Большевицкое знамя», «Бугская заря», «Известия Херсонского исполкома», «Кіровоградська правда», «Комсомольська іскра», «Красный Николаев» («Шлях індустріалізації»), «Надніпрянська правда», «Південна правда», «Солдат и рабочий», «Родной край», «Чорноморська комуна», «Херсонский коммунар», «Херсонская правда», «Херсонское утро»)¹⁸.

Однак більша частина регіональних періодичних видань радянської України до цього часу залишаються або зовсім недослідженими або вивченими частково. Одним

¹¹ Грибенік М.В. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954–64-х рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 273–276.

¹² Данилець Ю. Радянська преса проти православного чернецтва та монастирів на Закарпатті (1950–1960 рр.). *Pravoslavny biblicky zbornik*. Горлице. П. 2015. С. 136–149; Данилець Ю. Антирелігійна пропаганда в періодичній Закарпатській області УРСР в 1950–1960 гг. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2016. Т. 7. Вип. 9 (53). URL: <http://history.ies.su/s207987840001304-3-1>

¹³ Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2017. Вип. 88. С. 194–202.

¹⁴ Татарченко О.Б. Позиція херсонських газет у висвітленні церковної проблематики в період 1917–1922 рр.. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2006. Вип. 23. С. 86–92; Татарченко О.Б. Газета «Красный Николаев» («Шлях індустріалізації») як джерело дослідження релігійної державної політики у 1920–1930-ті роки. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2007. Вип. 25. С. 105–108; Татарченко О.Б. «Надніпрянська правда» як засіб висвітлення атеїстичної пропаганди у Херсонській області УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр.). *Емінак*. 2020. № 3 (31) (липень-вересень). С. 155–164; Татарченко О.Б. Активізація критики православних свят на шпальтах газет південної України в другій половині 1950-х рр. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць*. Вип. 8 / відп. ред. М.І. Михайлуца. Херсон: ОЛДІ-ІЛІОС, 2021. С. 371–374; Татарченко О.Б. Висвітлення газетами південної України стану поширення матеріалістичного світогляду в повоєнні роки. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи*: матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 29 квітня 2022 р.) / Ред. колегія: В.М. Власенко, А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов та ін. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 179–184.

¹⁵ Бідзіля Ю. Закарпатська періодика середини та другої половини ХХ ст. як процес поглиблення радянзації мас-медійного простору краю... URL: <https://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020bidzilyayv/>; Данилець Ю. Радянська преса проти православного чернецтва та монастирів на Закарпатті (1950–1960 рр.)... С. 136–149; Данилець Ю. Антирелігійна пропаганда в періодичній Закарпатській області УРСР в 1950–1960 гг...

¹⁶ Грінченко В. Неприйняття релігійних свят в ранній радянський період у відображенні місцевої преси Уманської округи.... С. 105–118.

¹⁷ Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини... С. 194–202.

¹⁸ Грибенік М.В. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954–64-х рр.)... С. 273–276; Татарченко О.Б. Позиція херсонських газет у висвітленні церковної проблематики в період 1917–1922 рр.... С. 86–92; Татарченко О.Б. Газета «Красный Николаев» («Шлях індустріалізації»).... С. 105–108; Татарченко О.Б. «Надніпрянська правда»... С. 155–164; Татарченко О.Б. Активізація критики православних свят на шпальтах газет південної України в другій половині 1950-х рр.... С. 371–374; Татарченко О.Б. Висвітлення газетами південної України стану поширення матеріалістичного світогляду в повоєнні роки... С. 179–184.

із них є друкований орган Кіровоградського обласного і міського комітетів комуністичної партії України та обласної ради трудящих «Кіровоградська правда».

У 2018 р. Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації та обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського випустили бібліографічний покажчик «Від Бюлетеня... до громадської газети. Бібліографічна хроніка (до 100-річчя газета «Кіровоградська правда»)), в якому, на жаль, публікації антирелігійного змісту не були відображені¹⁹.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження атеїстичних публікацій в «Кіровоградській правді» в період активізації антирелігійної політики в СРСР в 1954–1965 рр.

Цілі статті. Виходячи із мети дослідження поставлено такі завдання:

- 1) визначити основні напрямки атеїстичної пропаганди на шпальтах газети «Кіровоградська правда»;
- 2) виявити як висвітлювалася антирелігійна діяльність партійних, державних і громадських організацій в Кіровоградській області;
- 3) з'ясувати, яку роль відігравала «Кіровоградська правда», в якості засобу атеїстичної пропаганди в Кіровоградській області в період 1954–1965 рр.

Виклад основного матеріалу. У середині ХХ ст. друковані джерела інформації продовжували залишатися вагомим засобом впливу на світогляд радянського суспільства. Зокрема в УРСР у період з 1946 по 1955 рр. кількість періодичних видань зросла з 924 до 1061, а кількість накладів з 1946 по 1960 рр. зросла з 652 тис. до 1 млн. 700 тис. примірників²⁰.

Паралельно зі зростанням кількісних показників у сфері друку, змінювався й зміст публікацій. У повоєнні роки Руська православна церква була використана для поширення впливу Радянського Союзу у країнах Східної і Центральної Європи, які потрапили під її вплив, та для стабілізації політичної ситуації всередині країни. Тому радянська антирелігійна політика мала ліберальний характер і на сторінках газет утілювалася переважно у публікаціях, які пропагували матеріалістичний світогляд. Проте, з приходом до влади М. Хрущова, ЦК КПРС 7 липня 1954 р. видав постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», після чого на сторінках «Кіровоградської правди» посилилася ідейна боротьба проти «релігійних пережитків» в радянському суспільстві.

Вже 7 серпня 1954 р. на першій сторінці газети «Кіровоградська правда» вийшла стаття під назвою «За цілеспрямовану науково-атеїстичну пропаганду». На початку публікації було заявлено про «торжество соціалістичної ідеології» в СРСР, а далі

¹⁹ Від Бюлетеня... до громадської газети. Бібліографічна хроніка (до 100-річчя «Кіровоградської правди»). Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації, обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського, м. Кропивницький; укладачі: Андрійченко Н.П., Міщенко М.І., Завіна О.М. Кропивницький, 2018. 119 с.

²⁰ Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент: монографія / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2021. С. 257.

зазначено, що це не означає, що у свідомості радянських людей уже повністю ліквідовані пережитки капіталізму та залишки буржуазної моралі. Серед найбільш живучіших пережитків вказувалися релігійні забобони і стверджувалося, що вони «отруюють свідомість деяких робітників, службовців, колгоспників і завдають їм серйозної шкоди, заважають добре працювати на виробництві, брати активну участь у громадсько-політичному житті нашого народу».

Після цих слів, нищівна критика за «зневажливе ставлення до науково-атеїстичної пропаганди» обрушилася на партійні осередки Кіровоградщині, обласне відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань та управління культури Кіровоградської області. Як взірць для наслідування наводилася атеїстична діяльність Гайворонського клубу залізничників. Зокрема зазначалося, що «тут лекції та бесіди на антирелігійні теми викликають значний інтерес не тільки у робітників і службовців, а й у членів їх сімей».

Наприкінці статті декілька абзаців було присвячено закликам до партійних організацій поліпшити атеїстичну пропаганду. Зокрема рекомендувалося цю пропаганду «вести войовничо, з вогником, у найтіснішому зв'язку з життям, із завданнями комуністичного будівництва», а також «підносити на вищий рівень революційну пильність наших людей»²¹.

Слід зазначити, що радянські партійні, державні та громадські структури у період пізнього сталінізму й не були зобов'язані проводити войовничу антирелігійну боротьбу, адже вони діяли в межах державної політики стосовно найбільшої церковної організації – Руської православної церкви, яка в порівнянні з довоєнним періодом і періодом деєсталінізації була найбільш ліберальною.

Сама ж стаття була побудована за класичною структурою для цього жанру пропагандистських публікацій, мета якої була спрямована на те, щоб активізувати діяльність радянських партійних, державних та громадських структур. Задля досягнення цієї мети публікація містила такі елементи: 1) постановка проблеми, 2) критика за слабку діяльність, 3) наведення прикладу для наслідування, 4) заклики діяти ще активніше.

Ще одним жанром, притаманним атеїстичним публікаціям, були статті, в яких релігія піддавалася критиці як явище та елемент ворожого світогляду. До кінця 1954 р. на шпальтах газети «Кіровоградська правда» вийшло друком три такі статті. Так, 21 серпня 1954 р. у рубриці «На лекціях» вийшла стаття лектора обласного лекційного бюро В. Потіхи «Наука і релігія про походження людини»²², 3 жовтня 1954 р. у рубриці «Бесіди на науково-атеїстичні теми» вийшла стаття кандидата філософських наук В. Прокоф'єва «Наука і релігія»²³, 8 жовтня 1954 р. у рубриці «Консультація» з'явилася публікація дійсного члена Товариства для поширення політичних і наукових знань М. Шкутька «Класово-реакційна суть християнства»²⁴.

²¹ За цілеспрямовану науково-атеїстичну пропаганду. *Кіровоградська правда*. 1954. 7 серп. (№ 159 (3237)). С. 1.

²² Потіха В. Наука і релігія про походження людини. *Кіровоградська правда*. 1954. 21 серп. (№ 167 (3246)). С. 2.

²³ Прокоф'єв В. Наука і релігія. *Кіровоградська правда*. 1954. 3 жовтня (№ 197 (3276)). С. 2.

²⁴ Шкутько М. Класово-реакційна суть християнства. *Кіровоградська правда*. 1954. 8 жовтня (№ 211 (3379)). С. 2.

Найбільш яскравим прикладом такого виду статей є праця В. Потіхи, адже вона поєднала в собі декілька видів радянської пропаганди, актуальність яких зросла з приходом до влади М. Хрущова.

На початку статті «Наука і релігія про походження людини» В. Потіха виклав звичні для довоєнного періоду маніпулятивні атеїстичні тези, такі як: «вся релігія – запеклий ворог науки», «де починається віра в надприродне, там закінчується наука», «матерія єдина в усьому всесвіті, а все нематеріальне і надприродне є вигадкою ідеалістів» і саме тому «люди, які зрозуміли цю просту істину», нібито, повинні непримиренно боротися з релігією.

Далі автор статті охарактеризував релігійні теорії походження людини як фантастичні і зазначив, що їхня мета – отруїти свідомість людей та ослабити їх волю до боротьби. Цю тезу він спробував обґрунтувати посиланням на таких мислителів як Джордано Бруно, М. Ломоносов та О. Радішев. Потім перейшов до теорії Ч. Дарвіна, вчення І. Сеченова та І. Павлова, посилався також на Леніна, Маркса й Енгельса. І кожен раз піддавав сумніву релігійно-ідеалістичні уявлення про розвиток людини, натомість підкреслював головну роль праці в еволюції людини.

Наприкінці статті автор перейшов від атеїстичної до політичної пропаганди, проте заснованої на матеріалістичному світогляді. Він звинуватив буржуазних вчених-ідеалістів у тому, що вони намагалися пояснювати расові відмінності людей їх походженням від різних тварин. І що робили вони це для того, щоб виправдати свої «людиноненавистницькі теорії» про «повноцінних», «неповноцінних» і «зовсім неповноцінних» рас, які, нібито, самі існувати не можуть і потребують постійної опіки, яку їй надають колоніальним країнам Африки, Азії та Америки буржуазні держави. Натомість нижче В. Потіха продемонстрував імперіалістичну й шовіністичну політику Радянського Союзу до поневолених ним народів. Зокрема він зазначив, що ці народи разом «переможно крокують до вершин людського щастя – комунізму». А потім зазначив, що «в минулому відсталі в культурному й економічному відношенні народи радянських республік, за допомогою свого старшого брата – російського народу, досягли величезних успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства і культури, а в дні Великої Вітчизняної війни з нечуваною мужністю і стійкістю відстояли мир для всього людства»²⁵.

Таким чином, стаття В. Потіхи являла собою набір шаблонних пропагандистських тез, але стала ще однією цеглинкою у будівництво парадигми ненависті до ідеологічних ворогів як у середині СРСР та і за його межами.

Також у друкованому органі Кіровоградського обласного і міського комітетів КП(б)У та обласної ради трудящих «Кіровоградській правді» як у головній газеті Кіровоградської області піднімалося питання про якість антирелігійної пропаганди в інших газетах регіону. Зокрема, в статті «Питання науково-атеїстичної пропаганди в районних і міських газетах» від 2 жовтня 1954 р., було зроблено огляд районної преси

²⁵ Потіха В. Наука і релігія про походження людини... С. 2.

Кіровоградської області. На початку статті наводилися традиційні тези про важливість атеїстичної пропаганди, а потім відмічалось, що майже всі міські і районні газети останнім часом опублікували антирелігійні матеріали. Після цього перелічувалися приклади публікацій, в яких лунала критика низького рівня атеїстичної пропаганди в конкретних районах, колгоспах і будинках культури. Наслідком недостатньої боротьби з релігією пропонувалося вважати те, що «люди хрестять дітей, молоді вінчаються, відзначають релігійні свята, принижують свою гідність».

Наприкінці статті наводився перелік газет Кіровоградської області, які занедбали антирелігійну пропаганду, серед яких: «За сталінські колгоспи» (с. Петрове), «Сталінська правда» (с. Добровеличківка) та «Рівнянська комуна» (с. Рівне)²⁶.

Ще більш актуальним для радянської влади стало питання атеїстичної роботи серед молоді, що засвідчив вихід статті професора, заслуженого діяча науки УРСР, С. Чавдарова «Атеїстичне виховання учнів», яка була опублікована в «Кіровоградській правді» 15 грудня 1954 р. Після стандартних фраз про будівництво соціалізму і незавершеність боротьби проти пережитків минулого, автор наголосив на тому, що КПРС «неодноразово вказувала на необхідність будувати шкільну освіту на засадах науково-матеріалістичного світогляду, вести широку антирелігійну пропаганду».

Далі автор акцентував увагу на тому, що в здійсненні заходів по комуністичному вихованню дітей, підлітків та юнацтва треба рішуче посилити наступальну лінію як у викладанні основ наук, так і в організації всієї позакласної та позашкільної роботи з учнями. Також він вимагав, щоб з історичних і біологічних фактів, із законів фізики та хімії педагоги обов'язково робили атеїстичні висновки, які б глибоко засвоювалися учнями. Тобто мета такої пропаганди полягала в тому, щоб молодь втратила зв'язок з традиціями своїх батьків і дідів і була мовчазним виконавцем волі комуністичного режиму. Однак це завдання С. Чавдаров назвав боротьбою з передсудами і забобонами серед учнів і підкреслив, що «не можна байдуже ставитися до того, що окремі учні бувають в церквах, виконують релігійні обряди або відвідують школу в дні релігійних світ». Наприкінці статті автор підкреслив, що атеїзація молоді повинна проводитися комплексно і в її здійсненні має бути задіяний весь педагогічний колектив кожної радянської школи²⁷.

Наступного року на сторінках «Кіровоградської правди» вийшла лише одна стаття спрямована на критику релігії як явища, ще чотири статті були направлені на пропаганду матеріалістичного світогляду. Зокрема одразу три з них були присвячені вченню І. Мічуріна.

Доктор філософських наук Г. Платонов у статті «Торжество мічурінського матеріалістичного вчення в біології» від 23 жовтня 1955 р. спочатку зазначив, що вчення Дарвіна завдало нищівного удару по релігійній легенді про створення тварин і рослин Богом і дало можливість, не вдаючись ні до яких потойбічних сил, пояснити з

²⁶ Питання науково-атеїстичної пропаганди в районних і міських газетах. *Кіровоградська правда*. 1954. 2 жовтня (№ 196 (3275)). С. 2.

²⁷ Чавдаров С. Атеїстичне виховання учнів. *Кіровоградська правда*. 1954. 15 груд. (№ 247 (3326)). С. 2.

допомогою природних законів походження всіх істот, що нині живуть на Землі. А потім підкреслив, що праці І. Мічуріна відіграли вирішальну роль у боротьбі матеріалізму з ідеалізмом у біології та зауважив, що вони дали змогу до кінця викрити антинауковий характер вейсманізму-морганізму і відстояти матеріалістичне ядро вчення Дарвіна. Також він додав, що «вони збагатили дарвінізм, відкривши новий етап в його поступальному розвитку. Всіма результатами своєї наукової і практичної діяльності Мічурін незаперечно довів, що зміна середовища не тільки викликає ті або інші зміни організмів, а й визначає якість, напрям цих змін»²⁸.

У наступні роки в «Кіровоградській правді» продовжували з'являтися як статті антирелігійного спрямування, так і матеріалістичного, однак наприкінці 1950-х років з'явилися публікації, в яких цитувалися священнослужителі, які порвали релігією. Поява таких статей була зумовлена змінами в державній політиці щодо боротьби з релігійними пережитками, яка характеризувалася доповненням пропагандистських методів адміністративним тиском на духовенство та вірян усіх церков і конфесій, які існували в СРСР. Саме тому із п'яти публікацій атеїстичного спрямування, опублікованих у 1958 р. в «Кіровоградській правді», три містили цитування колишніх священнослужителів, які пояснювали, чому розчарувалися в релігії.

Зокрема, з газети «Київська правда» було передруковано дві публікації колишнього священика, кандидати богослов'я, П. Дармарського, який не тільки розповів, чому порвав із церквою, але й відповів на листи читачів та пояснив, як змінилося його життя після зречення від сану. Зокрема, відповіді на критику з боку вірян він використав для розвінчання релігії за допомогою стандартних атеїстичних тез, наприклад таких як: «Бога вигадали люди», «віра в Бога служить капіталістичному світу», «німецькі фашисти з ім'ям Бога на вустах знищували мільйони людей» і тощо. Щодо позитивних змін в його житті після відходу від релігії, то він вказав, що отримав атестат зрілості, влаштувався на роботу до заповіднику-музею «Києво-Печерська лавра» та помирився з дружиною²⁹.

В іншій статті, присвяченій висвітленню атеїстичної роботи Устимівського районного відділення товариства для поширення політичних і наукових знань, розповідалося про проведення вечорів атеїста в селах Устимівка та Криничуватка. Після підзаголовку «Вони були служителями церкви», наводилися слова колишніх священнослужителів, які виступали на цих заходах.

Колішній священик, а нині пенсіонер, І. Білоненко розповів, що ще 35 років тому порвав з релігією, що шлях до цього рішення був у нього нелегкий, але він «довгий час зіставляв церковне вчення з реальним життям і нарешті прийшов до висновків, що релігія – це дурман». Також він звинуватив церкву у тому, що вона не боролася з експлуататорами селян, а також відмітив, що визволення трудящих від рабства відбулося лише завдяки «Великій Жовтневій соціалістичній революції».

²⁸ Платонов Г. Торжество мічурінського матеріалістичного вчення в біології. *Кіровоградська правда*. 1955.

23 жовтня (№ 211 (3548)). С. 2–3.

²⁹ Дарманський П. Атеїзм перемагає. *Кіровоградська правда*. 1958. 6 серп. (№ 154 (4262)). С. 2–3.

Псаломщик О. Смоквин у своєму виступі називав церкву «кормушкою», «лавочкою для духовних пастирів». Наприкінці виступу він перейшов до паплюження священика с. Устимівка Євдокима Хвілицького, сказавши наступне: «Кожну службу в церкві він починає словами про «святого Отця і духа», а кінчає «сучим сином», лаючи з амвона всіх тих, хто залишає церкву й Бога. Та оскільки число таких з кожним днем збільшується, отцю Євдокимію доводиться, більше лаятись, ніж молитися. Попадає від нього й тим, хто мало приносить у дар Божий».

У другій частині статті, під заголовком «Пориваємо з сектою» наводилися стенограми виступів баптистів, які покінчили з релігією. Всі вони розповідали про користолюбство пастирів та соромилися через те, що були віруючими. Так, колишній проповідник М. Карпушин говорив: «Прошу пробачення у тих, хто раніше слухав мене як проповідника. Ні в якого Бога я не вірю». Потім він поскаржився, що його криничуватські баптисти називають антихристом і їхнім ворогом. А наприкінці виступу закликав «всіх, хто ще перебуває під впливом сектантів виходити з темряви на світлий шлях»³⁰.

Таким чином, колишніх священнослужителів, для більш потужного впливу на трудящих, використовували в якості пропагандистів атеїстичного світосприйняття.

Водночас, кожен рік на сторінках «Кіровоградської правди» продовжували виходити публікації спрямовані на боротьбу з релігією. Зокрема, протягом 1959 р. вийшло дві статті кандидата історичних наук В. Сарбея, в яких він підкреслював антагоністичний характер релігії по відношенню до комунізму. Приміром, у статті «Праця і релігія» від 5 червня 1959 р., історик В. Сарбей підкреслив, що XXI з'їзд КПРС «намітив грандіозну програму розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні, велику увагу приділив питанням комуністичного виховання». Далі він процитував слова М. Хрущова про працю, а саме: «Ми добиваємося того, щоб праця, як творець усіх матеріальних і культурних благ, перетворилася в найпершу життєву потребу людей».

Після цих слів автор перейшов до дискредитації релігійних людей, стверджуючи, що вони перебувають в полоні релігійних передсудів і забобонів і це заважає їм «з усією енергією, свідомо включитися в будівництво нового суспільства. Релігія і комунізм несумісні, як несумісні ніч і день, темрява і світло. Особливо виразно виявляється ця несумісність у тому ставленні, якого вчать комуністична мораль, з одного боку, і релігія – з другого, до праці». Пояснив він ці слова тим, що, нібито, за вченням релігії праця є «карою Бога за гріхи людей». А далі звернув увагу на те, що всі думки віруючого спрямовані на підготовку до майбутнього потойбічного життя, а тому навіть найщиріші заклики релігійних проповідників є безпредметними, втрачають реальний сенс, бо якою б захоплюючою не була картина майбутнього комуністичного суспільства, вона все ж показувала картину земного щастя, а останнє, згідно з релігійними повчаннями, не може йти ні в яке порівняння

³⁰ Баранніков М., Гончаренко Г., Олійник О. Вечори атеїста. *Кіровоградська правда*. 1958. 19 жовт. (№ 195 (4303)). С. 2.

з небесним щастям. Після цього В. Сарбей зробив висновок про те, що з позицій релігії не можна запалювати людей на боротьбу за комунізм³¹.

Ще один вчений, кандидат філософських наук, В. Танчер у статті «Як виникла віра в Бога» від 22 липня 1960 р., зробив екскурс у появу релігійних вірувань, а наприкінці статті зіставив християнство з первісними віруваннями. Зокрема він описав обряд богоїдства, який порівняв із таїнством причащення, сказавши, що «віруючих причащають тілом і кров'ю божою, щоб на них, нібито, перейшла частка божої святості». Завершив він статтю стандартними фразами про те, що в «соціалістичному суспільстві підірвано соціальне коріння релігії», але ще часто «релігійні пережитки заважають активній участі громадян в суспільній праці по будівництву комунізму» і саме тому «допомогти таким громадянам звільнитися від релігійних пережитків є важливим завданням комуністичного виховання» і усвідомлення причин виникнення релігії повинно в цьому допомагати³².

Проїшло більш ніж десятиліття після виходу постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» від 7 липня 1954 р., а в «Кіровоградській правді» 28 листопада 1965 р. вийшла стаття «Атеїстичному вихованню – цілеспрямованість, чітку систему». Вона була присвячена засіданню відділу пропаганди та агітації Кіровоградського обкому КП України, яке відбулося 26 листопад 1965 р. На ньому обговорювали питання роботи серед віруючих у місті Кіровограді, Новомиргородському і Знам'янському районах. Спочатку схвальні відгуки отримали ідеологічні працівники Знам'янського району за те, що при міськкомі партії було створено раду, яка координувала діяльність агітаторів-атеїстів, лекторів, культармійців, при сільських радах району діяли комісії по роботі з віруючими, в місті запрацював університет наукового атеїзму та кінолекторії, проводився постійно діючий семінар, де пропагандисти навчалися пропагандистській майстерності. Однак сам автор статті констатував, що «віддача від цих заходів мала».

Далі порцію критики отримали представники Новомиргородського району. У статті відмічалось, що у відділі пропаганди та агітації райкому партії слабо контролюють виконання заходів по атеїстичному вихованню та мало вивчають і поширюють «передовий досвід антирелігійної роботи». Також негативну оцінку діяльності отримали районне відділення «Знання», бібліотеки та клуби району, адже вони «не наступали як слід на пережитки минулого». Потрапили під обструкцію й партійні організації підприємств Кіровограду за те, що вони «усувалися від проведення заходів, спрямованих на поліпшення атеїстичної пропаганди». У якості прикладу було наведено панчішну фабрику, на якій «за кілька місяців прочитано аж... одну лекцію на антирелігійну тему».

Наприкінці статті пролунав заклик «використовувати найрізноманітніші форми пропаганди знань наукового атеїзму, практикувати виїзди спеціальних груп

³¹ Сарбей В. Праця і релігія. *Кіровоградська правда*. 1959. 5 черв. (№ 108 (4472)). С. 3.

³² Танчер В. Як виникла віра в бога. *Кіровоградська правда*. 1960. 22 лип. (№ 144 (4763)). С. 2.

атеїстів у села, де є релігійні секти, використовувати для викриття підступних дій окремих сектантів сільські сходки, ширше впроваджувати нові обряди». Також зверталася увага на те, що в розпорядженні атеїстів є прекрасна зброя – кіно. І нарешті завдання атеїстичного виховання закликали виконувати «по-партійному»³³.

Висновки. Таким чином, друкований орган Кіровоградського обласного і міського комітетів КП(б)У та обласної ради трудящих «Кіровоградська правда» в період активізації антирелігійної політики в СРСР у 1954–1965 роках виконував функцію рупору атеїстичної пропаганди в Кіровоградській області УРСР.

Окрім журналістів і лекторів обласного лекційного бюро та членів Товариства для поширення політичних і наукових знань, у якості авторів пропагандистських публікацій виступали вчені та колишні служителі культу. Основними темами статей антирелігійного спрямування були: огляд рівня атеїстичної пропаганди та освіти в Кіровоградській області, заклики активізувати атеїстичну пропаганду, критика релігійного світогляду та пропаганда матеріалістичного вчення, публічні каяття колишніх священників і віруючих.

Однак кожна тема і кожен виступ пропагандистів зводилися до одних і тих же висновків, в яких стверджувалося, що релігія є пережитком стародавніх часів, вона використовувалася для експлуатації трудящих і зараз вона гальмує будівництво комунізму тощо.

Як результат «Кіровоградська правда» вписала свою сторінку в історію атеїстичної пропаганди СРСР, проте мета по атеїзації мешканців Кіровоградської області не була досягнута, про що, зокрема, свідчили тези, викладені в окремих статтях газети, в яких висвітлювалася антирелігійна діяльність певних структур регіону.

REFERENCES

- Vitrynska, O. (2014). Radyanska presa ta literatura 1920–30 rr. yak instrument vplyvu na religijnny svidomist yevreyiv Ukrainy [The soviet press and literature of the 1920-s and 30-s as an instrument of influence on the religious consciousness of Jews in Ukraine]. *Visnyk NTU*, 25 (1068), 3–14 [in Ukrainian].
- Hela, O. (2023). Antyrelihihna propahanda na storinkakh zhurnalu Perets v 1953–1964 rr.: dosvid vykorystannia baz danykh [Anti-religious propaganda on the pages of the magazine Perets in 1953–1964: the experience of using databases]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m-antyrelihihna-propahanda-na-storinkakh-zhurnalu-perets-v-1953-1964-rr-dosvid-vykorystannia-baz-danykh> [in Ukrainian].
- Dudka, L. (2023). Zhurnal Bezvirnyk u systemi antyreligijnoyi propagandy v Ukraini 1920–1930 rr. Khrystyanstvo v Ukraini: doba Vidrozhennya ta Novoho chasu [The magazine Bezvirnyk in the system of anti-religious propaganda in Ukraine in the 1920-s and 1930-s Christianity in Ukraine: the Renaissance and Modern Times]. Retrieved from <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1281/1281/> [in Ukrainian].

³³ Атеїстичному вихованню – цілеспрямованість, чітка система. *Кіровоградська правда*. 1965. 28 лист. (№ 281 (6269)). С. 2.

- Kahanov, Y. (2014). Radyanska presa i konstruyuvannya masovoyi suspilnoyi svidimisti v Ukrayini (1950-ti – 1985 rr. [The soviet press and the construction of mass public consciousness in Ukraine (1950-s – 1985)]. *Naukovi praci istorychnogo fakultetu Zaporizkoho nacionalnoho universytetu*, XXXVIII, 213–225 [in Ukrainian].
- Kalabavska, V. (2012). Suchasna ocinka antyreligijnoyi kampaniyi v osviti radyanskoyi Ukrayiny (za materialamy pedohohichnoyi periodyky 20-kh rokiv XX st.) [A modern assessment of the anti-religious campaign in the education of soviet Ukraine (based on the materials of pedagogical periodicals of the 1920-s)]. *Zbirnyk naukovykh prac Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 3, 96–102 [in Ukrainian].
- Rudyi, H. (2017). Hazetna periodyka URSS 1950-kh rokiv: osoblyvosti formuvannya, funkcionuvannya, kontent [Newspaper periodicals of the Ukrainian SSR in the 1950-s: peculiarities of formation, functioning, and content]. *Nauk. pr. Nac. b-ky Ukrayiny im. V.I. Vernadskoho*, 48, 460–474 [in Ukrainian].
- Chuchalin, O. (2019). Vplyv ateyistychnoyi propahandy radyanskoyi presy na relihiynu sytuaciyu v USRR u 1920–1930-ti rr. [The impact of atheist propaganda of the soviet press on the religious situation in the Ukrainian SSR in the 1920-s and 1930-s]. *Hileya*, 37–44 [in Ukrainian].
- Shulzhenko, S. (2018). Hazety Ukrayinska SSR 1955–1960 rokiv u fondi Derzhavnoho arkhivu druku Knyzhkovoyi palaty Ukrayiny: analitychnyi ohlyad [Newspapers of the Ukrainian SSR of 1955–1960 in the collection of the State printing archive of the Book chamber of Ukraine: an analytical review]. *Visnyk Knyzhkovoyi palaty*, 12, 37–44 [in Ukrainian].
- Bidzilia, Y. (2023). Zakarpatska periodyka seredyny ta druhoi polovyny XX st. yak proces pohlyblennya radyanizaciyi mas-medijnoho prostoru krau [Transcarpathian periodicals of the mid- and second half of the twentieth century as a process of deepening the sovietisation of the region's mass media space]. Retrieved from <https://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020bidzilyayu/> [in Ukrainian].
- Hrinchenko, V. (2021). Neprynyattya relihiinykh svyat v rannij radyanskyj period u vidobrazhenni miscevoi presy Umanskoyi okruhy [Rejection of religious holidays in the early soviet period as reflected in the local press of the Uman district]. *Umanska starovyna*, 8, 1051–18 [in Ukrainian].
- Hrybenyk, M. (2013). Ateyistychna propahanda v periodychniy precy Pivdnya Ukrainy (1954–64 rr.). [Atheist propaganda in the periodicals of Southern Ukraine (1954–64)]. *Naukovy visnyk Mykolayivskoho nacionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Ser.: Istorychni nauky*, 3.35, 273–276 [in Ukrainian].
- Danylets, Y. (2015). Radyanska presa proty pravoslavnoho chernectva ta monastyriv na Zakarpatti (1950–1960 rr.). [The soviet press against orthodox monasticism and monasteries in Transcarpathia (1950–1960)]. *Pravoslavny biblicky zbornik. Horlyce*. II, 136–149 [in Ukrainian].
- Danylets, Y. (2023). Antireligioznaya propaganda v periodike Zakarpatskoy oblasti USSR v 1950–1960 gg. [Antireligious propaganda in the periodicals of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR in 1950–1960]. *Elektronnyj nauchno-obrazovatelnyj zhurnal 'Istoriya'*. T. 7. Vypusk 9 (53). Retrieved from <http://history.jes.su/s207987840001304-3-1> [in Ukrainian].
- Kostiv, M. (2017). Antyreligijna propahanda na shpaltakh Chernihivshhyny na pochatku 30-kh rokiv XX st. [Anti-religious propaganda in the press of Chernihiv region in the early 1930s]. *Literatura ta kultura Polissya. Seriya: Istorychni nauky*, 88, 194–202 [in Ukrainian].

- Tatarchenko, O. (2006). Pozyciya khersonskykh hazet u vysvitleni cerkovnoyi problematyky v period 1917–1922 rr. [The Position of Kherson Newspapers in Covering Church Issues in 1917–1922]. *Pivdennyj arkhiv: Zbirnyk naukovykh prac. Istorychni nauky*, 23, 86–92 [in Ukrainian].
- Tatarchenko, O. (2007). Hazeta Krasnyj Nikolaev (Shlyakh industrializaciyi) yak dzherelo doslidzhennya relihijnoyi polityky u 1920–1930-ti roky [The newspaper ‘Krasnyi Nikolaev’ (‘The Way of Industrialisation’) as a source for the study of religious state policy in the 1920s and 1930s]. *Pivdennyj arkhiv: Zbirnyk naukovykh prac. Istorychni nauky*, 25, 105–108 [in Ukrainian].
- Tatarchenko, O. (2020). Naddnipyrianska Pravda yak zasib vysvitlennya ateistychnoyi propahandy u Khersonskij oblasti URSS (druha polovyna 1940-kh – persha polovyna 1960-kh rr). [‘Naddnipyrianska Pravda’ as a means of coverage of atheist propaganda in the Kherson region of the Ukrainian SSR (second half of the 1940-s – first half of the 1960s)]. *Eminak*, 3 (31), 155–164 [in Ukrainian].
- Tatarchenko, O. (2021). Aktyvizaciya krytyky pravoslavnykh svyat na shpaltakh hazet pivdennoyi Ukrainy v druhyi polovyni 1950-kh rr. [Intensification of criticism of orthodox holidays in the newspapers of southern Ukraine in the second half of the 1950s]. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyj, movnyj, kulturnyj ta relihiynyj vymir: zbirnyk naukovykh prac*, 8, 371–374 [in Ukrainian].
- Tatarchenko, O. (2022). Vysvitlennya hezetamy pivdennoyi Ukrainy stanu poshyrennya materialistynoho svitohlyadu v pivoenni roky [Coverage of the spread of the materialist worldview in the postwar years by newspapers in southern Ukraine]. *Suspilno-politychni procesy v Ukraini ta sviti: istoriya, problemy, perspektyvy: mater. IX Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Sumy, 29 kvitnya 2022 r.)*, 179–184 [in Ukrainian].
- Vid Byuletenya... do hromadskoyi hazety. Bibliohrafichna khronika (do 100-richchya Kirovohradskoyi pravdy) (2018). [From the Bulletin... to the community newspaper. Bibliographic chronicle (to the 100-th anniversary of Kirovohradska Pravda)]. *Departament kultury, turyzmu ta kulturnoyi spadshhyny Kirovohradskoyi oblasnoyi derzhavnoyi administraciyi, oblasna universalna naukova biblioteka im. D.I. Chyzhevskoho*, m. Kropyvnyckyj; ukladachi: Andriychenko N.P., Mishhenko M.I., Zavina O.M.. Kropyvnyckyj, 119 s. [in Ukrainian].
- Vakulshuk, O. (2021). Bahatotyrazhna presa Ukrainy 1917–1941 rokiv: stanovlennya, rozvytok, kontent [Multicirculation press of Ukraine in 1917–1941: formation, development, content]. NAN Ukrainy, Nac. b-ka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Kyiv, 536 s. [in Ukrainian].